

ВАДИМ СОБКО

Комсомольські
ночі

В А Д И М
С О Б К О

Ком(о)моль(ь)кі ночі

ПОВІСТІ

ВИДАВНИЦТВО
ЦК ЛКСМУ
«МОЛОДЬ»
КИЇВ 1967

Це повісті про любов і прагнення молодих людей нашої доби, їх незламність і вірність друзям у житті, роботі, коханні.

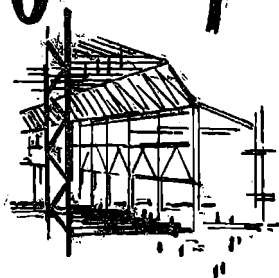
Чи йдеться про «Тракторобуд», чи про київське підпілля, чи випробування великого літака, перекриття Дніпра,— дія кожної з чотирьох повістей відбувається в одну ніч, що обумовило гостроту сюжету, напружений розвиток подій— словом, те, що робить твір по-справжньому цікавим, захоплюючим.

Відгуки на цю книгу просимо надсилати на адресу: м. Київ, Пушкінська, 28, видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь», редакція реклами та пропаганди книги.

ВІД АВТОРА

Цю книгу я з великою радістю присвячую Ленінській Комуністичній Спілці Молоді, всім комсомольцям нашої країни. Про них, про їхні подвиги й мрії, звершення й устремління написано ці повісті. Книга не документальна, у житті точно таких людей не було, я створив ці образи, спираючись на життєві факти. Моею метою було розповісти про молодого героя нашого часу. Буду щасливий, коли мені хоч трохи вдалося здійснити це високе й почесне завдання.

Калиновий вітер

(ПОВІСТЬ ПЕРШОЇ
КОМСОМОЛЬСЬКОЇ
НОЧІ)

ван Караван прокинувся раптово, не розуміючи, що його розбудило. Сів на твердому солом'яному матраці, підтягнув ковдру, оглянув величезний, сповнений сонного важкого дихання барак. Синій травневий світанок пробивався у вузькі, схожі на квадратів бійниці, вікна. За тонкими дощаними стінами цілковита тиша. Глянув на годинника — початок п'ятої. Значить, він спав усього години зо дві.

На сусідньому ліжку сидів Степан Грицай і нерухомо, мало не мертвими очима дивився на Каравана.

— Чого ти? — хрипко спитав Іван.

— Одягнися, мені з тобою поговорити треба.

— Пізніше не можна?

— Ні, пізніше не можна.

— Добре, я зараз одягнусь, — неохоче погодився Караван, — почекай надворі.

— Добре.

Грицай підвівся, великий, масивний, і, ніби у темному лісі відшукуючи дорогу, рушив до виходу.

Караван упав на подушку, заплющив очі, і зразу ліжко похитнулося під ним, попливло кудись убік. Це ж він знову засинає! Величезним зусиллям примусив себе розкрити очі. Під повіками насипано гострих піщинок. Вони ріжуть немилосердно: кліпни зайвий раз — і піде кров.

Він знову сів на ліжку, згадав учорашній вечір і всміхнувся: вчора він уперше поцілував Полю Троян. Вона не відсахнулася, не відштовхнула його, як раніше. Навпаки, губи її розкрилися назустріч ніжно й покірно...

Іван знав, серцем відчував, що така хвилина настане. Він приготувався чекати довго, коли треба буде, то й роки. Він кохає Полю Троян, і в тому ніякого сумніву бути не може. Йому вже двадцять літ — саме піра. В цілому світі немає кращої дівчини.

І от вчора це сталося! Ніби зраджуючи величезну таємницю, він з тремтінням у серці сказав про своє кохання. Та для Полі його почуття, очевидно, не було таємницею.

— Чекай, — сказала вона, навіть не дослухавши його зізнання і ніби побоюючись, що юнак скаже зайве, — почекай, от здамо завод, тоді подумаємо...

Напевне, і їй нелегко було вимовляти ці слова, бо хвилювання стискало горло.

— ...тоді подумаємо, як нам будувати своє майбутнє життя.

Слова про завод в таку мить прозвучали якось дивно неприродно, мов узяті з доповіді чи з книги, але серед них причайлося словечко «нам», і це додало відваги юнакові.

Він наважився обняти дівчину. Тихий, несміливий поцілунок викликав у Івановій душі справжню бурю. Відгомін шторму ще й зараз вирує в його серці. Це щастя, це справжнє щастя! А те, що вона попросила почекати, доки закінчиться будівництво, цілком зрозуміло. Зараз просто ніколи думати про особисті справи. Час не той. Тракторний завод має бути закінчений першого липня, у гарячі, ніби з червоної міді викуті дні слобожанського літа. Що ж тут лишилося? Півтора місяця? Вони пролетять як незнані станції за вікном швидкого поїзда. Хіба давно була осінь, мокра, холодна? Кляті дощі розвели таку грязюку, що як ступиш необережно, то чобота за вушка з багна доводиться витягати. А потім — зима, люта, сніжна, тридцятиградусна. В бараці сніг лежав під ліжками і не боявся навіть чавунки, розжареної до ясно-малинового кольору.

Вони тоді знали, що таке по-справжньому важка робота, а все-таки витримали і графік будівництва не зірвали. А тепер усе чудово. Травень голубить землю теплим вітром. По-весняному тривожно дихає степ. Поля вчора поділувала його, і на землі щастя.

Іван раптом підстрибнув як ужалений — Грицай чекає, а він тут замріявся...

Що з ним сталося, з Грицаєм? Видно, щось дуже лихе, бо в нього були просто страшні очі: глибоко запали, темні, мертві. Може, це від ранішнього бляклого світла? А може й справді спіткало хлопця велике горе.

Нічого, зарадимо і цій біді. «Щось придумаємо», — як каже парторг «Тракторобуду» Дем'ян Григорович. Цю примовку від нього перехопили всі, і тепер на будівництві тільки й чуєш: «Щось придумаємо».

Дивна сила захована в холодній воді. Здавалося, ніколи не позбудешся сонної замороки, а вмився зимною, аж колючою студеницею — де вона й поділася.

Тепер приборонувати гребінцем чуба, щоб не стирчав на голові очманою, піджака на плечі — і до дверей.

Барак спав. Півтори сотні хлопців ще додивлялися найсолодші передсвітанкові сні. Іван Караван глянув на своїх

сусідів і, швидко пробираючись між розкиданими чобітьми і розвішаними штанами, вийшов.

З розчинених дверей війнуло свіжим холодком. Початок травня. Земля ще добре не нагрілась, але над степом пливе дивний, тонкий запах весни. Це в байраках цвіте калина, і вітер духмяніє її скромним, майже непомітним ароматом.

Ліворуч, десь далеко-далеко за Дінцем, за Донбасом, за донськими степами, ніби живе створіння, ворухився світанок. Край неба переливався то ніжно-рожевими, то прозоросиніми кольорами. Яснішало з кожною миттю, але Іван добре знав: це тільки заспів ранку. До сходу сонця ще півгодини, не менше.

Степан Грицай сидів біля пощербленого ударами доміно дощаного стола, підперши зашкарубленими долонями неголені щоки. Невидючі очі його, схожі на очі мертвої риби, дивилися на світанок і не бачили його.

Здорово підвело хлопця. Видно й справді не даром з'явився він о п'ятій годині ранку.

— Добрий ранок,— сказав Караван, сідаючи на лаву поруч Грицай.

— Кому добрий,— похмуро сказав Степан,— кому злий.

— Ранок завжди добрий,— відповів Іван,— я люблю ранки. Цілий день перед тобою лежить, ще можна все-все зробити.

— Філософія,— похмуро прозвучало у відповідь.

— Може й філософія,— погодився Караван.— Ну, то що ж сталося? Чому ранок злий?

Степан нервово витяг з кишені пачку дешевих цигарок «Анач», зламав два сірники, поки закурив, глибоко, раз і вдруге, затягся сизим ядучим димом, потім сказав:

— Нічого хорошого від мене ти не визнаєш.

— Відчуваю.

— Ні, ти цього зрозуміти по-справжньому не можеш.

— Чому?

— Твій батько загинув у вісімнадцятому?

— Так.

— Під час повстання проти Денікіна? На паровозному?

Караван спохмурнів. Йому завжди боляче згадувати про смерть батька. Востаннє він бачив його за кілька хвилин до розстрілу, а потім уже мертвого. Минуло дванадцять років, та видіння не зблякло, а батькове передсмертне обличчя він пам'ятатиме все життя.

Грицай ще раз на повні легені затягнувся димом — аж зашкварчав вогник цигарки — і, раптом наважившись, сказав гостро й рішуче:

— Я прийшов сказати, що з моїм батьком нічого схожого ніколи не станеться, а в тебе в бригаді з'явився син класово ворожого елемента. Розкуркулили мого старого. Господарство в колгосп забрали, а його — в Сибір...

Він кинув недопалка на землю і так люто притиснув його закаблуком, ніби намагався втоптати у землю всю свою злість.

Іван Караван мовчав. Він завжди жив у місті, знав, що десь на селі йде колективізація. Слухав доповіді про гостру класову боротьбу, але це були тільки доповіді, і вони не лишали в душі глибокого сліду. Село з його кривавими пристрастями здавалося чимсь дуже далеким, потойбічним, минулим, а «Тракторобуд» — майбутнім, трохи незбагненим, але захоплюючим, прекрасним.

Але, виявляється, досить одного слова Степана Грицай, щоб усе змінилося, стало цілком реальним і конкретним, а криваві проблеми села зовсім недалекими від «Тракторобуду».

— Може... може, неправильно там щось?

— Ні, правильно, — переконано, все в глибині серця перевіривши, відповів Грицай. — Батько мій був куркуль, це правда. Пара коней, дві пари волів, двоє наймитів, земля... — Парубок стиснув руки, переплівши міцні короткі пальці, аж суглоби хруснули від напруги. — Усе правильно. Я все знаю і все розумію. Класова боротьба... На відстані і в доповідях це звучить дуже вагомо, а коли тебе самого торкається, то пахне кров'ю.

— Це правда, — відповів Караван.

До нього повернулася здатність міркувати, зважувати, оцінювати. Він повинен знайти правильний вихід, бо йдеться про життя комсомольця Степана Грицай. Хоча ці слова не були сказані, він добре знав, що йдеться саме про життя.

Комсомольця? Грицай — комсомолец?

Так, у його кишені комсомольський квиток.

Як же він, син куркуля, міг стати комсомольцем? Приховав, хто його батько?

Степан ніби прочитав Караванові думки.

— До комсомолу я вступив у двадцять дев'ятому на Дніпрельстані, — сказав він. — Нічого не приховував, так

і написав у анкеті — батько заможний селянин. Слово «заможний» не пропустив, хоч міг пропустити, бо там нас ніхто не перевіряв. Коли б пропустив, воно мені душу пекло б. Знаю я цю мороку, щось утаїш, хай найменше, манісіньке, а воно тобі дихнути потім не дає вільно. Тому й до тебе прийшов, коли ще чорти навкулачки не бились. І давай мені відповідь зразу! Сьогодні вирішуй, щоб усе було ясно. З таким тягарем на душі жити неможливо. Треба знати свою долю! Що мені тепер робити?

— Щось придумаємо.

Вони мить помовчали. Світанок набирав сили. Мабуть, за далеким обрієм пливають потоки прозоро-барвистого, дзвінкого металу і дзвенять-видзвонюють, переплітаючись з музикою сонячного сходу. Десь, за травневими просторами степу вже відчувається сонце і зникають прохолодні, зеленкувато-блакитні кольори неба, поступаються місцем жовтогарячим, червоним, теплим.

— Ти сам про мене що думаєш? — запитав Степан.

— Те, що й думав.

— Навмисне неправду кажеш чи втішити хочеш?

— А чого мені тебе дурити?

І хоча ці слова були цілком правдиві, Іван у глибині душі відчував, що тепер у їхніх взаєминах зі Степаном Грицаєм багато що зміниться. Чому? Чому це так?

Звичайно, батько Степана Грицаєа лишив слід у душі сина. У старого підстав не любити Радянської влади, мабуть, більше ніж досить. Значить, з малих років цю нелюбов він прищеплював і синові. Це не могло минути безслідно.

А з другого боку, була школа, сім класів якої закінчив Степан, сільський комсомольський осередок і клуб. Нарешті — кілька років тому, мало не героїчне рішення покинути батьківську домівку з її волами, гектарами землі, наймитами, певним ситим побутом і податися на будівництво Дніпрельстану. Хлопця не злякали ані холодні бараки, ані голоднуваті столи. Все це було, ніде не поділося...

То хто ж виявився сильніший у цьому двобої: куркуль-батько чи Дніпрельстан? Бажання бути багатим чи мрія про комунізм?

Для Івана Каравана таке запитання може здатися примітивним і навіть образливим. У нього й батько був комуніст, і все життя йшло по одній лінії. А от для десятків тисяч таких, як Степан Грицаєй, це питання зовсім не таке

просто. Його не вирішиш, розклавши біографічні дані на лички «за» і «проти». Неможлива це річ.

А в нього самого, Івана Каравана, справді нічого не змінилось у серці, коли довідався, що Степан Грицай куркульський син?

Ой, напевне, змінилося.

Він уже не вірить у чесність Грицай?

Ні, вірить. Навіть те, що прийшов Степан і сам сказав про своє лихо...

Лихо?

Саме так, для нього це найстрашніше лихо, гірка біда. Хіба Степан винен, що народився в сім'ї куркуля? Батьків не вибирають...

А з другого боку, на кого ж спиратися, на кого ж надіятися старому Грицаєві, як не на сина? Це його корінь у житті, його нащадок...

Отже зараз він повинен сказати Степанові: «Ти син класового ворога, батько передав тобі свої прагнення, бажання і помисли, ти мій ворог. Іди собі геть від нашого прекрасного комуністичного будівництва»?

Так він повинен сказати чи, може, ще різкіше?

«Іди туди ж, куди заслали твого батька. Ти його син, і твоє місце там, у тундрі».

Це просто, ясно, має серйозні підстави, це всі зрозуміють.

А він сам розуміє?

Мабуть, не так легко було Степанові піти від батька на Дніпрельстан, чому ж Іван Караван хоче вирішити все його майбутнє так просто, ніби ударом сокири розрубати?

— Про що ти думаєш? — запитав Степан.

— Про тебе.

— Долю мою вирішуєш?

— Я сам цього зробити не можу.

— А просто вигнати мене з будівництва, як куркульського сина, тобі не хочеться?

— Була й така думка.

— І вже немає? Чому?

— Сам ще не знаю чому, але немає. З хлопцями порадитися треба. Комсомольське бюро сьогодні після роботи зберу.

— І мене перед усім людом на ганьбу виставиш?

— Ні, про наше життя думати будемо.

— Про ваше?

— Про наше, загальне. Ми всі разом живемо.

— Гаразд, думайте, тільки це вже без мене буде.

— Ні, з тобою. Всі разом думати будемо. Ти теж член бюро, і прошу цього не забувати.

— Я не прийду.

— Прийдеш. Коли до мене прийшов, то і туди прийдеш. А я кажу «про наше життя думати будемо», тому що не один ти такий серед нас. Звичайно, для всіх загального рішення не знайдеш, у кожного він свій, відмінний. На це діло треба ширше дивитися... Не один ти такий...

— Он як?

— Саме так, ширше. І передусім ми повинні самі цю справу зрозуміти, в першу чергу для себе.

— А що тут розуміти? Батька в Сибір заслали і сінка його туди ж! Просто і ясно.

— Просто, але не ясно. Я хочу, щоб ти знав — від того, що ти прийшов сюди, усе мені розповів, — і довіра, і повага моя до тебе збільшилась. Це по-справжньому, по-чесному зроблено. Як вирішить комсомольське бюро — не знаю, але одним махом розрубати, вирішити цю справу, не подумавши, ми не дозволимо.

— Спасибі! Я знав, що ти мені друг. А все-таки нічого у тебе, Іване, не вийде. І з комсомолу мене виженуть, і з будівництва попруть. Добре ще, коли у хурдигу не вскочу.

— А яка твоя провина?

— Немає ніякої, та хоч і кажуть «син за батька не відповідає», а проте відповідають сини не тільки за батьків, а й за прадідів. І, чесно кажучи, шкода. Сподобалося мені Дніпрельстани будувати. Ходиш по землі і думаєш: була ти голою, а я тебе он як зодягнув, красунею зробив. Та, видно, ввірвалася моя співаночка... Не маю я права на цю красу дивитися.

— Це ти так гадаєш?

— Увечері і ви це скажете.

— Не поспішай поперед батька в пекло.

— Правильно кажеш. Як влипла тут ця примовка. Що збудив тебе до других півнів — не гнівайся. Сам розумієш, не можна було інакше.

— Розумію.

На сході широкою могутньою рікою сунув розплавлений метал, укритий тонкою ясно-червоною плівкою шлаку. Це хвилина — і зійде сонце.

Вони мовчки сиділи на лаві, думаючи гірко, боляче, напружено. Нарешті Степан встав:

— То коли ж те бюро буде?

— Наша бригада сьогодні в третю зміну вночі працює. Значить, десь після другої зміни, годині о четвертій при-
ходь на дільницю.

— О четвертій?

— А що?

— Хотілося б швидше.

— Ні, раніше нічого не вийде.

— Ну, бувай здоровий, Іване.

Глянув на Каравана глибокими очима, підведеними мало не чорними синцями, повернувся і, важко ступаючи по твердій, тисячами ніг вибитій дорозі, почвалав від барака.

Саме в цю мить зійшло сонце. Ви́сокі, ледве помітні пір'їсті хмарини побачили його перші і рожево засвітилися від радості. Вони сяяли дедалі ясніше, аж поки з-за обрію вирвався прямий промінь, і ніби спалахнули рожевим полум'ям. Здавалося, в ці хвилини має грати ледве чутна музика,— в усякому разі Караван сприймав схід сонця саме так. Він завжди чув цю музику, хоча нікому, навіть Полі Троян, у тому не зізнався.

Але сьогодні музика сонячного сходу була тривожна, буряна, і хлопець добре знав чому. Глянув на великого, масивного годинника. Колись цю машину носили в кишені, потім дотепний майстер припаяв до неї вушка і просунув широкого ремінця, щоб носити на руці. Стрілки на циферблаті рухалися загрозливо швидко, невимоломо, маятник щосили бився у глибині мідного корпуса, ніби хотів розтрити його і вирватися на волю.

П'ята година. Скоро хлопці вставатимуть на зміну. Ох, як добре було б поспати ще години зо дві. Отак притулитися щокую до подушки і все забути. Нічого з того не вийде. Стоїть перед очима обличчя Степана Грицяя, світяться його страдні очі. Гірко про нього думати, і не можна забути й на мить. Що з ним робити?

Після другої зміни збереться комсомольське бюро теплоелектроцентралі, і всі разом щось вирішать. Але ж комс-орг, секретар комсомольського бюро, повинен мати свою власну думку? Коли не для бюро, то хоч для самого себе? Це не тільки для Грицяя, це і для всіх важливо. Подумай про нього, про все його життя. Яка він людина? Великодушний чи скнара, чесний чи підлий, надійний чи непевний, сміливий чи боязкий? Коли відповісти на ці найголовніші запитання, то зразу стане ясным, що робити із Степаном Грицаєм, як вирішувати його долю.

То який же він?

Іван думав про свого друга, про кожне його слово, вчинок і нічого лихого не знаходив у своїх спогадах.

Може, він помиляється? Ні, тут немає помилки.

Коли люди живуть поруч у бараці цілу зиму, — люту, холодну, сповнену незгод і нестатків, — то характер проявляється дуже швидко.

Хіба не було серед них таких, що повтікали й подалися з «Тракторобуду» на легші заробітки? Були. І Грицай міг сісти в поїзд і через кілька годин опинитися в теплій, затишній, ситій хаті. Там його, напевне, зустріли б з радістю.

Чому ж він цього не зробив? Адже по-справжньому годували, а працювати цілий день, поснідавши мискою щонаного кандьору, зовсім не так легко, як здається на перший погляд.

Якось дивна логіка, виходить, ніби шукає і знаходить він тільки хороше в Степановій вдачі. А по-справжньому об'єктивним уже бути не може?

Можливо. А як придивитися строгіше і до себе, і до Грицая? Згадати хоча б той випадок, коли вся бригада відмовилася вийти на роботу, бо не привезли рукавиць, а мороз був двадцять градусів. Хто тоді найлютіше лаявся? Степан Грицай.

А ти сам що робив?

Теж лаявся і кляв господарників як умів, вимагаючи, щоб їх самих примусили працювати без рукавиць на такому морозі.

А хто перший плюнув на мороз і пішов на риштування? Ти чи Грицай? Ти ще теревенив про охорону праці, хотів знайти винного в цьому неподобстві, а він з Котькою Паличкою вже ставив соснову опалубку для фундаменту сталевих конструкцій кузні. Бригада ще й премію одержала за ударну роботу.

Правда, того ж вечора Грицай удвох з Котькою відзначилися: набили морду комірникові, який залишив їх без рукавиць. Звичайно, вчинок просто хуліганський, коли називати речі своїми іменами, але, слово честі, Іван Караван і сам «приголубив» би комірникову пику, коли б той трапився під гарячу руку.

Стривай, стривай, це ж у тебе знову якісь спогади про далеке і тепер вже приємне минуле, а не гострий і строгий суд усіх вчинків Степана Грицая.

А коли немає на його душі підлих плям, то що, їх треба вигадувати?

Ні, не треба.

І не про Гриця треба думати, а про Полю. Вчора вони поцілувались. Як же це сталося?

Поля Троян увійшла в його життя невдовзі після того випадку з рукавицями. Невисока, кругловида дівчина років дев'ятнадцяти, може, двадцяти. Технік-нормувальник, спеціаліст з середньою освітою. Дуже милий і кумедний спеціаліст.

Особливо славна вона, коли сміється. Тоді невеличкі очі її зовсім ховаються і здаються двома рисочками біля кирпатого носика. А перестає Поля сміятись — і очі ніби зразу вимальовуються на обличчі: ясно-блакитні, уважні, гострі. Дуже принципова дівчина, однаково строга і до себе, і до товаришів. Їй наче подобається такою бути, вона мовби пишається — ось дивіться, яка я непохитна, вимоглива, неприступна. Але це тільки зовнішнє, а насправді вона звичайнісінька ніжна й хороша дівчина. Вчора вони поцілувались, поцілувались! Невідомо, як буде далі, але він усе на світі віддав би, щоб Поля ішла поруч з ним ціле життя...

Як же сталося, що вона опинилася біля барака, сіла на лаву і ніби хоче щось запитати...

— Спиш! — раптом прогрімало над самісіньким вухом. Караван підхопився як ужалений. Кость Паличка, здоровенний, широкоплечий, стояв перед ним, і майка на його грудях бугрилася чавунними кулями м'язів.

— Чого тебе чорти підхопили так рано? Ану, ставай на зарядку, бо як зроблю тобі водну процедуру, то зразу прокинешся. Чого цілу ніч не спав?

— Гості приходили, — мружився Іван. Очі різало. Глянув на годинника. Скільки ж він спав? Годину?

— Ану, ану, роздягайся, — гримів Котька. — Тобі без зарядки чиста смерть.

Дужими руками вигорнув Івана з піджака.

— Скидай свої шати. На зарядку ставай!

Коли б він знав, як Іванові хотілося спати, то напевне пожалів би його. Але ж де там, діждешся від такого жалості...

З барака вийшло ще троє хлопців.

— Ставай, — скомандував Паличка.

— Іди ти під три чорти із своєю зарядкою, — добродушно відповів один, двоє інших мовчки погодилися.

Зарядка і взагалі фізкультура були, як казали хлопці, Костевим «бзиком». Навіть узимку виганяв хлопців «заряджати». А коли мороз дзвенів, як перетягнена струна

і вже ніхто не виходив, сам роздягався до пояса і натирався снігом, намагаючись подати особистий приклад і присоромити друзів. Правда, успіху домагався не завжди і дуже за тим уболівав.

Тепер, коли порівняти до січня, зарядка — це іграшки. Аж весело отак з хрускотом розім'яти суглоби, а тоді ще облитися холодною водою...

«Сьогодні я вже вдруге вмиваюся»,— подумав Караван, згадав Степана Грицяя, і холодна вода відразу здалася не такою задерикувато-свіжою і приємною.

Коли «водні процедури» закінчились, Іван одягнувся і підійшов до Палички.

— Я тобі хотів сказати... О четвертій, після другої зміни, треба скликати бюро.

— Чого це раптом загорілось?

Іван завагався. Говорити не хотілось, як вішатися. Але хіба можна втекти від смерті? Все одно доведеться сказати.

— Про Степана Грицяя думати будемо. Батька його розкуркулили. Це він приходив уночі...

Котька тільки голосно свиснув у відповідь.

— Оце-то та-ак. Веселе засіданнячко буде.

— Що й казати. Ну, гаразд, ходімо снідати,— Караван різко махнув рукою, ніби хотів знищити чи хоч відігнати болючі думки.— Роботи ще до біса. Сьогодні бетон у фундаменти під вугільні млини класти будемо. Штурм сам собою не організується. Ходімо снідати.

Вони поволі рушили до заводу. Барачне місто вже прокидалося. Пахло свіжою смолою, креозотом і мокрим, недавно струганим деревом. Сонце висіло над обрієм. Воно вже втратило таємничу принадність сходу і стало звичайнісіньким робочим сонцем, на яке цілий день ніхто й уваги не звертає.

За бараками, на околиці селища, Іван ще раз спинився й озирнувся.

Праворуч лежало величезне місто. Між ним і «Тракторбудом» простяглось кілометрів шість вільного степу, прорізаного асфальтованою смугою. Заграва великих заводів, що завжди уночі переливалась над містом, тепер обернулася на димну, сизо-синю хмарину.

Перед очима Івана Каравана постали діляниці «Тракторбуду», і він міг з гордістю сказати, що знає тут усе. Минулого року в березні, тільки-но почали танути сніги, він з трьома десятками комсомольців оселився в товарних вагонах, загнаних на запасну путь малесенької станції. Коли во-

ни приїхали, там було всього три колії. Через два тижні їх стало шість, через два місяці — десять.

Це скидалося на чудо. Був собі порожній, усіма вітрами просвістаний степ, маленька станція, виселок поряд з нею. Потім прийшов чаклун, змахнув чарівною паличкою — і раптом усе змінилося! Виросли важкі присадкуваті висілки бараків. Глибоко в землю полізли бетоновані фундаменти. Угору зіп'ялися зібрані в найтяжчі зимові місяці сталеві конструкції.

Інколи Іван Караван, поглядаючи на великий план-малюнок майбутнього тракторного заводу, прибитий п'ятидюймовими гвіздками до стіни клубу-барака, дивувався і сам собі не вірив. Побільшені у тисячі разів, цехи й будинки ніби самі переходили з плану на землю, виростали, сповнювалися людьми й машинами, оживали... Який чарівник наказав «Тракторобуду»: «З'явися!»?

Осягнути усе розумом дуже просто, а сприйняти серцем — більш ніж складно. Це скидається на чудо навіть тоді, коли ти сам твориш це чудо власними руками. І хоч Караван мав повне право зватися ветераном «Тракторобуду» і бачив його сотні, коли не тисячі разів, серце щоразу солодко завмирало, коли перед очима розстиалося будівництво. Мрія ставала дійсністю просто на очах. Революція і громадянська війна в часі лежали десь зовсім близько. Йому було сім років, коли вдарив Жовтень.

«Тракторобуд» став продовженням революції і початком мрії реальної, як щоденне життя. Контури майбутнього заводу вже можна було вгадати. Величезною півкілометровою спорудою лежав на землі механоскладальний цех. Кузня, на той час унікальна будова із сталевих конструкцій, світилася наскрізь ажурними фермами, ніби чіткий малюнок чорною тушшю на тлі блакитно-зеленого травневого неба. Теплоелектроцентрально пнула вгору високим корпусом, — хай там ще немає жодного казана, жодної турбіни, а високі труби вже прикрасили будову. Саме там, на теплоелектроцентралі, зараз працюють бетонники Івана Каравана. Комсомольська бригада. «Категоричні хлопці», як називає їх парторг Дем'ян Григорович. Нічого не скажеш, категоричні.

Іван глибоко, з насолодою вдихнув повітря. Прохолодне і свіже, воно несло в собі тисячі знайомих пахошів і звуків. Десь свиснув маневровий паровозик, стукнули буфери вагонів. Почулися слова команди такелажників. Тепер поїзди приходять мало не щогодини. «Часом густо, а часом

пусто». То цілий рік возили мов на волах, а то посипалось усе як з мішка — і цемент, і сталеві конструкції, і американські верстати. Правда, буває й таке — привезуть верстати, встановлять у цеху, а даху над ним немає, накривають брезентом, щоб не мочив дощ. На ТЕЦ теж такі димарі є, а фундаментів під величезні вугільні млини, які важкими чавунними кулями розтиратимуть антрацитовий штиб на тонкий порошок, ще немає. Бригаді Каравана не сьогодні-завтра доведеться взятися за цю роботу, і легкою вона не буде, напевне.

Але так чи інакше, знизу вгору чи згори вниз, а Тракторний завод росте. Першого липня закінчать будівництво, а першого вересня рушить з місця довжелезна змія, стрічка головного конвейера. Як це може статися, ніхто не розуміє, проте це станеться. Інакше не може бути.

Ну, а до того часу доведеться вирішувати ще силу-силенну несподіваних проблем. Іван Караван — секретар комсомольського бюро теплоелектроцентралі. До нього приходять комсомольці — і в кожного своя радість чи свій біль. Світ не вкладається у заздалегідь визначені рамки. Життя, як величезний дорогоцінний камінь, обертається перед тобою і несподівано показує тобі то ясну чарівно-сяйну, то темну тривожну грань.

Прихід Степана Грицяя — це тільки один, може, навіть не найскладніший випадок у цьому тривожному житті.

Нічого, нічого, зараз поспідаємо, і настроїв покращає. Але біля їдальні стояла черга.

— От чорт, — вилаявся Караван, — коли не прийдеш, першим не будеш. Треба щось придумати.

Процедура сніданку була досить складна: спершу платиш гроші, потім одержуєш ложку, тоді тарілку, а в самісінькому кінці барака кухар кладе в неї ківш гарячого гуляшу, а дівчина виставляє у віконечко склянку чаю. Меню для всіх однакове, вибирати не доводиться. Черга посувалася швидко, і настроїв Івана, мабуть, скоро покращав би, коли б не та зустріч з Грицаєм. Вона ніби на весь світ кинула темну тінь, і тепер усе здавалося поганим, їдальня брудною і незатишною, гуляш несмачним, чай несолодким.

Раптом у їдальні з'явилася Поля Троян, і Караван одразу забув про всі прикромці. Аж приємно стало дивитися на його сухорляве обличчя з рівним носом, високим чолом під золотавою шевелюрою, худими, трохи запалими щоками і великими, по-юнацькому тривожними сірими очима. Такі

обличчя бувають у видатних спортсменів, людей, які добре навчилися підкоряти волі кожен свій рух, кожную думку.

— Рівняння ліво-руч! — скомандував Кость.

— Доброго ранку, хлопці, — задзвенів тоненький голосок Полі, і Караванові зразу пригадалася музика променів сонячного сходу. — Я сьогодні замалім не проспала!

Невисока на зріст, кругленька, вона була не вродлива, а миловидна і така славна, що ніхто не міг пройти повз неї, не всміхнувшись.

— Сідай, — запросив Паличка, — зараз я тобі гуляш принесу. — І рушив до великого вікна, за яким таємниче парувала кухня.

«Доброго ранку», — повторила Поля своїми ясними оченятами до Івана.

«Доброго ранку!» — ніби проспівали у відповідь Караванові очі.

— Виспався?

— Ні.

— Я теж ні. Все щось думається, мерехтить, снується в голові, і сон тікає. Тільки під ранок заснула.

— А я і вранці не спав. Про Степана Грицайя думав: батька його розкуркулили.

Підійшов Кость Паличка, несучи гуляш, хліб і чай. Поставив усе перед дівчиною і лукаво спитав:

— Часу вистачило?

— Ні, не вистачило. І взагалі я твоїх натяків не розумію, — розсердилася Поля.

Костя здивовано глянув на дівчину. Ласкава, напівдитяча усмішка ще грала на її обличчі, а з глибини очей раптом проступило щось тривожне, гостре, безжальне. Очі змінилися не зразу, а через секунду, ніби відбиваючи хід напруженої думки, а посмішка зникла ще пізніше.

— Он як, — повільно проказала Поля, і її маленькі рожеві губенята несподівано потвердішали, стали тоншими, не такими рожевими.

— На жаль, саме так, — невесело посміхнувся Караван.

— На жаль?

— Так, на жаль.

— Чому?

— Було б краще, коли б таке питання перед нами не поставало. — Поля мить помовчала. — Значить, він класовий ворог?

— Ти що, сказала, — знетямився Кость. — Хто тобі класовий ворог, Степан Грицай?

— Звідки ти взяв?

— Він сам сказав. Сьогодні вночі. Прийшов і сказав.

— Дивно.

Це не вкладалося в точно вироблену систему Полиних думок. Класовий ворог мусив ховатися, забиратися в глибоке підпілля і звідти шкодити. Усе, що не вкладалося в цю примітивну, але широко розповсюджену в ті часи схему, здавалося неймовірним, навіть більше того — небезпечним.

— Ну гаразд, зараз на порядку денному гуляш,— спробував змінити розмову Іван,— ще є час подумати.

— А про що думати? — звела на нього блакитні оченята дівчина. — З комсомолу виключити, з будівництва вигнати. От і вся розмова.

— Так просто? — запитав Кость.

— Ні, не так просто, а оголосивши про це всюди, провівши відповідну роз'яснювальну роботу. Щоб усі знали — класовий ворог може в яку завгодно щілину пролізти, а потім...

— Прийти до секретаря комсомольського бюро і сказати: дивіться, ось я? — засміявся Кость. — Щось не те ти говориш, Павлино.

— А що ж я маю говорити? Тут усе ясно.

— Добре,— сказав Іван, встаючи з-за столу,— ясно чи не ясно, а подумати є про що, і час для цього теж є.

— У мене знайдуться важливіші справи, щоб думати про них. — Голосок дівчини дзвенів холодно, ламко.

— Важливіші? У мене таких немає,— відповів Караван.

Ім би вже розійтись, а пішов, не усміхнувшись навіть, один Кость Паличка. Поля й Караван так і стояли перед виходом з ідальні. Сонце підбилося уже високо. Над далеким містом, переливаючись, співали гудки. Будівництво сповнювалося гамором, кінським іржанням, вигуками людей, цвяхканням батогів.

— Техніка двадцятого сторіччя,— сказала Поля.

Повз ідальню не поспішаючи сунувся цілий обоз грабарів. Сірі, булані й вороні коники ступали повагом, добре знаючи, що саме вони і є основна сила будівництва. На грабарках, звичайних селянських возах, куди можна було накидати з півкубаметра ґрунту, сиділи дядьки з батіжками, певні свого значення, повільні, спокійні. Вони ніби прийшли просто з довжелезних чумацьких шляхів, пропахлі солодкою степовою пилюкою й гарячим вітром. Коли б з'явилися тут і попелясті круторогі воли, теж ніхто не здивувався б.

— Нічого, перевірена техніка,— відповів Іван.

— Пустимо завод і забудемо про неї на віки вічні,— сказала Поля.— Сто сорок чотири трактори на день. Уявляєш?

— Уявляю. Сила. Але ти знаєш, мені чомусь коні теж подобаються,— засміявся Іван.— Іще я про кулеметні тачанки часто думаю. Зброя! Звичайно, кулемет і на автомобіль можна поставити, але щось утратить, зникне...

— От ніколи не думала, що ти такий відірваний од реальності романтик,— не знати чого засміялася Поля.

— Хіба це погано?

— Не знаю. Але реальності треба дивитися просто у вічі, і нічого ідеалізувати архаїчного коня, коли на зміну йому йде могутній трактор,— слова лунали карбовано, точно.

— Це правда; звичайно, це правда,— задумливо сказав Караван.— Зустрінемося?

Поля усміхнулась і знову стала дівчиною, яку так добре знав Іван Караван.

— Я ще не знаю,— дуже тихо, ніби хтось міг підслухати, відповіла вона.— Ти на третій?

— Так, ми сьогодні на третій, і чує моя душа, що сьогодні штурм. Американець уже свого млина привіз, а фундаменти ще не готові.

— Нічого, якийсь час знайдемо,— примружила оченята дівчина, і вони знову ніби зникли з її обличчя, перетворившись на вузюсінькі щілинки.

— Обов'язково знайдемо,— радісно підтвердив Іван.— Бувай, мені час.

На височенного Каравана їй доводилось дивитися, як на щоглу. Глянула на нього знизу вгору і щасливо засміялась. Іван, сам не знаючи чого, засміявся теж.

Дядько на черговій грабарці позирнув на них, цвяхнувшись батіжком і теж усміхнувся.

— Жирують молоді...

Хвилини через десять Караван був коло дільниці, де зводили ТЕЦ. Цю будову він любив найбільше і завжди приходив сюди з надією, сподіваючись побачити щось нове, несподіване. Кожний день, кожна година приносила йому дарунки. То високий димар увігнався в небо над височенним корпусом, то привезли й поклали осторонь величезні рурчасті парові казани, то заговорили про перші, трохи таємничі, раніше ніколи не бачені турбіни.

Караван не раз бачив на малюнку майбутню ТЕЦ і, підходячи до дільниці, щоразу відзначав, які схожі стають

малюнок і дійсність. Це завжди вражало, як радісне чудо. Мабуть, найбільше щастя для людини — побачити зреченою своєю мрію.

І цього разу на дільниці його чекала несподіванка: величезні дерев'яні ящики на чотирьох залізничних платформах стояли з написами іноземною мовою. Великі, важкі, вони так тисли на тимчасову колію, що шпали вгрузали в землю. Іван одразу здогадався — з Америки прибули вугільні млини.

Теплоелектроцентральної Тракторної мала працювати на дешевому вугіллі Донбасу. Тільки не на тому дзвінкому, синьо-чорному, гострими алмазними іскрами позначеному антрациті, а на так званому штибі, вугільному смітті. Цього штибу на кожній шахті Донбасу накопичуються цілі гори, але використати його непросто. Вугільна потеруха сама не горить, береться корою в топці і гасне. Її треба розмолоти на тонку пилюгу, підхопити пружним струменем стиснутого повітря, вдути в топку, і тоді вона спалахне весело, ясно, жарко.

Караван уявляв собі цю картину дуже виразно, немов бачив уже встановлені машини, чув тихий гул таємничих турбін, схованих під важкими сталевими кожухами.

Поки що все те існувало тільки в його уяві. Біля ТЕЦ стояли чотири платформи з дерев'яними ящиками, а в правому крилі майбутньої станції чорніла глибоченна яма, де густо снувалися сталеві прuti арматури. В цей котлован треба покласти залізобетонний фундамент під вугільні млини.

Караван підійшов до котлована і подивився вниз. Арматурники вже майже закінчили свою роботу. Тонкі тендітні сталеві прuti здавалися не дуже надійними, але Іван добре знав, яким непорушно могутнім стає бетон, пронизаний такою арматурою.

Хтось підійшов, став поруч.

— Дивишся?

Це Сашко Коробов, бригадир арматурників, п'ятий член комсомольського бюро.

— Дивлюся. Здрастуй.

— Здрастуй. Ти в третю зміну? Почнеш бетонувати?

— Коли почну, то вже й закінчити доведеться. Ти знаєш, скільки тут кубометрів?

— Майже сто двадцять.

— Правильно. Спізналися ми трохи з цією петрушкою.

— Нічого, надолужимо.

Думка Каравана працювала цілеспрямовано, систематично. Зараз доведеться піти в контору до прораба, взяти олівчика, все обчислити...

— Уже рахуєш? — запитав Сашко. — Я теж пробував цифрами погратися. Виявляється, цілком можливо за один штурм, за одну комсомольську ніч залити бетоном оцей котлован.

Караван глянув на арматурника уважніше. Стояв він на краю глибокої, майже п'ятиметрової ями, невисокий на зріст, кругловидий, одягнений в акуратну синю спецівку. Світлий чуб дбайливо розчесаний на косий проділ. Сірі очі уважно дивляться вниз, у лабіринт залізних штиб, і, мабуть, усе там розуміють: Коробов недавно монтував арматуру Дніпровської греблі...

І раптом Караван спохмурнів. Хороший настрій, що з'явився від передчуття великої і красивої роботи, як рукою зняло.

— Ти на Дніпробуді разом з Грицаєм працював? — несподівано запитав він.

— Та вже ж не з ким, — задоволено відповів Коробов. — Ми з ним разом і грамоти одержували. Хлопець — золоті руки.

— Батька його розкуркулили й до Сибіру вислали.

Сашко мовчав довго, потім нахилився, підняв з землі червонуватий гранітний шматок щебеню, розмахнувся й щосили кинув униз. Мов дивовижний музикальний інструмент, різними голосами озвалась арматура. Було чути, як, ніби перескакуючи з ноти на ноту, все нижче й нижче падає камінь.

— А за одну ніч цей фундамент забетонувати можна, — уперто, наче з кимось сперечаючись, повторив Сашко Коробов.

Караван одійшов від котлована, сам не розуміючи своїх почуттів. В його серці ніби закипала злість на Степана Грицяя, який невчасно й недоречно вплутався зі своїми особистими справами у натхненну роботу «Тракторобуду».

Він аж плюнув спересердя.

Хіба ми можемо самі обирати собі батьків?

В чому ж тоді винен Грицай?

І все-таки саме їм доведеться вирішувати його долю, і рішення мусить бути справедливе.

А сам він знає, яке рішення буде справедливе?

Тож-то й біда, що не знає. Саме тому так важко на серці, саме тому не може захопити його робота.

Треба якомога швидше скинути цей тягар з душі, для себе самого вирішити, яким шляхом іти. Сам він цього ще не знає, але напевне мусить знати. Значить, треба не гаючись іти до Григоровича й порадитися.

Партком містився в такому ж дощаному бараці, як і всі установи будівництва. Караван зайшов у довгий темнуватий коридор, прочовганий тисячами важких чобіт, відчинив двері, всунувся у невеличку кімнату.

— Григорович є?

Валя, техсекретар парткому, спочатку суворо глянула на Каравана, потім кокетливо примружила очі з довгими темними віями, усміхнулася повними губами і, ніби звіряючи хтозна-яку державну таємницю, відповіла:

— Є. Там товариш Співак.

— Дуже добре.

Караван рішуче штовхнув двері до кабінету парторга. Сизий цигарковий дим плив по невеликій дощаній кімнаті. Звичайний нефарбований стіл, такі ж стільці. На стінах портрети — Ленін і Сталін, а навпроти плакат «Тракторобуду». Кімната чимось скидалася на велику дерев'яну прокуру димом скриню.

— Заходь, заходь, — почувся назустріч веселий голос Григоровича. — Про вовка помовка, а вовк у хату.

Слідом за тим пролунав надсадний, хрипкий кашель. Парторг затулив рота хусточкою, намагаючись угамувати звіра, що раптом прокинувся і заклекотів у грудях.

Прораб ТЕЦ Співак, зовсім молодий інженер, зодягнений підкреслено акуратно, співчутливо поглядав на парторга. На всьому «Тракторобуді» інженера вважали нечуваним модником, бо на роботу він завжди приходив, дбайливо вив'язавши краватку, що в ті навальні, збурені часи розцінювалося мало не як дрібнобуржуазний ухил.

Та коли інженер Співак справляв враження цнотливої, строгої благополучності і певності своїх знань, бажань і намірів, то парторг будівництва Дем'ян Семенович Григорович мав зовсім інший вигляд у захисній гімнастюрці, підперезаний широким ремнем. Худорлявий, майже гарячково енергійний, він зовсім не дбав про свою зовнішність. «Аби чисто», — ці слова лишалися єдиним гаслом його холостяцького господарства.

Парторг уже справив своє п'ятдесятиріччя, і всі знали, що за його плечима довгі роки царської каторги, рани гро-

мадянської війни, тривожні воєнні ночі 'Далекого Сходу. З каторги він привіз ядучий туберкульоз, який то затихав, то знову вибухав десь у сокровенній глибині альвеол. Тоді хустка, піднесена до рота, барвилася кров'ю — доводилося лягати в лікарню.

Цього разу Григорович знав, що це не вибух туберкульозу, а просто спогад про недавній лютий грип, і тому не хвилювався.

— Не звертайте уваги,— вибачався парторг.— Ну, то що ж, Прохоре Івановичу?

Кашель припинився раптово, звір у легенях несподівано заспокоївся, заснув, нагадуючи про себе тільки тихим хрипінням бронхів.

— Ситуацію я вам уже доповів,— сказав інженер.— Як бачите, веселого мало. Обладнання вугільних млинів уже прийшло, а фундаменти ще не готові. Коли можна буде розпочати монтаж цих агрегатів, невідомо.

— Хто тому виною?

— Винуватих, товаришу парторг, ви тут не знайдете. Арматурне залізо, як вам відомо, прибуло тільки вчора ранком. Те, що бригада Коробова змонтувала майже вісімдесят процентів арматури, вже саме по собі чудо. Мені здається, тут треба не карати когось, а преміювати. Очевидно, Коробов до кінця дня монтаж арматури закінчить... І тоді доведеться подумати про бетон. Днів за чотири впораємося з бетонуванням фундаментів. Ще через тиждень можна розпочати монтаж.

— Тобі ясно? — сказав Григорович і повернувся до Каравана.

Очі в парторга були темні, блискучі, гарячкові. Вже сивувате волосся буйно стовбурчилося над головою. Короткі, підстрижені вуса ніби спиралися на вертикальні зморшки в куточках рота. Гостре підборіддя виступало вперед, і здавалося, що на ньому, навіть чисто поголеному, все-таки росте борода.

— Ясно,— відповів Караван,— потрібний штурм. Ми це знали і готувалися.

— Пробачте,— заявив інженер,— але мені ваші знамениті комсомольські штурми вже в печінках сидять.— І, виявляючи повну необізнаність з анатомією людини, провів руба долонею по горлу, ніби саме там мала бути печінка.

— Чому? — зацікавився Григорович.

— Звичайно, може, я дещо перебільшую, штурми

деякий ефект дають,— відповів виконроб,— зате повністю вибивають будову з ритмічної роботи.

— Правильно,— погодився Григорович,— років через десять ми про ці штурми на віки вічні забудемо.

— Я дуже радий, що ви мене розумієте,— Співак дозволив собі стриману ввічливу посмішку.

— Безперечно, розумію, але радіти, Прохоре Івановичу, ще рано. Комсомольський штурм буде. Скільки днів до закінчення будівництва?

— Сорок шість.

— От бачите. Всього-на-всього сорок шість. А скільки роботи ще не зроблено?

— Одверто кажучи, я не зовсім розумію, як за цей час можна закінчити і здати державній комісії завод, а першого вересня почати випускати трактори,— признався Співак.

— І найдивніше те,— усміхнувся Григорович,— що завод буде здано першого липня, а трактор з'явиться першого вересня, і зробимо це ми з вами. Фундамент під млини повинен бути готовий завтра вранці, і він буде готовий. В наш час неможливе стає можливим. Уночі організуємо комсомольський штурм.

— А завтра й післязавтра на дільниці не буде вложено жодного кубометра бетону, не буде змонтовано жодного агрегату? — не здавався Співак.— Після штурму, як після виснажливого бігу, три дні доводиться відсапуватись.

— Значить, роботу було неправильно організовано,— гнув свою лінію Григорович.— Штурм для штурму, для крику, для галасу в газетах нікому не потрібний. Коли десь з'явились умови для того, щоб велику будівельну проблему розв'язати одним масованим ударом і на тому виграти кілька днів, потрібен штурм. Зараз перед нами постав великий фронт роботи. Багато бетону треба викласти в одне місце. Матеріали, оскільки я знаю, є?

— Так, гравій і щебінь підвезли, цементу мало.

— Але забетонувати фундамент за одну ніч — півділа, хоч справа ця потребуватиме ще великої, мало не наукової розробки. Я думаю про інше: завтра дільниця повинна працювати нормально, так, ніби штурму не було.

— Це неможливо,— зітхнув виконроб.

— Ні, можливо. Тільки, мабуть, трохи треба змінити систему роботи. Чи не спробувати вам поділити обов'язки з товаришем Караваном? Він готує штурм, а ви дбаєте про звичайний завтрашній день: будматеріали, робочу силу, програму роботи.

— Ви ніби хочете відсторонити мене від штурму.

— Ні, я просто хотів би знати, хто за що відповідає.

Співак хвилину помовчав, стримуючи себе. Бліде, строге обличчя його спочатку порожівіло, потім стало червонуватим. Здавалося, можна було вловити, як неймовірно швидко й напружено працює його мисль, плануючи, підраховуючи, прикидаючи. Думки інженера вилилися в стримані, добре продумані слова:

— Виконроб дільниці я, і за все мушу відповідати я. І за штурм, і за звичайну роботу. Коли ще хтось улізе в мое господарство, то порядку буде небагато.

— Дуже добре,— усміхнувся Григорович,— один начальник — це завжди ліпше, ніж два.

— Ви правильно сказали, що штурмувати щодня не можна,— мовив Співак.— Що штурм виникає тоді, коли одним масовим ударом можна вирішити велику проблему, коли для цього назріли і матеріальні, і моральні умови. Я навмисне повторюю ваші слова. Це, так би мовити, філософія штурму. Давайте з цієї точки зору глянемо на наші земні діла. Проблема у нас є. Моральні умови теж є. З матеріалами гірше. Обмаль цементу. Почати штурм і не довести його до кінця — злочин.

— Скільки вам треба цементу?

— Зараз ще точно не знаю. Через годину знатиму. Не забувайте — мені треба думати і про завтрашній день.

— Це значить, що під гаслом штурму ви забезпечите дільницю цементом на цілий тиждень?

Співак уперше всміхнувся.

— На тиждень ні, але днів на два забезпечу.

— Правильно,— засміявся Григорович.— Я чекаю ваших розрахунків.

— Я повернуся через годину. Товариш Караван скоро звільниться? Мені потрібна його допомога.

Парторг глянув запитливо на юнака.

— Мабуть, скоро, справа недовга,— відповів той.

— Прошу просто до мене в контору,— запросив Співак.— Треба все порахувати. Штурм — операція точна.

Він став і виявився високим, напрочуд тонким. На перший погляд і не вгадаєш, скільки йому років. Мабуть, до тридцяти далеко. Коротко вклонився і вийшов, щільно причинивши за собою двері.

— Коли б міг, то весь комсомольський ентузіазм у таблицю множення вклав би,— усміхнувся вслід йому Караван.

— Комсомольський ентузіазм — дуже красива і хороша річ, — відгукнувся Григорович, — тільки й про таблицю множення забувати не годиться. І в мирному житті, і на війні ентузіазм гори може перевернути, найміцнішу оборону прорвати, коли є успіх. А от уяви собі, почали ви штурм і загнулися, не вистачило цементу. Що тоді?

— Було в нас таке. Хлопцям ніби в душу плюнули.

— От бачиш. Згадка про той невдалий штурм їм ще й зараз, мабуть, серце пече. Тепер і на штурм їх підняти важче. Гра на ентузіазмі, штурм без доброї підготовки — це авантюризм. Без комсомольського запалу штурму не проведеш, а без цементу і поготів. Діалектична єдність, нічого не вдієш. Співак правильно сказав, штурм — операція точна.

— Уперше доводиться мені так про штурм думати. Не вкладається він у двічі два.

— Правильно, не вкладається. Все тут не так просто, як здається в теорії, — вів далі Григорович. — Маєш рацію. Це як війна, як бій, де щохвилини виникають зовсім несподівані обставини. Тисячі людей, і у кожного своя вдача, свої радості і печалі...

— Саме так, — погодився Караван.

— А в тебе сьогодні яка печаль? — запитав Григорович і знову тяжко закашлявся.

На цей раз Караванові довелося довгенько чекати.

— От здамо завод, на три місяці до Криму в санаторій поїду, — заспокоївшись, заявив парторг, — не хочеться помирати. А так, чого доброго, прокинеться туберкульоз — і бувай здоровий. То що в тебе таке?

Караван готувався до цієї розмови, але всі слова чомусь вилетіли з голови, і сказати оте найголовніше, заради чого він сюди прийшов, просто не вистачало духу. Аж горло скорчило від хвилювання.

— Ну, сміливіше! Чого затнувся?

— Ні, нічого, — віддихнув юнак, — у мене до вас неприємна справа і, здається, теж теоретична. Порада мені потрібна.

— Добрими порадами й намірами вимощена дорога в пекло. Так, маючи чималий життєвий досвід, говорили стародавні поети?

Григорович жартував, даючи Караванові зібратися з думками і заспокоїтися. Раптом глянув гостро, серйозно: юнакові здалося, що парторг уже все знає. А може й справді? Ні. Нічого він не знає, але зараз знатиме.

— Так от,— випалив Іван,— у мене в бригаді є комсомолец Степан Грицай. Сьогодні вночі виявилось, що батька його розкуркулили.

— Як виявилось?

— Сам прийшов і сказав. Я хочу знати, що з ним робити?

— А це вам вирішувати. Хіба це справа парткому?

— Не хочете допомогти?

— Ні, чому ж? Свою думку я тобі висловлю. Тільки май на увазі — в одному випадку вона може бути правильною, а в іншому, навпаки, помилкова. Тут усе залежить від людини. Загального рішення цієї проблеми не існує. Є тільки довга низка конкретних людей і конкретних фактів. І кожен випадок треба розглядати окремо. Батько Степана Грицай був куркуль на всю губу...

— Ви вже знаєте? Звідки?

— Це не має ніякого значення. Радянську владу ненавидів люто, чорно: не дала вона йому після війни в поміщици вибитись, а тепер і зовсім шию зламала. І ще, мабуть, він так люто ненавидів Радянську владу за те, що син не зостався з ним разом наймитів поганяти, а подався на Дніпрельстан. Це не тільки його сина, це тисячі й десятки тисяч таких хлопців Дніпрельстан і Донбас, «Тракторобуд» і Кривий Ріг у грицаїв відняли. А позбутися своєї зміни, побачити, що пішла вона не твоїм шляхом, для таких, як старий Петро Грицай, найстрашніше. Правда, ідеалізувати усіх хлопців, які на Дніпрельстан пішли, теж не треба. Різні вони. Одні в цю роботу, як у море, наосліп кинулись. Другі ще оглядаються на шляхи для відступу. Треті грають на два фронти: працюють ударно і щомісяця посилки з салом від батька одержують. Не будемо собі очі замилювати — їх чимало, але не вони основна сила на нашому будівництві. Нічого змінити вони не можуть. Усе вирішують юнаки й дівчата з робітників та селян-бідняків, їх маса, їх більшість. Перед ними мрія про комунізм виросла, така мрія, що дух захоплює, на зимові штурми веде, Перекоп подолати дозволяє.

Він замовк. Кашель знову заклекотів у розтерзаних грудях.

— Говоріть, будь ласка,— попросив Іван,— це мені он як важливо.

— Для мене це не менш важливо, ніж для тебе,— втихомирив свої легені парторг,— я про це не одну і не дві ночі думав, тільки-но колективізація почалася. Складна це

справа. І, звичайно, без усіх цих куркульських синів, які до нас потяглися, можна обійтися. Зараз людей вистачає — надійних, гартованих, комсомольців. Не забувай, від громадянської війни тільки десять років минуло, а що таке десять років для історії? Дрібниця. В Гуляйполі ще й зараз махновські пісні можна почути. Будуємо ми зараз ще зовсім мало. Робочих рук вистачає. А що буде в третьому і четвертому році п'ятирічки? Що буде, коли другий п'ятирічний план накреслимо? Коли не одиниці, а десятки й сотні заводів розпочнемо? Мільйони робітників потрібні будуть, і жодною парою рук не можна нехтувати. Та це тільки один бік справи, а є і інший, психологічний. П'ятирічка виховує, змінює людей. Той, хто пройшов через Дніпрельстан, уже став не такий, як раніше, і на віки вічні цієї роботи не забуде. Але може й таке бути, що в серці його лютя за батька ще й досі кипить і він слушного часу чекає, щоб цю лють вихлюпнути. В душу до нього не залізеш.

Караван уважно, пильнуючи кожне слово, слухав Григоровича. Ця розмова була для нього найважливішою в житті. І те, що слова парторга часто видавалися добре знайомими, читаними в газеті чи почутими в доповіді, справи не змінювало. Тепер про них доводилося думати по-новому. Власні думки набували підтвердження, ставали ясними.

А чи справді ясними?

Адже ніякої готової відповіді не дає та й не може дати Дем'ян Григорович. Нічого конкретного він не скаже, все самим вирішувати доведеться.

— У нас зараз найчастіше судять просто, — вів далі парторг, — яблуко від яблуньки далеко не падає. Це зрозуміти можна. Ненависть до куркуля в трудовому народі століттями росла. Так от, нам у куркуля не тільки землю, коней, реманент, не тільки матеріальну основу з-під ніг вибити треба, — ми мусимо зробити більше: забрати у нього наступне покоління, перевиховати його дітей, позбавити куркуля можливості відродитися духовно. І це завдання не менше, ніж Тракторний завод збудувати, а навпаки, стократ важливіше і більше. От бач, яку я тобі лекцію прочитав. А тепер іди й думай, роби конкретні висновки.

— Що ж нам з цим клятим Грицаєм робити?

— Його майже не знаю. Працюєте і живете з ним ви.

— Добре, щось разом придумаємо.

— І не бійся, завжди прихось, коли станеш, упершись лобом, як теля у нові ворота. Мені в такій позиції частенько бувати доводиться. І я тоді у друзів поради питаю, со-

ромитись нічого. А зараз лети до Співака. Штурм сам собою не організується.

— Може, ви до нас на бюро зайдете?

— Ні. Самі думайте. Потім розповіси, що вирішили. Лети!

Іван глянув на Григоровича і відчув, як той стримує шалений розпачливий напад кашлю.

— Спасибі! Щасливо!

Вийшов, причинив двері і вже з другої кімнати почув, як несамовито здригнулись, ніби вибухнули груди парт-орга.

Через кілька хвилин Караван з'явився в дощаній, сонцем нагрітій конторі Співака. День мав бути гарячий. Тонкі соснові дошки вже прогрілись, і смола текла по них жовтими прозорими краплинами. Виконроб сидів біля столу, перед ним кілька аркушів списаного паперу, праворуч під рукою стара рахівниця.

— Не дивуйтеся,— сказав він, помітивши погляд Каравана,— на рахівниці завжди наглядніше виходить і рахувати зручніше. Я майже все зробив. Давайте разом переверимо.

Підрахунки Співака були прості. Бетономішалка за один заміс може дати одну восьму кубометра бетону. Фундамент має сто двадцять кубометрів. Значить, треба дев'ятсот шістдесят замісів. У зміні вісім годин, або чотириста вісімдесят хвилин. Виходить, півхвилини на заміс. За ці півхвилини треба завантажити у великий, пузатий, схожий на здоровенну жабу, барабан бетономішалки цемент, гравій, щебінь, долити води, все добре перемішати, вилити готовий бетон у лоток, а звідти тачками перевезти до котлована.

— А просто по лотку в котлован не можна пустити?

— Не вийде, там уже стіни стоять.

— Стоять,— сказав Караван,— але мене непокоїть інше. Комсомольців ми так організуємо, що працюватимуть вони, як годинники, а от чи встигне машина?

— Тож-то й воно,— відгукнувся виконроб.— Півхвилини — заміс. На перемішування залишається секунд вісімнадцять максимум. Це буде не бетон, а якийсь нікому не відомий матеріал. За нормою, він мусить перемішуватися хвилину.

— Скільки норм ми з вами вже поламали? — усміхнувся Караван.

— Це правда, але не забувайте, бетонуємо фундамент багатотонної машини. Бетон повинен бути першокласний,

монолітний. Менше як сорок секунд мішати його не можна. Досі нам щастило давати на штурмах триста двадцять замісів...

— Значить, треба поставити дві бетономішалки і дві бригади,— сказав Іван.

— А завтра в першу зміну хто працюватиме?

— Сьогоднішня друга.

— Ви це забезпечите?

— Обіцяю.

— Значить, кожна бригада має дати за зміну чотириста вісімдесят замісів? Ви уявляєте, що це таке?

— Уявляю,— Караван аж очі примружив від захоплення.— Всесоюзний рекорд.

— Рекорд і газети мене цікавлять менше,— не поділив його захоплення виконроб,— я інженер. Завтра ми з вами мусимо мати забетонований фундамент млина. Я хочу знати, як ви думаєте розставити людей, щоб кожен заміс тривав не більше однієї хвилини. У вас є досвід штурмів, я це визнаю.

Виконроб навмисне, стримуючи хвилювання, грав роль інженера, абсолютно не зацікавленого в штурмах, комсомольському змаганні, ударній роботі. Але в душі його, глибоко затамоване, тремтіло захоплення всім, що діється довкола. Він помічав, як робота затягає його все більше й більше, як нудно жити стає в звичайні дні, коли немає чогось нового, ще ніде в світі не баченого, в жодному підручнику не описаного.

«Ти перший у світі це робиш, ти перший зухвалець, справжній піонер, що йде незнаними, неходженими стежками»,— співала його душа.

«Дивись, будь обережний, слідкуй за тим, куди ставиш ногу, бійся зірватися,— десь далеко-далеко вторив інший, глухіший голос,— бійся піддатися своїм почуттям. Думай про розрахунки. Ти інженер, ти за все відповідаєш!»

Це захоплювало, як азартна, напружена гра, але Співак звик приховувати свої емоції. Саме тому голос його прозвучав сухо і навіть роздратовано, коли він мовив Караванові:

— Сідайте, будемо рахувати.

Тим часом Дем'ян Григорович ішов через будівництво до центральної контори. Він любив щоранку пройти через величезну будову, заставлену бетонними колонами, захарашену риштованням, заплутану лабіринтом залізничних ре-

йок. Любив дивитися, як вимальовуються корпуси майбутніх цехів, ніби скидають з себе риштовання і підводяться вгору — високі, ажурні, пронизані сонцем.

От стоїть уже готовий учбовий комбінат, де вчаться тисячі юнаків і дівчат. Це майбутні робітники Тракторного, нове покоління робітничого класу. Вони ще пам'ятають громадянську війну, але і для них це вже ніби казка, давня і романтична.

Трохи далі, за хаосом колон ще не зовсім готового механоскладального, височить важка брила ремонтно-механічного цеху. Тут робітники вусаті, спокійні, досвідчені. Що таке завод, вони знали ще до революції. Кваліфікація у них найвища, і тому тисячі неймовірних завдань доводиться вирішувати саме їм. Виникають ці проблеми несподівано, і розв'язувати їх треба швидко, не гаючись.

Григорович відчинив невисокі двері і з насолодою вдихнув запах емульсії, свіжої чавунної стружки і машинного мастила. Це було вже не будівництво, а справжній завод. Нові фрезерувальні й токарні верстати вишикувалися, ніби артилерійські полки на позиціях. Це приємно — бачити, як артполк запрягається в мирну роботу. Майбутнє неначе глянуло на Григоровича і сховалося, примруживши очі.

Він усміхнувся, хотів, щоб довше тривало це прозоре видіння, але знову озвався кашель, і довелося прихилитися до стіни...

«Тільки здамо завод, обов'язково поїду лікуватися», — ця думка звучала для нього як приспів у пісні.

До лікаря сьогодні ввечері або завтра вдень треба буде зайти. Хай дасть ліків, щоб не так рвало груди. Ну, здається, можна йти далі.

О, а це що таке? Чому сам начальник будівництва Хома Кузьмич Борсук тут опинився?

Григорович зразу не підійшов, а став осторонь, намагаючись збагнути, що коїться в невеличкій групі людей, чому так голосно розмовляють, так різко жестикулюють?

— Хіба це робітники, це ж молокососи!

— Таку техніку їм довірити!

— Через місяць вони всі верстати переламають!

— Трактори чим випускати будемо?

Хома Борсук мовчки слухав ремонтників. Прізвище явно не відповідало його зовнішності. Був начальник будівництва сухий і жилавий, волосся вже давно облетіло з голови, тільки брови на довгастому розумному обличчі кущилися пишно і темно, ніби підкреслюючи висоту чола. Чисто,

до синього виголєне обличчя худе, мало не аскетичне. Погляд темних очей неспішний, уважний, запитливий. Під час громадянської був Борсук комісаром бригади в Першій Кінній і ще й досі не відмовився від високих м'яких чобіт і галіфе.

Він стояв, суворо стуливши тверді губи, і в його очах світився біль, справжній пекучий біль, ніби тяжке горе спіткало начальника будівництва.

Намагаючись зрозуміти, що сталося, Григорович підійшов ближче.

— Іди сюди, Дем'яне,— покликав Борсук, і парторг зрозумів, що появу його начбуд зауважив уже давно,— дивися, що ці хриstopродавці наробили.

Григорович підійшов ближче. На дерев'яних, залитих смолою квадратних шашках підлоги, чимсь нагадуючи безпорадну, поранену людину, лежав американський, дуже дотепно зроблений верстат для нарізання трибків майбутнього трактора. Це шестерні першого класу точності, значить, машини для їх виготовлення мають бути бездоганні.

Лінії цих верстатів уже встановили у механоскладальному, почали пробувати. І, звичайно, до них призначили випускників учбового комбінату. Чи то зазівалася оця невисока, розгублена дівчина, що стоїть і кліпає довгими віями, намагаючись сховати великі, слъозами налиті очі, чи, може, не знала чого про свій новесенький, напівавтоматичний верстат,— тільки всередині машини щось різко скреготнуло, ніби скрикнув метал, і зламалося.

І ось завмерла вона перед найвищим начальством будівництва, аж серце не б'ється, і не знає, що говорити, чим виправдуватись. Адже хотіла, щоб якнайкраще...

— Дивися, Дем'яне, як ми з нашою новою американською технікою поводитимось,— сказав Борсук, і для дівчини ці слова прозвучали як найсуворіший вирок.

Григорович нахилився і зразу побачив зламаний шпиндель. Загавилася дівчина.

— То що ж будемо з цією красунею робити? — гримів Борсук. — Наша держава від рота шматок відриває, золотом за ці машини американцям платить! А для чого? Щоб ми їх отут ламали?

Дівчина не витримала й заплакала, як плачуть маленькі діти,— навзрид, люто, захльобуючись.

— Що хочете зі мною робить, тільки з заводу не виганяйте,— чулося крізь плач.— Я відроблю, я за все поламане заплачу.

— Сказала! — зневажливо обізвався хтось із ремонтників. — Твоїє получки за десять років не стане на оцей один шпindel. Це ж тисячі карбованців золотом.

Дівчина заголосила ще дужче.

— Годі, — наказав Борсук, — тут не дитячий садок. Мають, зробимо так: попроси комсомол, Дем'яне, щоб вивели цю красуню на збори. Це не для неї (вона тепер над своїм верстатом, як над власною дитиною, труситися буде), це для інших потрібно. Щоб зрозуміли, яку ціну за ці верстати платимо і як їх берегти треба.

Сльози раптом висохли на щоках дівчини.

— Що хочете зі мною робити, — заокотіла вона, — в тюрму посадить, оштрафуйте, тільки на збори не виводьте.

Григорович усміхнувся:

— Як тебе звуть?

— Галя Сіромаха.

— Так от, Галя, з тобою чи без тебе, а збори відбудуться. Тебе ніхто не тримає. Зміна закінчиться — сідай в автобус, їдь куди хочеш. А збори все одно відбудуться. Тільки я думаю, що нікуди ти не втечеш. Може, помиляюсь, а здається мені, ти прийдеш на збори.

— Світ за очі втечу від сорому!

— Ні, не втечеш. Ти комсомолка?

— Ще з минулої осені.

— Зиму тут працювала?

— Так, на кузні.

— І через січневі штурми пройшла?

— Всі руки поморозила.

— То тепер не втечеш.

— Хто ж мене затримає?

— Ти сама.

Тим часом Борсук роздивлявся поламаний шпindel.

— Відремонтувати цей верстат довго? — звернувся до ремонтників.

— Думаю, днів за три буде готовий, — відповів бригадир. — Дуже складний профіль різьби.

— Зумієте зробити?

— Хіба таке було, щоб ми чогось не зробили?

— Добре, — усміхнувся Борсук, — а ти, Галя, зараз іди в цех і скажи майстрові, що я наказав поставити тебе до такого ж верстата.

— А збори будуть? Я ненарошно, я не хотіла!

— Знаю, що не хотіла, а збори все-таки будуть.

— Добре, я піду,— сказала Галя, і голос її пролунав розпачливо.— Я піду! — І рушила до виходу з цеху. І всі вони, літні й досвідчені, довго дивились, як іде невисока, зворушливо безпорадна дівчина і мало не спотикається на кожному кроці.

— Ох, набудують нам оці діти тракторів,— сказав бригадир ремонтників.

— І не просто тракторів, а дуже хороших,— відповів Григорович.— Збори треба провести спокійно і тактовно.

— А все одно оних чечіток я прибрав би з заводу,— гнівався ремонтник.

— І ким замінили б? — гостро спитав Борсук.— Ніхто нам робітників не дасть. Все мусимо зробити самі: і завод збудувати, і робітників виховати. Постарайтесь відремонтувати цього верстата якнайшвидше. Ходімо, Дем'яне. Бувайте здорові.

І, не глянувши на розгубленого ремонтника, швидкими кроками пішов до виходу. За дверима цеху спинився:

— Дивись, он наша красоля стоїть.

Галя Сіромаха стояла біля стіни і, затуливши лице маленькими долоньками, гірко рюмсала.

— Нічого, хай поплаче,— відповів парторг.

Вони бачили, як Галя раптом одчайдушно вдарила рукою по цегляній, шорсткій стіні, ніби хотіла зігнати на ній злість, потім, ні на кого не звертаючи уваги, кулачками витерла сльози, глянула довкола виклично, ніби з кимсь сперечаючись, і швидко пішла до механоскладального цеху. Тепер вона вже не спотикалася. Все змінилося в дівчині — вираз обличчя, хода, рухи. Ніби отут, на очах, вродилася зовсім інша Галя.

— Бачиш? — запитав Борсук.— Гарна дитина.

— Гарна,— тихо повторив Григорович,— але доведеться їй ще кілька неприємних хвилин у житті пережити. Комсомольці їй усе скажуть. Я, як цей верстат побачив, зразу Тиціана згадав.

— Художника? Чому?

— Венеру перед дзеркалом.

— Ту, що в Ермітажі висить? — перепитав Борсук.

— Ту, що висіла в Ермітажі,— уточнив Григорович.— Ти хіба про її долю не знаєш?

— Ні.

— Я тоді працював саме в Ленінграді. В обкомі партії. Викликають мене одного чудового дня, вік би мені його не переживати, і кажуть: от, товаришу Григорович, будеш чле-

ном комісії, яка разом з містером Мелоном піде до Ермітажу. Я глянув,— стоїть переді мною містер Мелон, сивий, на старого вовка схожий. І очі в нього весь час напівзаплющені, ніби лінки йому повіками кліпнути, свій справжній погляд людям явити. Знайомлять мене — це американський мільйонер Мелон до нас у гості приїхав. Збоку зирнеш — і не скажеш, що воно таке багате. Піджак звичайний, годинник найпростіший. От тільки говорить надто впевнено, нікого не слухаючи, і на запитання не відповідає. Так тільки справжні багатії, від яких життя сотень тисяч інших людей залежить, розмовляють.

Я на нього подивився, він на мене. І зараз погляд його пам'ятаю. Не скажу, щоб злий був чи жадібний. Ні, інше почуття. Залізно певний своєї сили, незаперечної влади своїх грошей і можливостей погляд. Усе на світі мені можна. Все, що захочу, куплю. Я аж здригнувся. Секретар обкому помітив і каже:

— Спокійно, товаришу Григорович. Містер Мелон подивиться картини в Ермітажі, а ви будете його супроводжувати.

— Добре,— кажу,— буду супроводжувати. Коли треба, я його і в пекло проведу.

От ми і пішли. Містер Мелон, його секретар, я, а за нами музейний наглядач. Такий старенький уже, сивий дідусь. Я глянув на нього і здивувався: повні очі сліз, видно, всіх зусиль докладає, щоб не заплакати.

— Що з вами? — питаю.

— Нічого,— відповідає.

— А все-таки?

— Коли особисті почуття приходять у протиріччя з високими державними інтересами,— каже,— то це, як правило, дуже боляче.

— Це взагалі чи конкретно?

— В даному разі цілком конкретно.

Ну, я не став його розпитувати, мало де особисті й державні інтереси розійтися можуть. Отак ми і йдемо вчотирьох. Секретар тримає в руці каталог Ермітажу — Тиціан, Греко, Ван-Дейк, Рубенс. Йдемо повз ці картини, і серце завмирає від захоплення. Ти бачив Тиціанову Венеру перед дзеркалом?

— Бачив. Коли вчився, ми до Ленінграда на екскурсію їздили. Досі, як жива, перед очима стоїть.

Тепер обидва, Борсук і Григорович, неспішно йшли через широкий простір «Тракторобуду», захарашений

порожніми бочками від цементу, старими опалубками, розбитими ящиками верстатів. Завод зводився, розправляв плечі, намагався струсити з себе все це лахміття, ніби могутній тугий гриб-боровик вилазив з землі, струшуючи з себе старе торішне листя. Сонце горіло по-літньому тепло. Будова повнилась ясным промінням, пронизливими гудками далеких паровозів, гуркотінням бетономішалок, запахом цементу й асфальту.

— Ну от, пішли ми Ермітаж оглядати,— вів далі Григорович.— Містер Мелон, видно, на мистецтві добре розумівся. Біля середніх, це, звичайно, коли до Тіціана чи Ван-Дейка порівняти, картин і зовсім не спинявся. А серед цих «середніх» такі художники, як Пуссен чи Гольбейн. Одним словом, справжню ціну цих полотен він знав добре. Спиниться біля такої картини, що аж дух захоплює, кивне своєму секретареві, той помітку зробить у каталозі, і йдемо далі.

Дійшли до Венери, спинилися. Я подивився на картину і аж усміхнувся — така вона гарна, весела, земна жінка, ця Венера. Треба бути Тіціаном, щоб отак тіло написати, щоб аж світилося воно життям, і теплом, і ще чимось, я навіть визначити не можу, що воно таке. Неймовірної сили картина. Тіціан, мабуть, був по вуха закоханий у жінку, яка йому позувала, бо це не тільки натхнення, це кохання його пензлем водило.

— А ти поет, Дем'яне,— засміявся Борсук.

— Ми всі стаємо поетами, коли бачимо витвір справжнього мистецтва. Це як електрична індукція. Натхнення художника і в твоїй душі примушує звучати якусь струну. Ну, стали ми, дивимося. Мелон і каже:

— Я щасливий, що в моєму житті настала ця хвилина. Америка мене ніколи не забуде.

Кивнув секретареві. Той олівчиком тільки раз, поставив у каталозі птичку.

І тут мене, дурня, осінило. Це ж він не просто дивиться, це ж він купує, вибирає найкращі картини Ермітажу! Глянув я на старого доглядача: у нього сльози по щоках течуть, а він не помічає. Хотів йому щось сказати і не зміг, серце стиснулось. Як же це так, думаю? Невже ми такі бідні?

Потім подумав і зрозумів — бідні. Що нам після царя, імперіалістичної і громадянської залилося? Спустошена, розвойована, розграбована країна, що на десятки років одстала від Америки і від Європи. Треба наздоганяти. За всяку ціну наздоганяти. І нічого тут над картинами уболі-

вати, будуть у нас іще картини. Самі намалюємо. Звільнений від поневолення народ усе зможе. Коли так думаєш, то все ніби правильно виходить, а глянеш на Венеру, на тіло її прегарне, живе, трепетне, і серце заходиться від болю. Почуття таке, наче власну сестру в рабство, в неволю продавати доводиться. І одно незаперечно: ніколи більше таких картин у нас не буде.

— Ну, це перебільшення, — зауважив Борсук.

— Ні, не перебільшення, — сумно заперечив Григорович, — будуть інші, може, навіть кращі, а таких не буде. Отак ми й пройшли увесь Ермітаж. А через місяць Венеру перед дзеркалом у числі тридцяти картин запакували з повним знанням справи і відправили за океан. Кажуть, тепер у Вашингтонській національній галереї висить. Старий наглядач на другий день після нашого походу в Мойку кинувся: не стало йому чим жити.

— І багато грошей за картини взяли? — зацікавився Борсук.

— Не знаю. Мабуть, багато, коли на долари чи карбованці рахувати. Та хіба така картина має ціну?

— А тут ще ця Галя Сіромаха, чорти б її побрали, — раптом розсердився Борсук. — Ти піди на їхні збори, розкажи про Ермітаж, хай відчують, архаровці...

— Ні, — хитнув головою Григорович, — це розповідь не для зборів. Це так, ніби душу свою я перед тобою розкрив. Про це на зборах розповідати неможливо.

— Може й так, може й так, — задумливо сказав Борсук і глянув на годинника. — Ану, додаймо ходу, там уже містер Сваджан з Граундом чекають. Незле, коли й ти нашу розмову послухаєш.

І знову пробирались вони через величезну будову, огинали довгі ешелони, вантажені сосновими ящиками з написами англійською мовою, проходили крізь дим великих асфальтових казанів, де булькала, кипіла чорна смола, давали дорогу низькорослим коненятам, що, натужно впираючись у хомути, тягли грабарки з жовтою глиною, віталися до знайомих і незнайомих хлопців та дівчат, в руках яких глибоко на дні котлованів мигтіли гострі блискучі лопати. Машин тут ще не було. Все робилося силою людини, її потом, інколи навіть кров'ю.

Середня частина і ліве крило будинку центральної контори майбутнього Тракторного вже блищали старанно вимитими вікнами.

По широких, засланих червоною килимовою доріжкою

сходах вони зійшли на другий поверх, ніби перебралися в якийсь зовсім інший світ. Там галас, дим, бруд, цементовий пил і сморід розтопленої смоли, тут спокійні зосереджені інженери в хірургічно чистих кімнатах схилялися над креслярськими дошками і щось ворожать, розраховуючи останні деталі майбутнього трактора.

Завод виходив з будівництва урочистий і святковий.

— Прошу,— рукою вказав Борсук.

Григорович зайшов до великого, залитого сонцем кабінету, наблизився до вікна, глянув. «Тракторобуд» розстилався перед його очима довгими, почорнілими від зимових вітрів і морозів бараками, тягнувся в небо срібними димарями ТЕЦ, височів тисячами бетонних колон механоскладального цеху. Тут на кожній ділянці парторг залишив частину своєї душі. Пережив зимові штурми, коли змерзався бетон під лопатами і доводилося ставити тепляки, щоб відігрівати його як малу дитину. Бачив штурм конструкцій кузні, коли руки прикипали до сталі, коли завива такий вітер, що важкі ферми дзвеніли, мов струни на гітарі. Та комсомольці заграли на цих струнах свою музику, і от уже стоїть кузня, стіни якої щохвилини здригатимуться від ударів важких молотів. Постав їх на звичайні фундаменти — вони розваляться через два дні. Тому поклали цеглу на сталевий каркас. Бийте, молоти, жодна цеглинка не ворухнеться, вічно стоятиме кузня.

А скоро впадуть на землю останні риштування, знесуть оці просмолені, креозотом пропахлі бараки, людей переселять у соціалістичне місто, що вже штурмує небо своїми шестиповерховими будинками,— і будівництва не стане. А разом з тим закінчиться, ніби перегорнеться ще одна сторінка життя Дем'яна Григоровича. Бувають роки життя, які минають, не лишаючи сліду. Цей рік — невже будівництво тривало всього-на-всього один рік? — як орден поклав на груди України перший тракторний завод. Є чим пишатися, а все-таки чомусь щемить серце, коли дивишся на ці почорнілі бараки.

— Прошу заходити,— раптом почувся за його спиною підкреслено веселий голос Борсука.

Григорович озирнувся. Американський консультант будівництва, представник фірми, яка поставляла обладнання заводу, стояв на порозі.

— Прошу, прошу, заходьте,— повторив Борсук.

Грегорі Сваджан, високий сивий американець, зайшов, широко й весело усміхаючись. Здавалось, усмішка ніколи

не зникає з його обличчя. Йому, мабуть, подобалося показувати свої рівні блискучі білі зуби. Сива густа чуприна лягала над чолом рівними хвилями, дивно контрастуючи з чорними бровами і ясно-блакитними очима. Міцне, чисто поголене підборіддя круглилося твердо й опукло.

Його супутник Пері Граунд, перекладач, теж високий і добре зодягнений, був немовби тінню свого шефа. Він також весь час посміхався. І посмішка видавалася щирою, але трохи ніяковою і зовсім не такою переможною, як у Сваджана. Природа ніби пошкодувала зробити бодай один яскравий мазок на його знебарвленому обличчі — все було світле: волосся, вії, очі, щоки. Навіть Сваджанові густі чорні брови не відтінилися на цьому обличчі, і, мабуть, саме тому так важко було розповісти, яке воно на вигляд.

— Ха-ха-ха! — невідомо чого засміявся Сваджан, вмошуючись у кріслі; багато американців починають найнеприємніші розмови саме таким дружнім сміхом. — То що, першого липня здаємо завод? Ха-ха-ха!

— Здаємо, — підтвердив Борсук.

Пері Граунд чудово знав мову. Бесіда майже не затримувалася перекладом.

— Ха-ха-ха! Здорово, — заявив Сваджан. — Ви мене теж заразили своєю впевненістю, і я всім кажу, що завод здадуть першого липня, хоч абсолютно не розумію, як це може статися. Смішно, зрозуміти не можу, а десь у глибині душі вірю, що буде саме так. Можете — ха-ха-ха! — бути цілком задоволені, ви мене перекували на ваш — ха-ха-ха! — радянський лад!

— Дуже радий це чути, — сказав Григорович.

— А я не дуже, — вів своє Сваджан. — Не дай бог мені звикнути до вашої системи роботи. В Америці одразу стану безробітним. Не тому, що система погана, хоч особисто я її не схвалюю, просто мене там ніхто не зрозуміє. Ну, ха-ха-ха, годі лірики. Прибули вугільні млини. Коли почнемо їх встановлювати?

— Завтра фундамент буде залито бетоном, — сказав Борсук.

— Коли ви були там востаннє?

— Півгодини тому.

— Там ще навіть арматури не закінчено.

— Так.

— І завтра буде залито бетон? Сто двадцять кубів?

— Точно. Сто двадцять кубів.

Сваджан не засміявся. Він встав із крісла, пройшовся

по сонячних плямах на паркеті, ступаючи з тіні в світло і знову в тінь, потім сказав:

— Я не доводитиму вам, що це несерйозно, хоча глибоко в тому переконаний. Я вже пробував говорити щось подібне взимку і щоразу помилявся. Немоżliве з моєї точки зору виявлялося цілком можливим з точки зору вашої. То ваша справа, якою ціною ви здобували ці перемоги. Я з такою системою незгодний, але моя думка нікого не обходить. Переможців не судять. Мені цікаво буде глянути, як ви забетонуете цей фундамент. Може, таке буде: якийсь чарівник,— не знаю, добрий чи злий,— допоможе вам це зробити. Але майте на увазі, що коли завтра фундаменту не буде, то часу на те, щоб поставити і відрегулювати млини, налагодити розмол вугілля, у нас не лишиться. Завод, може, ви й збудуете до першого, хоча точно такі ж ситуації виникатимуть у вас на різних ділянках дедалі частіше, але ТЕЦ пущено не буде, а ТЕЦ — серце заводу. Ха-ха-ха! — знову несподівано засміявся він, ніби сказав хтосьна-яку приемну річ, і незрозуміло було — глузує він чи це просто звичка закінчувати кожную розмову вибухом веселого сміху.

— Все це ми знаємо,— відповів стримано Борсук,— фундамент завтра буде готовий.

— Ви певні того?

— Так, певен.

Ніякої певності в ту мить у душі Хоми Борсука не було, але відповісти інакше він не міг.

— Значить, з цим питанням покінчено,— гримів далі американець.— Через п'ять днів бетон затвердіє і можна починати монтаж.

— Це можна зробити і через чотири дні,— зауважив Григорович.

— Можливо, побачимо,— доброзичливо відгукнувся Сваджан.— Коли буде тепла й суха погода, бетон міцнітиме швидше. Слухайте, невже фундамент справді буде готовий завтра вранці? — раптом здивувався він, як людина, що повірила в цілковиту нісенітницю і сама зловила себе на цьому.

— Приходьте вночі на ТЕЦ — побачите,— відповів Борсук.

— Хіба вам не доводилося бачити зимові штурми? — відповів запитанням Григорович.

— Звичайно, доводилося, але тоді від цього залежала доля будівництва.

— І зараз залежить.

— Я тут, видно, чогось не розумію,— задумано сказав Сваджан.— Ну, гаразд, може, згодом щось проясніє і в моїй темній капіталістичній голові. Про це годі. Тепер у нас на черзі...— Він витяг з портфеля довгий список обладнання, яке мало прибути наступного тижня.

Почалася звичайна робота, але думка Грегорі Сваджана весь час поверталася до ТЕЦ та майбутнього штурму, хоч він не дозволяв собі нічим цього виявляти.

Через годину, закінчивши роботу з Борсуком, американець вийшов з головної контори. Пері Граунд навіть тепер, коли вже нічого не треба було перекладати, йшов за ним як тіль, біля лівого плеча на півкроку позаду, щомиті готовий прийти на допомогу.

Так вони перейшли дільницю механоскладального, наблизилися до ТЕЦ. Біля височенної будови спинились, озирнулися довкола. Ніяких ознак майбутнього штурму не видно, йде звичайна, зовні некваплива, буденна робота. Арматурники Сашка Коробова в'яжуть міцно, згинаючи в три погібелі довгі сталеві штиби. Під їхніми вмілими руками метал ніби м'якшає, сам в'яжеться у тугі вузли. Арматурний каркас майбутнього фундаменту вимальовується досить чітко.

— До третьої зміни, до початку штурму, вони можуть закінчити? — наївно, як людина, що має право не знати усіх тонкощів будівництва, запитав Граунд.

Сваджан глянув гострим, уважним оком:

— Можливо.

— Значить, тоді і вся ця штурмова вигадка можлива?

— Не знаю.

Вони постояли ще кілька хвилин, дивлячись, як Коробові хлопці, ніби настройщики якогось велетенського рояля, підтягують сталеві струни, потім мовчки повернулися і пішли геть. На прихід американців ніхто навіть уваги не звернув, остільки знайомі і звичні були на будівництві їхні постаті.

— Ви вірите в те, що до першого липня завод закінчать? — наполягав Пері Граунд.

— Не знаю. В усякому разі ми докладатимемо всіх зусиль, щоб з нашого боку затримок не було.

— А коли будуть з їхнього?

— Це вже не наша печаль.

Знову кілька десятків кроків у глибокому мовчанні, коли кожному є про що думати, і знову сумніви Пері Граунда виливаються в нетерпляче запитання:

— Ви вірите в те, що першого вересня вони випустять трактор?

— Не знаю. Тепер вони вже не новачки. Перший трактор у Сталінграді було випускати важче. Зараз багато робітників і майстрів мають сталінградський досвід.

— Ви бачили їхні трактори?

— Ні.

— Я бачив,— вів далі Граунд.— Ні к чорту не годяться. Машини низького класу точності.

— Перша сотня, може, навіть тисяча на кожному з наших заводів теж буває невисокого класу точності. Потім ми навчаємося.

— Ви думаєте, навчаться й вони?

— Рано чи пізно, а навчаться.

Знову довго йшли по сонячному, пропахлому весняним вітром і їдкою смолою простору, і кожен думав про своє.

— Я чогось тут не розумію,— сказав Пері Граунд.— Вам не здається, що ми ретельно копаємо самі собі могилу? Вони збудують тракторні заводи, вироблятимуть трактори, автомобілі, танки замість того, щоб купувати їх у нас, давати роботу нашим робітникам, нашим заводам. Це нерозумна і недалекоглядна політика.

— За допомогу вони платять нам золотом.

— Тільки до хвилини, коли буде збудовано завод?

— Звичайно.

— Хіба це далекоглядно?

— Не допоможемо ми, допоможуть інші.

— Хто?

— Англія, Німеччина, Франція.

— Хіба не можна з ними домовитися?

— Ні, гроші потрібні всім. Вони це називають капіталістичними протиріччями.

І знову багато метрів у мовчанні, і знову починає Пері Граунд:

— Я думаю, пуск цього заводу можна було б відтягти на багато місяців, коли не років. Звичайно, не з нашої вини.

— Що ви маєте на увазі?

— Зараз скажу,— Граунд кілька хвилин думав, ніби вагаючись, говорити чи ні, потім наважився: — Тут склалася досить інтересна ситуація. Вони, як ви знаєте, проводять операцію, що зветься «ліквідація куркулів як класу». Для чого їм це треба, мені незрозуміло, але моя бідна голова

мабуть і не створена для розв'язання таких складних проблем. Ви це розумієте?

— Зараз я хочу досягнути інше: для чого ви почали цю розмову?

— Невже не ясно? Тут, на будівництві, виявляється, працює чимало дітей засланих у Сибір селян. Цілком ясно, що великої любові до Радянської влади в їхніх серцях немає. Збагнули?

— Ні.

— Яку завгодно можливість помститися за своїх батьків вони використають з величезним задоволенням, навіть з насолодою. Але вони темні і неосвічені. Самі правильного шляху не знайдуть. Треба їм підказати, що саме слід робити. Я невіглас у цих справах, але був би дуже вдячний, коли б ви мені натякнули на вразливі місця. Термін пуску заводу можна відтягти на роки.

Сваджан зосереджено ступав по темній, уже вкритій зеленим трав'яним килимом землі. Він зовсім забув про Граунда. Невловима думка, наче настирлива муха, весь час дзижчала й кружляла довкола якоїсь малесенької, але дуже болючої, раніше не відчуваної ранки. Грегорі Сваджан мовчав, шукаючи, де саме болить, і знову заговорив, тільки усе визначивши.

— Ви працюєте лише моїм перекладачем, чи у вас є й інше завдання?

— Яке це має значення? — усміхнувся Пері Граунд.

— Серйозне, — обличчя Сваджана лишалося зосередженим, мало не скам'янілим: незнана рана боліла все дужче, і біль цей треба було вгамувати.

— Я не маю ніяких завдань, я тільки ваш покірний слуга і перекладач.

— То запам'ятайте, мій покірний слуго і перекладачу, у нас з вами немає і не може бути інших завдань, крім одного, — допомогти нашим замовникам точно в термін змонтувати все обладнання. Ми мусимо зробити це абсолютно чесно і скрупульозно точно. Нам за це платять гроші. Можете вважати мене відсталою людиною дев'ятнадцятого сторіччя, але такий принцип мого життя і принцип діяльності нашої фірми. Ви говорите про можливості за допомогою людей, які ненавидять Радянську владу, затримати пуск заводу. Маю сумнів, що це справедливо, але певен в іншому — це примітивно до краю. Таких людей тут мізерна меншість, і сили вони не мають. Переважна більшість готова віддати за цю, чесно кажучи, не дуже зрозумілу мені владу, своє

життя. Взимку ви мали нагоду в тому переконатися. Так от, треба думати не про меншість, а про більшість. Усім цим комсомольцям і некомсомольцям, людям «Тракторобуду», кажуть — капіталізм гнилий, хижий, підступний. А ви хочете довести, ніби все це правда?

— У нашій боротьбі світів усі засоби придатні.

— Ні, не всі, а тільки ті, які дають нам певну довготривалу вигоду. Нам, розумієте, нам. Думка про те, що ми, американці,— люди точні, чесні, пунктуальні, яка може з'явитись у цих комсомольців, значно дорожча для нас, ніж відтяжка пуску заводу навіть на півроку. Завод вони все одно пустять, рано чи пізно, це значення не має. А от який спогад про нас лишиться в їхніх душах, має значення. Це ніби перша малюсінька тріщина, слабе місце, через яке може проникнути в серце й інша думка...

— Пробачте,— усміхнувся Пері Граунд,— я не знав, що ви не тільки талановитий інженер, але й видатний філософ.

У голосі його почувся непомітний, невловимий відтінок іронії, але Грегорі Сваджан не звернув на це ніякої уваги.

— Треба думати не про цей завод, треба думати про двобій, коли зійдемося ми й вони, коли вирішуватиметься доля світу.

— А до того часу ми ретельно й добросовісно допомагатимемо нашим потенціальним супротивникам стати сильнішими,— знущався Пері Граунд.— Дивна логіка.

— Я вже сказав вам: сильними вони все одно стануть, навіть без нашої допомоги. То вже краще взяти їхні гроші...— Помовчав і, ніби сам розсердившись на свої слова й думки, додав різко, тоном незаперечного наказу: — В усякому разі я вам забороняю вести якусь секретну роботу. Репутація нашої фірми має бути бездоганна.

— Дуже добре,— легко погодився Пері.— Нічого не робити значно простіше, ніж щось робити.

— Щира правда,— за звичкою голосно засміявся Грегорі Сваджан і повторив:— Ви мене добре зрозуміли? Для дій, про які ви мрієте, ще прийде час.

Граунд усміхнувся і більше не промовив жодного слова. Звичайно, Сваджан — типова людина дев'ятнадцятого століття з усіма інтелігентсько-ідеалістичними витребеньками і забобонами. Зараз двадцяте століття, життя стало жорстоке, реальне, часто мало не криваве. Воно тхне гноєм, потом, отрутою і піроксиліном. Усі засоби придатні в цій невидимій війні, і немає такого діла, яке могло б видатися надто брудним.

Та, з другого боку, влада ще в руках людей дев'ятого століття. Грегорі Сваджан шеф, і до його наказів треба дослухатися. Їх можна не всі виконувати, але знати про них треба. Нічого, триватиме це не дуже довго. Час плине блискавично, швидко забирає владу з рук одного покоління і передає її до рук прийдешнього. Прийдешнє покоління — це Пері Граунд. Воно не гірше за своїх попередників. Хай містер Сваджан не вдає святого. На совісті його соратників з минулого століття теж чимало крові, зради і гною...

Чекати вже недовго. Але й цей час не годиться втрачати. Старий, мабуть, має рацію. Організовувати диверсії — примітивно й необережно. Подумаємо про щось розумніше, триваліше. Власне кажучи, особливої розбіжності між їхніми думками немає, справа тільки в засобах. Один не хоче скидати білих рукавичок, другий не гидує ніяким брудом.

— Ну, тепер давай добре подумаємо, — ніби відгукнулася ця думка в кабінеті начальника будівництва Борсука. — Нам цей штурм погано провести — значить усесвітньої ганьби зазнати і зірвати термін пуску.

— Співак і Караван уже працюють на повний хід, — відповів Григорович.

— Чим їм допомогти?

— Це не доповідали. Гадаю, що треба більше грабарок підвозити матеріали, це найслабше місце.

— Мало ми з тобою про майбутній штурм знаємо, — наважно пройшовся по кабінету начбуд. — А нумо сходимо туди. Звідси нічого не видно. Зорієнтуємося на місці...

Вони знову поринули в добре організований хаос величезного будівельного майдану, ніби сховались у непроглядній чашобі вагонів, риштовань, машин, битої опалубки. Для Борсука майбутній штурм — ніби дивний згусток сили, що росте і нагромаджується в глибині м'язистого величезного тіла, котре зветься будівництвом, щоб згодом, у якусь дуже точно визначену хвилину вибухнути і привести в нестримний, нездоланний рух могутні м'язи. Ця сила виростає не випадково, вона живиться кров'ю, думками, устремліннями багатьох людей, і організувати її треба математично точно.

Виконроб Співак підвівся назустріч від білого дощаного столу. Пишна золотава шевелюра Івана Каравана, зайнятого підрахунками, вітально хитнулась і знову застигла.

— Ну, чим треба допомогти? — впало перше запитання.

Допомогти треба було багато чим. Щобеню досить, але в обріз не тільки цементу, а й гравію. Грабарок точно за розрахунком. Ніякого резерву немає. Збила якась конячина копито чи зламалося колесо — і весь графік уже під ударом. Водогін до бетономішалок ведуть, але чи подадуть воду вчасно — невідомо.

Хома Борсук, колишній комбриг, раптом відчув себе на полі бою. Вже підраховано патрони піхотинців, снаряди артилерії і клинки кавалеристів. Уже сунуться на вихідні позиції перші частини. Розпорошені й ніби непомітні, організуючись, вони стають могутньою силою. Здалеку й зблизька все скеровується на точку прориву. Щось прогавити, щось не продумати — значить програти бій. Кожна атака повинна закінчуватися тільки перемогою, інакше починати її просто злочин.

Він раптом озирнувся довкола й усміхнувся. Низько схилилися над розрахунками Співак і Григорович. Щось шепоче, виписуючи цифри, Іван Караван. Немає ні куль, ні снарядів, ні вогневих позицій. Ідеться про грабарки, цемент, арматуру. А відчуття таке, що наростає сила справжньої кавалерійської атаки, ще не видимої, але всепереможної. Ще мить — і «ура» зірветься, ніби степовий грім, і клинки блиснуть проти сонця.

У ці ж хвилини Степан Грицай лежав на своєму ліжку в широкому присадкуватому, потемнілому від осінніх дощів і зимових хурделиць бараці й уперто дивився в низьку дощану стелю, ніби хотів просвердлити її поглядом.

О четвертій годині комсомольське бюро. Що він говорить?

Виправдовуватиметься?

Він не зробив ніякого злочину, і душа його чистіша за той білий аркуш паперу, на якому напишуть постанову про виключення його з комсомолу.

Про виключення з комсомолу... Від цієї думки стеля раптом стала ще нижчою, навалилася, натисла на груди. В бараці порожньо. Невеличкі вікна ледве освітлюють його темнувате нутро. Ліжка застелені абияк і абичим. На деяких є простирадла й ковдри, на інші просто кинуті подушки й стару шинелю. Тхне дезінфекцією і людським потом. Степан Грицай — сам-самісінький у величезному бараці. Всі порозходились — хто на роботу, хто до криниці, хто на базар, хто на стадіон.

Неприваблива картина отакий барак, де цілу зиму прожило майже півтори сотні хлопців, та все життя віддав би Степан Грицай, щоб завжди мати право заходити сюди. Саме тут, на «Тракторобуді», він був щасливий. Це почалося ще на Дніпрельстані, коли вони вивершили греблю, звели над нею переможного комсомольського прапора і стали біля нього, вишикувавшись, як на параді. Шаленіла зима, тріщав лютий мороз, бив колючий косий сніг, а вони стояли, і, здавалося, весь світ дивився на греблю, і вітер дзвенів тисячами оркестрів на їхню честь.

О четвертій годині комсомольське бюро, і його, напевне, виключать з комсомолу.

За що?

За батька. Його батька розкуркулили і вислали як воєнноплатона Радянської влади.

Давай подумаємо. Добре подумаємо. Ти давно, майже три роки не бачив свого батька. Згадай його, згадай усе...

Він куркуль?

Так.

Він ненавидить Радянську владу?

У нього немає причин її любити.

Значить, з ним вчинили правильно?

Не знаю. Мені важко про це судити. Я його син.

Чому ж ти пішов з дому, поїхав на Дніпрельстан, коли ти любиш його, коли ти його син?

Несила було жити, уткнувшись носом у власні гектари землі, стежити, щоб хтось із наймитів не вкрав скибки хліба чи десятка груш. Обридли вічні нарікання батька, його жадоба, його злість. Поруч текло інше, незнане, справжнє життя, і я пішов з дому. Я не втік, я сказав про це батькові.

Він нічого не відповів, тільки взяв сирого ремня, зігнув мене, ніби зв'язав у вузол, і довго бив, аж доки я розігнувся тугою пружиною і сказав, що дам задачі. Мені було вже вісімнадцять. Я міг дати йому задачі. Він це знав. Його очей я не забуду ніколи. Він зрозумів, що я піду з дому, і запитав:

«Куди?»

«На Дніпрельстан».

«Комуністам зади вилизувати?»

Він навмисне говорив різко й грубо, ще сподіваючись мене затримати і вже не маючи ніякої надії.

Це була остання наша зустріч. Більше я його ніколи не бачив, але люті і водночас безсилі очі його й тепер стоять

переді мною. Я зрозумів: він у ту мить втрачав найголовніше — майбутнє.

Вночі я пішов з дому і хотів не прощатися. Власне кажучи, мені й ні з ким було прощатися: сестра вийшла заміж, взяла в прийми парубка з сусіднього села і зразу стала ніби чужа, мама вмерла ще три роки тому.

Батько сидів на призьбі, мабуть, навмисне чекав, коли я вийду.

«Ідеш?»

«Іду».

«Харчів узяв?»

«Ні, там дадуть».

«Ну, гаразд. Іди».

І одвернувся, ніби хотів сховати обличчя. Сяяв місяць, і промінчики його мінилися й ламались десь у гострих батькових зіницях. Лице його здалося мені білим, як у мертвого, мабуть, від зеленкуватого місячного світла.

У нас був обнесений високим тином двір, з повітками, клунею й коморою, з конюшнею і сажем. Вічну варту на ньому несли двоє псів-вовкодавів Султан і Полкан. Це були страшні звірі, батькова гордість, гроза всієї вулиці. Вони завжди лащились до мене, а цього разу грізно загарчали, коли я виходив за ворота. Ще мить — і кинуться. Що вони відчували? Батькову лють?

«Прощайте».

Батько не відповів. Я пішов.

На Дніпрельстані спочатку було неймовірно тяжко. Я звик до роботи, але не такої. Одного разу, в чорну, пронизану світлом великих ліхтарів, просвітану вітром ніч, коли довелося працювати двадцять годин підряд і промерзнути так, що зуби цокотіли, як цимбали, спало на думку — а чи не повернутися мені в привітне тепло батьківської хати? І зразу згадалися пси-вовкодави на подвір'ї, і висока ніби тюремна огорожа, куди ніхто не мав права вступити, і батькове слово про копійку, найбільшу силу на землі. Згадалися мені міцні дубові двері, і теплінь хати раптом стала зрадливою й облудною, і чомусь аж страшно стало відчутти дух її густого, застиглого повітря.

Тут, на Дніпрельстані, був рух, вітер, воля... Тут були справжні хлопці, вірні, як побратими. Я подумав, що там, на селі, у мене не лишилося друзів, і думка про повернення додому більше не тривожила мене. Працювати зимовими ночами на Дніпрельстані було важко, але зараз я згадую їх як чудесний юнацький сон.

Коли запитали, хто хоче їхати будувати Тракторний, я не вагався ані хвилини, хоч добре знав, що працювати там буде ще тяжче. Будівництво тільки починалось. Але воно вже захопило мене, мою душу, і жити інакше я не міг.

Сьогодні о четвертій бюро, і мене напевне виключать з комсомолу.

А може і з роботи виженуть... Скажуть: таке всесвітньо важливе будівництво не для куркульських синків.

Все може бути, і як далі жити — невідомо.

Чи стане в нього самого сили прийти на роботу й глянути в очі хлопцям після того, як його виключать з комсомолу?

Ні, зганийбленому, виключеному, на «Тракторобуді» йому, мабуть, залишатися неможливо. Він піде звідси. Світ великий, а грандіозне колесо п'ятирічки вже крутиться на повну швидкість. Руки всюди потрібні. Правда, доведеться пережити ще не одну болючу хвилину, відповідаючи на запитання, чому виключили з комсомолу, але від цього нікуди не втечеш.

Ні, неправда, нікуди він не піде з «Тракторобуду». Дзуськи! Не на того напали. Хай навіть з комсомолу виключать, хай на весь світ ославлять. Це його робота, і звідси він не піде.

І годі думати, годі гризтися, бо голова розвалюється від розпачливих думок. Нікуди він звідси не піде, і все. Вирішено й підписано.

І в бараці отут вилежуватися нічого, все одно нічого хорошого не надумаєш. Його місце там, на ТЕЦ, він має право там бути, і він там буде.

Степан скочив з ліжка, кинувся до виходу, і з кожним кроком хода його прискорювалась, ніби він хотів якомога швидше втекти з барака, щоб не зостатися на самоті зі своїми думками, спогадами, терзаннями. Ногою вдарив у двері, вийшов і одразу потрапив у ласкаве тепло травневого сонця. Воно світило з неба гаряче, щиро, весело, заливало всю землю могутнім золотим потоком, не лишало на «Тракторобуді» жодного затіненого куточка.

І саме в цю мить, невідомо чому, сльози підкотилися до горла Степана Грицяя. «Тракторобуд» коливався перед очима, зводився в синє, пронизане й розшите золотом сонячних променів небо, виростав в битих опалубок, бруду, будівельної пилюги, кіптяви. Зараз у ньому не було нічого красивого. Лізуть у небо високі корпуси, грають під сонцем срібними димарями — і все. Але Степанові ця картина

здалась такою прекрасною, що він мало не заплакав. Що це з ним? Нерви?

Ноги самі понесли його на ТЕЦ. Ішов крізь сонячні промені, крізь будівництво, крізь вітер, сам не добре розуміючи, куди і чого йде. Знайомі, сто разів бачені речі тепер набули якогось дивного, досі незбагненного сенсу. Підійшов до ТЕЦ, спинився біля котлована вугільного млина, озирнувся.

Грабарки привозили й вивертали на землю пісок і щебінь. Слюсарі, поспішаючи, підводили труби водогону. Шестеро коней тягли бетономішалку.

Степан придивився уважніше і зрозумів — уночі гримне штурм. Тепер ця думка принесла особливо гострий, майже фізичний біль і дивне нервове захоплення.

Так, сьогодні вночі буде штурм, і він теж штурмуватиме, і ніхто в світі не може позбавити його цього права.

— Здоров, Степане! — прогуло десь знизу.

Грицай придивився і побачив Сашка Коробова, певніше не його самого, а тільки силует людини, у багатьох місцях перерізаний тонкими сонячними тінями.

— Здоров,— відповів Грицай.

— Весело тут сьогодні вночі буде,— кричав майже невидимий Сашко.— Ти приходи трохи раніше, мені тут допомогти треба, боюся, не все закінчимо.

Забув чи не знає про бюро?

— Ми з тобою ще о четвертій годині зустрінемося,— бажаючи все сказати й підкреслити, гукнув Степан.

Десь унизу Сашко глухо вилаявся.

— Чого ти?

— Нічого, дротина зіскочила, хай вона сказиться. Так ти десь за годину до штурму приходи.

— Добре, прийду,— відповів Степан, точно знаючи, що напевне прийде, хай навіть у цю мить земля розколеться навпіл.

— Чого став, як пакіл, допоможи! — раптом почулося позаду.

Степан озирнувся. Бетономішалка, що її тягли шестеро коней, стояла перекосившись. Праве переднє колесо її застрягло в глибокій калюжі, біля самісінького корпусу ТЕЦ. Коні налягали на хомути, їздові вимахували батогами, але важка машина стояла як укопана.

— Підожди,— сказав Степан,— чого ти коней б'єш? Не можуть вони таку машину з калюжі витягти. Підважити

колесо треба. Ану, беріть, хлопці, лопати,— скинув чоботи, закатав штани, взяв лопату і ступив у чорну, густу багнюку калюжі.

І дивно, його спокійного голосу зразу послухалися. Підкопали, підмостили дошки — «вйо, коники!» — вилізла на сухе бетономішалка і стала на своє місце.

Степан помив ноги під краном, узувся, глянув на котлован і знову згадав про бюро.

— Хай ти скажишся! — плюнув спересердя.— Коли во-на вже буде, та четверта година.

— Степане,— знову почувся знизу Сашків голос,— ану, допоможи.

Допоміг з радістю. Брався за будь-яку роботу, переходив з місця на місце, від однієї бригади до іншої, за все хапаючись, усюди встигаючи, аби тільки не думати про фатальну четверту годину.

І от, нарешті, вона настала.

Бюро зібралося в тій же конторі виконроба. Поля Тро-ян, маленька, рішуча, зосереджена до краю, сповнена почуття великої відповідальності. Котька Паличка, здоровенний, добродушний спортсмен. Сашко Коробов, чисто вимитий після зміни, ясноокий, певний свого вміння добре зробити найскладнішу роботу. Іван Караван, похмурий і одверто засмучений. І нарешті п'ятий член бюро він сам — Степан Грицай.

— Ну, що ж, почнемо, товариші, час марнувати не доводиться,— глухо сказав Караван.— На порядку дня два питання: штурм і особиста справа Степана Грицая. У кого є додатки?

— Немає,— відгукнувся Паличка.

— Більше ніж досить,— спокійно вирішив Коробов.

Поля промовчала. Вся напружена, цілеспрямована, скидалась на маленьке, симпатичне, але хиже звірятко перед стрибком.

— Гаразд. Значить, перше питання — штурм.

Перевіряли, що зроблено і що ще треба зробити. Виходило, ніби все готове, лишалися самі дрібниці. Вже й говорити нічого, а вони все розмовляли про штурм, ніби боялися перейти до наступного питання.

Тільки Поля Троян мовчала, обмежуючись короткими «так», «ні», і весь час неодривно дивилася на стіл, мов хотіла оминати погляди товаришів. Караван аж здивувався: так змінилося, закам'яніло від внутрішнього напруження обличчя дівчини.

Нарешті все вже сказано про штурм. Треба починати друге питання, вік би про нього не чути.

— Ну, що ж, товариші,— неголосно сказав Караван,— сьогодні комсомолец Степан Грицай поінформував мене, що батька його, який проживав у селі Хотомлі, розкуркулили і вислали. Степан Грицай комсомолец і член бюро. Ми повинні обговорити це питання і своє рішення винести на загальні збори.

— Все ясно,— різко, ніби про давно вирішену справу, заговорила Поля, і навіть голосу її чомусь не впізнав Іван.— Степана Грицай, як сина класового ворога, з бюро треба вивести, з комсомолу виключити, поставити перед адміністрацією питання про звільнення з роботи. Хай іде куди хоче і працює де хоче, нам такі, як він, не потрібні.

— Торох горох, змолотили — квасоля,— чомусь сказав Кость Паличка.

— Дуже розумно, а головне глибокодумно,— обурилася дівчина.— До чого це ти згадав? Справа цілком ясна, і нічого з ним чикатись. Я пропоную ставити мою пропозицію на голосування. Не мають права класові вороги розгулювати по будівництву, на яке не те що Україна, а весь Радянський Союз дивиться.

— Стривай, стривай, хто класовий ворог? — спитав Караван.

— Степан Грицай.

— Він сам?

— Ну, то його батько. Яблучко від яблуні недалеко падає, це тобі і не горох і не квасоля...

— Але ж син за батька не відповідає,— нагадав Коробов,— це не ми сказали.

— Його ніхто до відповідальності і не притягає. Ніякого злочину він не вчинив, але залишати таких людей на нашому будівництві не можна,— глибока певність своєї правоти вчувалася в кожному Полиному слові.

— Так, він ніякого злочину не вчинив,— ніби вголос подумав Паличка.

— Це не вчинив,— поправила Поля.

Караван дивився на її гарненьке кругле личко і не впізнавав дівчини. Що з нею сталося? Чому вона така? Чого не помітив він раніше в її характері?

Всі ці питання потребують точної відповіді, але про них він подумає пізніше. Зараз треба вирішувати долю Степана Грицай.

Дивно: зібралось четверо людей і вирішують долю п'ятого. Виявляється, у них є право це зробити.

Мудро, але не зовсім переконливо влаштовано світ.

А може, вони не мають такого права?

Ні, мабуть, мають, інакше весь світ негайно перетворився б на справжній хаос.

Кумедні думки лізуть до тебе в голову, Іване. Тобі дано право вирішувати долю інших людей? То користуйся цим правом обачно й мудро, сім разів одміряй перед тим, як ризонувати.

— А може, ми самого товариша Грицяя послухаємо? — сказав він.

— Товариша? — аж підвелася Поля.

— Так, товариша, — спокійно відповів Караван. — А ти, Троян, не гарячкуй, охолонь трохи. Адже долю людини вирішуємо.

— Ну, остаточно його долю загальні збори вирішать, — поправив Коробов.

— Правильно. Але багато залежить від нашого слова. Говори, Степане.

Всі уважно подивилися на Грицяя. Вродливе українське обличчя з чорними густими бровами, трохи подовженими очима і ледь помітно горбатим носом. Чорна чуприна буйно відкинулася назад. Від хвилювання та напруги чоло й щокки здаються прозорими. Важкі півкола синців під очима відтіняють цю прозорість. Воно змучене і страдне, це мужнє обличчя, і десь у глибині темно-карих очей відчувається тверда рішучість. Щось він уже вирішив, щось уже знає про свою майбутню долю.

Ніби краплини крові з пораненого серця, лунають слова:

— Що ж мені говорити? Ти вже сказав. Батько — куркуль. Це правда. Розкуркулили його і до Сибіру за-слали, це теж правда. Я працював чесно, ви це знаєте. І ще одне, щоб ви добре затирили — нікуди я з «Тракторобуду» не піду.

Він говорив натужно, немовби стопудові брили язиком ворочав, і, видно, кожне слово давалося йому нелюдським зусиллям волі.

— А як ти сам вважаєш, правильно зробили з твоїм батьком чи ні? — раптом гостро продзвенів голосок Полі, і Караван аж похитнувся.

Он який у неї характер. Страшнувата дівчина. Та ні, дурниці, ніякого особливого характеру в Полі немає, це все

він вигадує. Вона мила, хороша й ніжна. Любить вірші Сосюри і Єсеніна, хоча в цьому захопленні нікому не признається — якось не дуже зручно для комсомолки, члена бюро, любити Єсеніна. І запитала, мабуть, тому, що хоче все зрозуміти в душі Степана.

На Грицяя слова дівчини впали як неймовірний тягар. Як він може відповісти, що сказати? Низько, щоб ніхто не побачив його очей, опустив голову.

— Ну, то що ж, правильно зробили з твоїм батьком чи ні? — наполягала Поля.

— Не знаю, — відповів Степан.

— А ти подумай. Тобі треба точно свою політичну лінію визначити, — вела своє дівчина.

Степан безнадійно махнув рукою і сказав:

— Яка вже там політична лінія? Виключайте. Хотілось мені раз у житті щастя зазнати, та, видно, не судьба. Тільки одне знайте — з будівництва я не підую. Ясно? Не підую!

Степан аж похитнувся: Тепер кожне слово застрявало в сухому горлі, ніби це не слова, а гілля чіпляється гострими сучками. Все, напевне, вирішено зарані. Хай уже виключають швидше, щоб закінчилась оця мука. Коробов про загальні збори говорив, то хай вони не сподіваються, не підє він на загальні збори. Вистачить з нього і бюро.

— А ви, товариші, що думаєте? — звернувся Караван до Коробова і Палички.

— Не знаю, що й сказати, — чесно відповів Сашко. — Степан хлопець справжній, щодо нього сумніву в мене немає ніякого. Але за ним як тінь стоїть його батько. І вихований у куркульській сім'ї... Воно не минуло даром, те виховання.

— І школа наша радянська теж даром не минула, — зауважив Кость Паличка.

— Це теж правда. Але коли подумаю я, що таке справжній куркуль, мені завжди стає трохи страшно, — неспішно роздумував угорос Сашко Коробов. — Я недавно в колгоспі був. Ну, ви знаєте, нас туди в березні посилали на два тижні реманент, різні там сівалки, плуги ремонтувати. В селі коні раніше були куркульські, тепер колгоспні. Багато, величезна конюшня, мабуть, голів на сто, коли не більше. Худуваті трохи, кормів обмаль, але ще добрі коні. Сівба була б з ними цілком забезпечена.

— Чому «була б»?

— Почекай, розповім. Одного ранку прокидаємось ми, — галас у селі, плач. Мабуть, помер хтось, думаємо.

Швидше до контори, прибігаємо — немає нікого, сторожика каже — всі на конюшні. Ми туди. Я ніколи страшнішого видовища не бачив. Лежить сотня коней. Усі живі, але жоден стати на ноги не може: сухожилля на задніх ногах поперерізувані. Це, виявляється, дуже просто — черкнув бритвою — і все, лускається сухожилля, як натягнена струна. Вмиратиму, а очей тих коней не забуду. Вони все розуміють і смерть свою ясно передчувають, тільки слова сказати не можуть. Виявляється, коні перед смертю кричать. Ти чув коли-небудь, як кричить кінь?

— Хто їх порізав? — глухо запитав Паличка.

— Іван Семеняк такий. Теж батька його розкуркулили й до Сибіру послали.

— От бачиш! — Переможна нотка прозвучала в Полинному голосі.

— Бачу, — відповів Сашко. — Тільки я ще бачу, що ти, Полю, хочеш шукати тільки зле, тільки погане, і це мені не подобається.

— А що хорошого ти знайшов?

— І це правда, — задумано відповів Сашко, — нічого хорошого тут немає.

Всі надовго замовкли. Тінь далекого злочину впала і на Степана, очорнила і його долю, зробила відповідальним за всі злочини куркулів.

Караван згадав недавню розмову з Григоровичем. Цікаво, що зараз сказав би парторг? Там, у його дощаному кабінеті, все здавалося дуже ясным, простим і переконливим. Тоді Іван думав, ніби добре розуміє свої почуття. Зараз від цієї певності не лишилось і сліду.

Він раптом зловив себе на думці, що Поля, її душа, її характер тепер цікавлять і тривожать його не менше, ніж доля Степана Грицяя. Він любив Полю Троян, але якось трохи іншу, ні, не трохи, а зовсім іншу. Що сталося з нею за ці короткі хвилини засідання бюро?

А може, вона завжди була така, тільки він цього не помічав?

Ні, раніше вона така не була. Напевне не була.

Гаразд, про неї потім. Зараз головне — Степан Грицяй і його доля. Григоровичу легко говорити, що в куркулів треба відняти синів, їхнє майбутнє. Це легко тільки на словах, а на практиці виходить значно тяжче.

— Розумієте, товариші, — сказав Караван, — мені здається, тут підходити взагалі не можна. Треба вирішувати не долю всіх куркулів, а долю Степана Грицяя.

— Неправда,— вигукнула Поля,— вони всі однакові.

— Глянь на нас,— прогудів Кость Паличка,— ми однакові?

Поля не відповіла.

— От ти сама,— звів очі на дівчину Караван,— вважаєш, що Степан міг би такий злочин учинити?

Поля на мить затнулася. Навіть вона, цілком певна й переконана в своїй рішучості, в своїй одвертій ненависті, не могла чогось злого сказати про Степана.

— Ти все зводиш до окремого випадку, а треба дивитися ширше, масштабніше.

Як дивно: Григорович теж говорив про широчину й масштабність; виявляється, до них можна підходити з різних кінців, і виглядатимуть вони зовсім по-різному.

А може, в тебе самого, Іване, притупилася ненависть до класового ворога, і ти шукаєш якихось складних і заплутаних виходів там, де треба просто різонуть?

Ні, я не шукаю плутаних стежок, і Грицаєвому батькові нічого не прощу, а от Степана карати не можу. Він не ворог, він мій друг.

Ти в тому переконаний?

Переконаний.

Чому ж ти про це не сказав?

— Я думаю,— зважуючи кожне слово, заговорив знову Іван Караван,— що Степана Грицаю зі складу членів бюро треба буде вивести...

— З комсомолу виключити, з будівництва відчислити,— договорила Поля.

— Не поспішай. Ні з комсомолу виключати не треба, ні з будівництва відсилати. Він не ворог. Він мій друг.

— Значить, у тебе друзі діти класових ворогів?

Полині оченята впилися в обличчя Івана, як кігті маленької, жадібної до крові, цілком одвертої у своєму бажанні хижкої пташки.

Караван опустил очі, якусь мить дивився на дощаний, з дірочками від кнопок стіл, потім, добре розуміючи, як багато важить кожне слово, відповів:

— Так, Степан Грицай мій друг.

Поля аж здригнулася, ніби спіткнувшись на рівному.

Коробов блискавично глянув на Івана.

Паличка нижче опустил голову.

— І ці слова ти зможеш повторити на загальних зборах? Невже ти такий певний, такий переконаний у своїй правоті?

Караван помовчав, зважуючи свої почуття.

— Так, зможу,— нарешті сказав.

— Тебе виключать разом з Грицаєм.

— За що?

— За зв'язок з класовим ворогом.

— Він не ворог.

Степан Грицай мовчки слухав цю мову, і йому хотілось крикнути Караванові:

«Перестань! Усе одно нічого не вийде!»

Коли строго судити, вони може й не були близькі друзі. Поруч жили, поруч працювали. Ніколи не говорили, навіть не думали про дружбу, і все-таки Караван сказав правду — були друзі і відчували це без слів.

Та виявилось, що, крім вірних друзів, у нього є і люті вороги. Чому таке одверто вороже личко в Полі Троян? Він ніколи нічого лихого їй не зробив. Годі й думати про якісь особисті рахунки. Вони теж працювали поруч, бачили одне одного щодня, щогодини.

Як же це сталося?

Чому вони можуть бути вороги?

З Караваном друзі, з Полею Троян вороги. Голова може розколотися від складності і незрозумілості несподіваних думок.

— Ну, гаразд,— усе зваживши, сказав Іван,— по-моєму, точки зору цілком з'ясувались. Нам треба вирішувати, з чим ми вийдемо на комсомольські збори. Була пропозиція вивести товариша Грицає з бюро, виключити з комсомолу і просити адміністрацію відчислити з будівництва. Мабуть, тут можуть бути різні думки, і тому будемо голосувати по пунктах. Немає заперечень?

— Немає.

— Хто вважає, що товариша Грицає треба вивести з бюро?

Всі четверо піднесли руки не вагаючись. Тут була повна єдність: Грицай залишатися членом бюро не може.

— Одноголосно. Другий пункт. Виключити з комсомолу.

У Степана не стало сили дивитися комсомольцям в обличчя. Зараз вирішувалося його життя.

— Хто за те, щоб Степана Грицає виключити з комсомолу, прошу піднести руки.

Поля різко, відверто підкреслюючи певність своїх переконань, підняла маленьку рожеву долоньку й обвела всіх

поглядом — дивіться, мовляв, у мене немає і тіні вагання чи сумніву в справедливості того, що я роблю.

За нею повільно, ніби рука його раптом стала неймовірно важкою, підвів правицю Сашко Коробов. В його уяві все ще тремтіла сотня нещасних коней з порізаними ногами, ніби вчувався з далекої далини їхній передсмертний крик.

Рука Костя Палички смикнулась і завмерла. Він глянув на Каравана. Іван сидів нерухомо. Кость теж застиг.

— Так,— сказав Караван,— значить, за те, щоб виключити з комсомолу,— двоє. А хто проти?

Запитав і повільно підніс вгору руку. За ним, точно відтворюючи його рух, підняв руку Паличка. Йому аж на серці легше стало. Комсомольцем Грицай може залишитися, це напевно.

— Двоє на двоє? — гнівно вигукнула Поля.— Що ж ми будемо робити?

— Сам Степан у цьому питанні, звичайно, голосу не має,— сказав Коробов.

— А коли б мав? — не вгамовувалася Поля.— Коли б мав, то за що ти голосував би, Степане?

Вона чесно хотіла все знати і навіть не вважала жорстокістю отак перевертати душу людині. Для неї найважливішими були громадські справи, ніщо особисте не мало прав на існування.

І раптом Степан Грицай озлився. Вона, Поля Троян, звичайно, має право вирішувати, буде він комсомольцем чи ні. Для того її обрали в бюро. Він сам раніше вирішував такі ж складні питання. Але жорстокість її незрозуміла для нього. Що ж це, Поля хоче, щоб він сам себе виключав з комсомолу? Визнав себе винним, коли на ньому немає й тіні провини?

А як Поля зраділа б, коли б і він погодився. Все було б законно. Три члени бюро «за», два «проти». Точно і, на перший погляд, видається ніби цілком ясно.

Так от, цього не буде.

І, зібравши всі свої душевні сили, стараючись, щоб голос не тремтів і не зривався, Степан Грицай глухо сказав:

— Коли б я мав право голосу, то голосував би проти твоєї пропозиції.

— Ну, звичайно,— глузливо проспівала Поля.

— Не той тон розмови,— різко сказав Коробов.

— Що ж тепер буде? — запитав Паличка.

— Тепер? — Іван Караван знову обвів поглядом усіх своїх друзів. — Поінформуємо загальні комсомольські збори, що голоси бюро розділилися. Збори й вирішать.

— Ти розумієш, як це для нас погано — не мати єдиної думки в бюро? — наполягала Поля.

— Але коли її немає, то що ж робити? Я певен, що ти голосувала чесно, переконано. Можеш ти поступитися своїми переконаннями?

— Ні, — для Полі навіть думка така була неможлива.

— Я теж ні. І хлопці, мабуть, теж не погодяться переголосовувати.

Сашко кивнув головою.

Костя Паличка глянув на Каравана, на Полю, ніби обирав, з ким йому йти, тоді сказав:

— Ні, переголосовувати не будемо.

— З цим питанням покінчено, — підсумував Караван. — Третій пункт. Просити адміністрацію відчислити з будівництва?

— Ви можете цей пункт не голосувати, — сказав Грицай, — з будівництва я все одно не піду.

— А він правду каже, — мовив Сашко Коробов, — людина має право працювати, де вона хоче.

— Навіть ворог? — знову зірвалася Поля.

— Ти можеш це довести? Як тобі не соромно! — прогудів Паличка. — Який він ворог?

— Ви сліпі люди, я все скажу на зборах.

— Коли вони будуть? — глухо запитав Грицай.

— Через тиждень.

— На твоєму місці я написала б заяву з проханням про виключення з комсомолу, — не здавалася Поля. — Не сподівайся, збори тобі нічого хорошого не принесуть.

— Я не сподіваюсь. Тільки зберіть їх якомога швидше. Дуже це важко — чекати.

— Ні, швидше не вийде, — відповів Караван.

— Ну, значить, бувайте здорові, — сказав Степан Грицай, швидко встав і вийшов з кімнати.

Була вже шоста година, сонце хилилося до обрію, і тіні стали довгезні. Вологий вітер гуляв над зеленою землею. Був він м'який, ласкавий, приносив пахощі весняного степу і тонкий, ледве помітний аромат скромної калини. Як величезне полотно, де переважали зеленуваті й блакитні барви, розкривався степ перед Грицаєвими невидючими очима. Зустрічалися знайомі, віталися, щось говорили, він чув і навіть розумів їхні слова, але проходив мовчки.

Коли б запитали, про що він думає, Степан не відповів би. Страшна біда пригнітила всі його почуття, і позбутися її неможливо. Думки ніби затужавіли, втративши здатність змінювати одна одну.

Так пройшов він через увесь «Тракторобуд», знаючи тут кожну трісочку, кожен стовпчик і нічого не впізнаючи. Усе, що здавалося вчора знайомим і рідним, тепер відчужилось, віддалилося. Йому навіть не хотілося чути слова втіхи чи заспокоєння. Коли б хтось і захотів пожаліти його, з гнівом відкинув би співчуття. Тепер уже не бюро, а він сам мусив визначати своє життя, а це, мабуть, найскладніше.

Вийшов на степову дорогу, до високої козацької могили, на південь від «Тракторобуду». Ще невисокі, густі, соковиті трави голубили ноги, ніби озивалися цілющими, тільки рідній людині зрозумілими запахами. Малий ховрах, сірий, худий після довгої зими, виткнувся з-за колючого, ще не увінчаного багровими квітами будяка, блиснув малесенькими, гострими, як булавочки, очицями і зник.

Степан поволі вийшов на могилу, сів на теплу, ще вогкувату землю. Просто перед ним розкинувся своїми бараками, цехами, високими димарями ТЕЦ і сталевими конструкціями кузні «Тракторобуд». Ліворуч на заході хилилося до обрію сонце.

Перед очима вимальовувалося казкове, до болю знайоме і вже чуже місто.

Зараз він мусить вирішити свою долю. Довго борсатись у тенетах власних думок неможливо.

Що буде на зборах?

Виступить Поля, скаже свою промову. Щось стоїть за її словами неправильне, нечесне, хоч зрозуміти і довести це неможливо. Знайдуться схожі на Сашка Коробова. Вони бували по селах, добре знають, що таке куркуль, на своїй спині скуштували. Хай бачили вони не старого Гриця, а когось зовсім іншого, віддаленого від села Хотомлі на сотні кілометрів, це нічого не змінить.

Караван теж не змовчить. Він, коли вже щось вирішив, у чомусь упевнився, то не звертаючи йде до кінця, і треба дуже сильних доказів, щоб збити його на інший шлях.

А що ж буде далі?

Мабуть, виключать його з комсомолу, бо дуже дзвінко й переконливо лунатиме жорстокий голосок Полі Троян. За нею стоять гучні й вагомні речення. Вони лезом вриваються в кожне серце. Найголовніше те, що дівчина вірить у кож-

не своє слово до глибини душі,— така вона є, така виросла й виховалась, і саме оця переконаність надає їй словам такого впливу.

А все одно з «Тракторобуду» він не втече. До нестями хочеться побачити, як із заводської брами виїде перший трактор з важким п'ятикорпусним плугом, як вріжуться лемеші в чорну, масну землю...

А до того часу ходити, опустивши очі? Чути, як позаду говоритимуть: «Це Грицай, його недавно з комсомолу виключили. Син ворога народу».

Стане в нього сили витримати чи не стане?

Степан сидів на могилі непорушний, як скіфська кам'яна баба. Розплющені очі його вже не бачили панорами будівництва. Погляд скерувався тільки в глибину власної душі. Він прагнув спокою і самотності, бо саме ці відчуття здалися порушеними. Хтось ніби підійшов повільно, сів поруч нього на могилі і сидів довго-довго, нічим не виказуючи своєї присутності, милуючись неповторним краєвидом травневого сонячного заходу, «Тракторобуду» і весняного українського степу.

Потім, важко вириваючись з полону своїх думок, Грицай збагнув, що й справді сидить на могилі не один. Озирнувся і побачив поруч біляву, акуратно зачесану на косий проділ чуприну американця Граунда.

— Добрий вечір,— вловивши погляд Грицай, сказав Пері.

— Добрий вечір.

Треба було б просто встати й піти. Присутність американця дратувала й гнівила.

— Красиво,— промовив Пері,— неймовірно красиво. Ви часто буваєте тут?

— Ні,— сухо відповів Грицай.

— А я часто. Приємно дивитися, як росте місто, завод. Що може бути приємнішого за споглядання наслідків роботи, в якій і ти сам брав участь.

— Це правда.

— Я полюбив це місто,— вів далі американець.— У нього вкладено часточку й мого серця, моєї душі, рік мого життя. Хвилинка прощання з «Тракторобудом» буде дуже сумна. А вона наближається невмолимо. Я намагаюся не думати про неї, але дедалі згадую все частіше.

Голос американця звучав переконливо, лірично.

— Мені б ваші клопоти,— не дуже тактовно, зате цілком одверто відповів Грицай.

— Так, я можу зрозуміти ваші почуття і турботи.

— Нічого ви не можете зрозуміти.

— Ну, чому ж так? Я знаю про вас багато, дуже багато. Адже ми працюємо поруч.

— Нічого ви не можете знати.

— Мене захоплює ваша впевненість. І все-таки я багато знаю і про вас, і про вашого шановного батька, який опинився в обіймах сибірних морозів.

— Сибірських, а не сибірних,— поправив Степан.

— Це не змінює справи.

— Справи це не змінює, але й вас аж ніяк не обходить.

— Безумовно, але я, можете повірити, вам співчуваю. Широ співчуваю.

— Проживу якось і без ваших співчуттів.

Вони помовчали кілька хвилин, спостерігаючи, як довшають тіні трав, яснішає просвічений майже темним промінням дим над трубами заводів. Коники дружно й весело заспівали у зеленій траві, вітаючи вечір.

— Я вам дуже співчуваю,— знову заговорив Пері Граунд,— і ви можете бути певні, що ніхто, як я, не розуміє ваші почуття. З вашим батьком учинено страшно несправедливість. Але я вірю в бога, в його провидіння і напевне знаю, що зло рано чи пізно буде покарано. Не втрачайте надії.

Степан промовчав. Ця розмова була йому неприємна і непотрібна, але за нею стояло щось приховане, і тому треба було вислухати все до кінця.

— Я так само, як і ви, полюбив цей завод,— вів далі Пері Граунд.— І мені важко буде з ним розлучатися.

— Ви це вже говорили.

— Так, але почуття це гостре, печальне і вимагає повторень. Ми тут, на «Тракторобуді», всі знаємо один одного. Ми співники і одностудці. Ми разом будували цей завод. У житті кожного з нас минулий рік залишив глибокий слід.

— Це правда.

— От бачите. Можу я вас попросити зробити мені ласку... Не дивуйтесь, моє прохання продиктоване тільки любов'ю до заводу, якому віддано цілий рік життя.

Степан дивився на призахідне сонце.

— У мене до вас є дуже велике прохання,— вів далі Граунд,— для вас нічого не варто його виконати, а для мене це буде ніби дорогоцінний подарунок.

Грицай глянув запитливо.

— Після будови ви залишитесь працювати на заводі?

— Напевне, — твердо відповів Грицай.

— Так от, я буду щасливий, коли ви інколи писатимете мені, як живе завод, що тут нового, скільки тракторів він випускає. Я залишив тут частку свого серця, я хочу знати, як живе і росте мій хресник.

— І куди ж я маю посилати ці листи? До Америки?

— Ну, що ви, зовсім навпаки, до нашого міста. Я дам вам адресу людини... Це мій добрий знайомий. Мене цікавить усе, що стосується нашого заводу. Хіба вас не цікавила б кожна найменша деталь життя вашого рідного сина?

Степанові думки застрибали одна через одну в якомусь карколомному танці. Хто перед ним такий — шпигун чи справді людина, закохана в завод?

Але ж він не просить нічого особливого. Про те, які трактори випускатиме майбутній завод, скільки їх буде, пишуть в усіх газетах.

А все-таки чому ж через знайомого? Хто він такий?

— Куди ж мені посилати листи?

— Ви згодні?

— Я цього ще не сказав. Куди посилати листи?

— Спочатку згода.

Стільки лиха звалилося на голову Степана Грицая в цей день, що тепер він боявся усього на світі, вбачав небезпеку в кожному слові.

— Ні, я не згодний.

— Мій знайомий за кожного листа даватиме вам...

Он як!

— Багато даватиме?

Граунд уважно глянув на Степана Грицая. Темно-карі очі юнака ніби пойнялися тонкою сизуватою плівкою. Нічого не можна відгадати, що за нею криється, — захоплення чи ненависть. От воістину загадкова слов'янська душа.

Але мутна плівка світлішає, світлішає, і від загадковості не лишається і сліду. Тільки лють, поки що стримана лютю падає в зіницях Степана Грицая. Треба нагадати цьому парубкові, хто він, поставити на місце, щоб не забувався.

— Мабуть, для вас буде найліпше погодитися, — м'яко сказав Пері Граунд, — нічого небезпечного чи злочинного я вам не пропоную. Ви розумна людина, а я знаю про вас і справді багато. Уявіть, що буде, коли про вашого шановного тата взнає комсомол...

Граунд сказав ці слова найніжнішим голосом і зразу ж побачив, що припустився неоправної помилки.

Короткі іскорки блиснули в Степанових зіницях, і в ту ж мить нестримний болючий удар важкого, ніби чавунного кулака розплющив носа Пері Граунда. Американець схопився на ноги, та Степан звівся над ним на якусь долю секунди раніше і вдарив знову. Ноги Граунда підломились. Грицай схопив його лівою рукою за барки акуратного сірого піджака, правою став бити — люто, безжально, жорстоко.

Все окошилося на злощасному американцеві: і минула безсонна ніч, і розмова біля Караванового ліжка, і довгий травневий день, сповнений болісного хвилювання, і комсомольське бюро, і пропозиція стати шпигуном. Усе, що вдавалося Степанові стримувати протягом цього довжелезного дня, раптом прорвалося і вдарило...

Обличчя Граунда заюшилося кров'ю.

— А-а-а! — кричав американець, але просторий, неосаяний степ поглинав його крик, і ніхто не відгукнувся.

Степан ударив востаннє і відчув, як тіло Граунда розм'якло, повисло на його руці. Не тямлячи, що робить, ще раз штовхнув, і Пері, як мішок, повалився на землю.

Степан глянув на нього, плюнув і вилаявся.

— Що ти робиш? — пролунало несподівано.

Поля й Іван стояли поруч. Вони, видно, бігли довго, бо груди їхні здіймалися швидко, уривчасто.

— Що ти зробив? — вигукнула Поля.

— Убив падлюку, — відповів Степан.

— За що?

— Моє діло.

І, не звертаючи ніякої уваги ні на американця, ні на комсомольців, широкою ходою пішов до заводу.

В цю мить отямився на землі Пері Граунд.

— Степане! Почекайте! — заволав він.

Грицай спинився, глянув.

— Не вбив? Шкода. — І, вже не озираючись, пішов далі.

Поля й Іван перезирнулися. Після бюро вони разом вийшли з контори виконроба. Тепер уже думалось не про Степана Грицай, не про його долю.

Обидва відчували, що у їхніх взаєминах виникла глибока тріщина, хоч не було сказано про це жодного слова.

Полі здавалося, що людина, на яку вона спиралася раніше, мов на кам'яну гору, виявилася кволою, слабкою.

Вона мусила сказати Караванові все до кінця, нічого не приховуючи.

А юнак не міг до ладу зрозуміти своїх почуттів. Хіба він раніше не знав, що Поля несамовито рішуча, принципова до нестями? Хіба на бюро сталося щось несподіване?

Сталось, і суть цієї зміни хотів збагнути Караван. Це було значно важче зробити, ніж він сподівався. Де вона пролягла, ця болюча звивчаста тріщинка?

Караван простував розмірено, задумано, важко. Раніше, гуляючи з дівчиною, він завжди намагався уповільнити свою ходу відповідно до її маленьких кроків. Зараз Полі доводилося майже бігти, щоб утриматись поруч з височеним хлопцем.

— Стривай, не женися так, — нарешті не витримала дівчина.

— Пробач, — отямився Караван і пішов повільніше. — Ходімо в степ.

— А штурм?

— Устигнемо. Початок об одинадцятій. Часу багато.

І знову надовго замовк. Вони йшли за будівництво, і лагідний, напоєний духом цвітіння весняних трав вітер торкнувся їхніх облич. Караван аж очі примружив. Поля не звернула на вітер ніякої уваги, все єство її було охоплене передчуттям майбутньої, дуже гострої, — вона напевне знала, що гострої, — розмови. Хотілося, щоб Іван сам її розпочав, але юнак мовчав як камінь, і довелося почати першій.

— Ти і на загальних зборах захищатимеш Грицяя? — запитала вона.

— Захищатиму.

— Мені здається, це трохи необачно. Я знаю, ти переконаний, що він чесний, і це може виявитися правдою...

— А ти не віриш?

— Я йому не вірю, але мова не про мене. Ти говориш чесно, і обов'язково знайдуться демагоги, які все перекрутять, поставлять тебе поруч з Грицаєм, і вже сам бог святий не розбере, про кого йтиме мова, про нього чи про тебе.

— Це правда, демагоги у нас є.

— От бачиш.

— Але їх меншість. Я вірю, ти розумієш, свято вірю в мудрість колективного розуму.

— Тобі ніколи не доводилося розчаровуватись?

— Доводилося, але я все-таки вірю.

— У тебе будуть величезні неприємності. Не можна захищати отакого куркуленка.

— А коли він чесна людина? Син за батька не відповідає.

— Ніхто тебе не послухає.

— Не може бути.

— Ну, що мені з тобою отаким робити? — аж руками сплеснула Поля.

Вони вийшли далеко в степ. Дим над містом здавався прозорим, розколиканим сонячним маревом.

— Ти зрозумій мене, я про нас, про наше щастя думаю, — сказала дівчина. — Я тебе від усякого лиха, від найменшого болю захистити хочу. Я люблю тебе.

Вона вперше в житті сказала це слово.

Іван спинився як укопаний.

— Ти думаєш, мені не болітиме, коли його, ні в чому не повинного, виключать з комсомолу? Чому ти не захищаєш мене від цього болю?

— Його батько — класовий ворог, — упевнено повторила Поля.

— А він?

— Ні, видно, я ніколи в житті не навчу тебе обережності. Як ти далі житимеш?

— А я не хочу бути обережним.

— Дуже шкода.

— Тільки люди з нечистою совістю розраховують кожен свій крок.

— Наприклад, я?

— Ні, Полю, в тебе совість чиста, в кожне своє слово ти віриш, але, коли хочеш знати, чогось я в твоїй душі не розумію. Раніше здавалося — все там ясно, як у сонячному вікні, а зараз я зайшов у глухий кут і не знаю, де те світле вікно.

— Чого ти не розумієш?

Він глянув на Полю. Тепер у неї обличчя знову таке ж, як було тоді, на бюро. Очі гострі, колючі, повні губки зішлись в ниточку.

— Не розумію, як ти, знаючи, що Грицай ні в чому не винний, можеш вимагати виключення його з комсомолу?

— Ми комуністична спілка молоді.

— І, значить, до комунізму йому всі шляхи відтяті?

— Не знаю, може, колись, перегодом...

— Не колись і не перегодом, — заперечив, несподівано

червоніючи, Караван.— Я за нього тепер, сьогодні боротимусь.

Вони підходили до могили. Коники стрибали у траві, ніби бризки розліталися з-під ніг. На сході потемніло: заворушилася грозова хмара, ніби велетенське безформне живе створіння. Сильніше запахли трави.

«На дощ»,— подумав Караван, а вголос повторив:

— Сьогодні боротимусь.

— Дивно, як людина сама собі шукає неприємностей,— не усміхнулась, а скривилась Поля.

— Я інакше не можу.

Саме в цю мить одчайдушний, пронизливий крик розлігся над могилою, над степом, ніби гострим ножем розпанахав височенне небо. Вони побігли вгору, на могилу, побачили кров на обличчі Пері Граунда...

Ні з ким не бажаючи розмовляти, пішов Степан Грицай. Постать його, як у кіно, все меншає, меншає... Що тут сталося?

Іван Караван допоміг американцеві встати. Той витяг хустку, витер заюшеного носа і несподівано усміхнувся:

— Удар у цього хлопця неймовірний. Півроку роботи — і світовий клас боксу.

— Він хотів вас убити? За що?

— Убити? О ні!

— Він сам так сказав...

— Хіба мама в дитинстві в запалі ніколи не казала вам: «Я тебе уб'ю»? .

— Ні.

— А моя завжди обіцяла спустити з мене сім шкур,— добродушно повідомив Пері Граунд.

— Чому він на вас накинувся? Що між вами трапилось? — наполягала Поля.

— Чому ви думаєте, що накинувся він, а не я? Дружня сутичка двох джентльменів. У нас в Америці на такі випадки ніхто не звертає уваги.

— Я хочу знати...— не здавалася Поля.

— Пробачте,— поправив свою смугасту краватку Пері Граунд.— Там, де двоє джентльменів з'ясовують свої стосунки, третій абсолютно зайвий. І не подумайте чогось лихого про Степана Грицай. Тут все абсолютно чесно, і ніяких претензій до нього я не маю. Всього найкращого.

Повернувся й, відчуваючи біль у побитих суглобах, кленучи все на світі і все-таки привітно посміхаючись, Пері

Граунд пішов до заводу тією ж стежкою, в кінці якої кілька хвилин тому зник Степан.

— Що це було? Дуель? — спитала Поля.

— Не знаю, але дуже хотів би знати.

— Значить, і тепер, після цього хуліганства, Грицяя можна залишити в комсомолі? Цей американець благородна людина, хотів його виручити.

— Не знаю.

— Чого ти не знаєш? Мені все ясно.

— А от мені нічого не ясно, — різко відповів Караван. — Зараз я ще раз спробую поговорити з Грицаєм, а потім піду до Григоровича.

— На зборах я про хуліганство теж розповім, — попередила Поля.

— Я знаю, — просто відповів Іван. — Ходімо.

Саме в цю мить обірвалася між ними якась тонюсінька, дуже відчутна нитка. Обое точно відчули це і хоч вдали, ніби нічогісінько не трапилось, місця, де було прив'язано ту невидиму ниточку, болісно ятрися.

— Давай помиримось, — раптом сказала Поля.

— А хіба ми посварились? — тихо спитав Караван. — Ходімо.

— Поцілуй мене.

Іван невміло, боязко, так, ніби не було того найщасливішого учорашнього поцілунку, торкнувся губами губ дівчини. Нічого з того не вийшло. Зникло таїнство поцілунку. Обірвалася чарівна ниточка.

— Ходімо, — сказав Караван.

Степана Грицяя він знайшов у бараці. Юнак сидів на своєму ліжку, діловито розбираючи білизну.

— Збираєшся? — сів поруч Караван.

— Збираюсь.

— За що ти його?

— В тюрму одну чи дві пари білизни беруть?

— Не маю досвіду.

— Здається, дві. В міліцію вже заявили?

— Ні, він каже — це була дружня сутичка джентльменів. За що ти його бив?

— Я вже сказав — не твоє діло. Сутичка джентльменів.

— Ти не хочеш чесно розповісти?

— Я взагалі не хочу про це розмовляти. Ти мені не указ.

Іван знизав плечима і вийшов з барака. Треба піти до Григоровича. Є в цьому випадку щось незрозуміле, тривожне.

— Негайно приведи цього запорожця сюди,— вислухавши, наказав парторг.— Скажи — я прошу прийти.

— Я не піду,—аж підстрибнув, почувши це запрошення, Степан.

— Григорович просив.

— Просив?

— Саме просив.

— Знаю я ці запрошення. А просто звідти до міліції? Білизну з собою брати?

— Не плещи дурниць,— різко обірвав Караван.

— Ти, Іване, нам не потрібний, ми вдвох поговоримо,— сказав Григорович, коли хлопці вирости на порозі.

— Єсть,— Караван зник за дверима.

Григорович пройшовся по кімнаті, глянув з правого боку, тоді з лівого, спинився:

— Здоровий ти виріс.

Юнак нічого не відповів, тільки підозріло й тривожно глянув спідлоба. Чорний чуб навис над обличчям, і він відкинув його назад, різко мотнувши головою.

— Сідай,— запросив парторг.

— Не великий пан, постою.

— Сідай,— уже наказав Григорович і, коли Грицай обережно опустився на стілець, запитав: — Що запропонував тобі Пері Граунд?

Очі Степана метнулися до дверей, ніби хотіли втекти. Потім збагнули — тікати нікуди і прикрилися довгими чорними віями. Серце аж дзвеніло від збудження й страху. Звідки міг довідатися Григорович? Адже його не було й близько біля могили.

А що, коли просто розказати все, як було? Це ж тільки дурень повірить, ніби Граунд говорив про дружні листи та любов до заводу. Кожна нормальна людина відразу догадається, про що йшлося. Почнуться допити, тяганина. Невідомо чому, але влада установ завжди здавалася Грицаєві мало не містичною. Не маючи за душею ніякого злочину, він повз міліціонера завжди проходив, опустивши очі. На заяви й анкети дивився як на небезпечних особистих ворогів.

І тепер, коли уявилося, на які запитання доведеться відповісти, скільки установ відвідати, з якими людьми говорити,— аж холодно стало. Острах і недовіра ворухнулися

десь глибоко в животі, як чорна слизька жаба. Хай цей Пері Граунд скажиться чи провалиться крізь землю, це вже йому на вибір, але розповідати про їхню розмову Степан не стане.

— Нічого він мені не пропонував,— визивно відповів юнак.

— І саме тому ви побились? Задля розваги?

— Так, задля розваги.

— Дівчину не поділили? — Очі Григоровича дивилися уважно, спокійно, і бачив у них Степан не загрозу, а бажання зрозуміти, що сталося там, на могилі.

— Так, дівчину. Чого ви від мене хочете?

— Я хочу знати, що запропонував тобі Граунд. Ви не билися. Ти його бив. За що?

— Було за що.

— В це я вірю. Розумієш, Степане, я зараз добре уявляю схему того, що сталося, але не знаю деталей, а вони важать дуже багато. Моя схема виглядає приблизно так: Граунд знайшов тебе на могилі. Про те, хто твій батько, він знає. З його точки зору ти певний ворог Радянської влади. Він запропонував тобі щось зробити. Ти обурився, не стримався і садонув його раз...

— І не один.

— Правильно, не один. Я певен — усе відбулося саме так. Але це загальна примітивна схема. Чого він од тебе хотів? Щось завалити? Тріщину в фундаменті млина не помітити? Пожежу організувати? Це все абсолютно дурні і примітивні речі, але вони саме в плані Пері Граунда, оскільки мені відомо. Я даю слово честі: більше нікуди ходити і розповідати цю історію тобі не доведеться. Я тобі вірю. Але я, крім того, мушу все знати. Сьогодні він натрапив на тебе й дістав по пиці. Завтра він натрапить на когось слабшого і може мати успіх. Саме тому я прошу тебе все розповісти.

— Слово честі, в міліцію йти не доведеться? — підозріло глянув спідлоба Степан.

— Слово честі.

Грицай хвилину подумав, зважуючи.

— Він хотів, щоб я писав йому листи про наш завод. Що у нас нового, скільки тракторів випускаємо. Ну, словом, усе про наш завод.

— Розумніше, ніж я думав. Листи до Америки?

— Ні, до якогось його знайомого в нашому місті.

— Хто цей знайомий, не сказав?

— Ні.

— Ну, це не біда, визнаємо. Бачиш, на цей раз містер Граунд діяв розумніше, ніж можна було сподіватися. Шкода тільки, поспішив ти трохи.

— З чим?

— З першим ударом. Усе правильно розрахував містер Граунд і тільки в одному помилився — в твоїй душі. Добре, хлопче. Про цього невдачу американця ми вже самі подумаємо. Я б на твоєму місці заснув би години дві. Не бійся, він більше не підійде до тебе.

— Чого мені боятися? Хай він боїться.

Усмішка ворухнулася під вусами Григоровича, прихована, лагідна.

— Іди.

Степан Грицай ступив крок до дверей, тоді спинився і сказав:

— Поля Троян мене з «Тракторобуду» вигнати хоче.

Обличчя Григоровича стало твердіше, важче:

— А це не сама вона вирішує. Ще хтось подумає. Іди. Сьогодні штурм. Щасливо.

В ті ж хвилини Грегорі Сваджан зайшов до кімнати Граунда, глянув на побите обличчя, на розпухлий, як картоплина, ніс, на очі, прикрашені чорними синцями, і розгетовався.

— Хто це вас так? В яку історію ви вплуталися?

— Ідіотизм, — вибухнув Пері. — Я йому запропонував невинну річ, дружнє листування. Азія... варварська країна. Ніколи у них не буде ні справжніх заводів, ні справжньої індустрії, ні добрих тракторів.

— Усе у них буде, — невесело усміхнувся Сваджан. — Якого ви хотіли листування?

— Я просив його писати усе про завод, про життя, про трактори.

— У вас є деякий поступ, від мрій про пожежі ви перейшли до листів. Але все-таки це до краю примітивно. Так і мало бути. Він боксер, чи у нього просто важка рука?

— Він син куркуля! Батька його заслали до Сибіру. Чому ж він бив мене? Де логіка?

— Це загадкова країна, Пері, — відповів інженер, — і душі у них незбагненні. До них не можна підходити з нашими звичайними мірками. Логіка тут, оскільки я знаю, часто

виявляється зовсім непридатною, а наші уявлення примітивними і схематичними. У вас іще будуть неприємності. Чи ви не сказали йому нічого конкретного?

— Не встиг.

— Дуже добре. Робіть висновки, Пері. Ви знаєте їхню мову. Це багато важить. Можливо, вам ще не раз доведеться тут бувати...

— Не маю ніякої охоти.

— Даремно. Коли зробите правильні висновки, то матимете більший досвід і більший успіх. Сьогодні штурм на ТЕЦ. Підете глянути?

— З таким носом?

— Ніс і справді виразний, але на вашому місці я все-таки пішов би. Такі штурми дають можливість зрозуміти найголовніше — душу.

Ще раз глянув на розцяцьковане обличчя перекладача, розреготався весело, безтактно і вийшов, міцно причинивши за собою двері.

Сонце вже сховалося за обрієм, але захід ще палав вічними потоками розтопленої лави. На будівництві засвітилися білі вогні. Чутнішим стало дихання паровозів на далеких коліях. Травнева ніч, свіжа, напоєна вітром і запахом далекої грози, повільно і невблаганно спадала на землю. Сवादжан недоброзичливо глянув назад на двері, за якими чмихав, сопів і лаявся Пері Граунд, і не поспішаючи рушив до будівництва.

Коли Сवादжан прийшов до ТЕЦ, там уже було людно, як на першотравневій демонстрації. Виконроб Співак поставив свого столика недалеко від бетономішалок, наказав провести телефон і сидів, схилившись над своїми розрахунками, ніби справжній командир армії над картою наступу. Знову й знову перевіряв план штурму. Здається, все правильно, ніде не припущено і найменшої помилки. Ритмічно розрахованими потоками до бетономішалок ітимуть люди з тачками, наповненими цементам, жорствою, щебінькою. Грабарки весь час поновлюватимуть запаси матеріалів. Готовий бетон хлопці тачками везтимуть до заплетеного арматурою котлована. Все розраховано математично точно, але людина не цифра, і душа її — не таблиця множення. Саме тут можуть статися помилки й зриви. Це не звичайна робота, це штурм. Хтось може не витримати, стомитися, зірватися. Резерви стоять напоготові. Цей штурм і справді скидається на кавалерійську атаку. Хлопці можуть бути задоволені: так до них не працював ніхто на світі.

Поля Троян сіла на маленькому стільчику між двома бетономішалками. В руках її здоровенний блокнот з цупкого сірого паперу і кілька гостро заструганих олівців. Вона вестиме літопис бою. Запише все — заміси, час, темпи. Потім, коли інженери вивчатимуть досвід будівництва, записи ці будуть дорожчі від золота. Дівчина поглядає на комсомольців, часто зупиняється поглядом на Іванові, і на серці її тривога. Зрозуміти причину цього неспокою неможливо. Йї нічого закинути собі, кожне слово її чесне й принципове, а все-таки серце щемить. Десь у глибині виростає відчуття великої, може, навіть неоправної помилки.

Де вона помилилася?

Мине ще багато часу, поки знайдеться відповідь, але помилилася вона напевне.

Ну, от уже все готове. Мітингів чи промов не буде. Виконроб Співак встає зі свого місця, дивиться на годинника і голосно каже:

— Почали!

І раптом, ніби це слово мало чародійну силу, все довкола прийшло в рух. З гуркотом закрутилися барабани бетономішалок. Побігли по дощаних стежках хлопці, забираючи готовий бетон, підвозячи цемент, гравій і щебінь. Вони ніби описували величезну вісімку, на перехресті якої стояли бетономішалки. Це важка робота. Залізна тачка здається легкою, коли її порожню провезти по довгому колу. А кинь її у короб кілька пудів бетону і обернися з нею десять, двадцять, сто разів, — тоді відчуєш, як холодні залізні ручки вогнем печуть долоні, як ние спина, як солоний піт заливає очі.

Григорович стояв осторонь, поглядав на годинника. Біжить і біжить секундна стрілка. Все точно розраховали хлопці: хвилина — заміс. Коли витримають, коли не порушити цю красиву натхненну роботу якась випадковість, до сьомої години ранку буде забетоновано фундамент.

Дивне піднесення оволодіває серцем парторга. Штурм захопив не тільки цю маленьку дільницю ТЕЦ. Подих штурму, натхнення штурму ніби розпливається по всьому «Тракторобуді», нікого не лишаючи байдужим.

Григорович добре знає це почуття. Воно з'являлося колись під час несамовитих атак кавалерійської лави, коли вже не думаєш про себе, про свою долю, про власне життя, а тільки про велику перемогу. Саме в такі хвилини в душу людини приходить комунізм, навіть не думка про нього, а ніби його паросток, його відчуття.

Це захоплююче прекрасно, і хочеться, щоб довше тривали години цієї громохкої переможної музики комсомольського штурму.

Що змінилося в душі твоїй в цю мить? Не знаю, я ще не збагнув цього, але я став сильний, натхненний, я став кращий, ніж був кілька годин тому, до штурму.

Подивляючись на Грицаю, що працює в глибині котлована, Григорович мружить очі. Для хлопця цей штурм справжнє свято, і, слово честі, Степан Грицай має повне право його святкувати.

В грудях парторга повільно, як далекий-далекий грім, починає ворухитися кашель, але навіть йому не дано розгулятися в цю ніч. Вологими очима дивиться Григорович на нескінченний потік людей, які точно знають, чого вони хочуть. Шкода, недовго ще жити серед них Дем'яну Григоровичу.

А все-таки щось та лишилось?

Так, трохи часу ще є.

Значить, нічого горювати. Життя прекрасне, і світ чудовий, коли в ньому може звучати отака переможна музика штурму.

Сваджан теж з'явився на дільниці, дивиться на годинника, рахує, похитує головою. Неймовірно, але факт: може бути все забетоновано до ранку.

Він уже розучився дивуватися. Перед його очима пройшли зимові штурми. Тоді неможливе ставало можливим, тоді не болти й заклепки, а здавалося, сам тридцятиступневий Дід Мороз з'єднував сталеві конструкції. Не було б тих штурмів, не звелася б кузня й до осені.

То чого ж дивуватися зараз? Усе закономірно.

І раптом Сваджан відчув, що напружений ритм важкої роботи захоплює і його. Захотілось і собі взятися до тачки, пробігтися коліщатком по дерев'яному, вже де-не-де розмочаленому настилу...

Зловив себе на цій думці й усміхнувся. Де вже йому, сімдесятилітньому?..

Потім глянув на сосновий настил, по якому біжать коліщата тачок, і спохмурнів. Дошки уже розщепилися. Ще п'ятнадцять хвилин — і обернуться на тріски. Тоді напевне буде затримка в роботі. А шкода!

Яке йому до того діло? Ніхто не запитує, значить, стій, дивись і мовчи.

Ні, мовчати не можна.

Чому?

Бо дуже це красива молода робота.

«Яке тобі до того діло, старий?»

Не витримав, підійшов до Григоровича, той знає англійську, сказав.

— Правильно, спасибі,— відповів парторг.

Що це, Грегорі Сваджан стає учасником соціалістичного будівництва? Смішно, колись, повернувшись до Чикаго, він у сім'ї розповість про цей випадок. Ото сміху буде!

Не криви душею сам перед собою, Грегорі Сваджан, ти просто глибоко схвилюваний, тебе теж захопив цей штурм!

Куди ти йдеш?

Прогулятись.

Неправда, ти йдеш глянути, чи не прогавили ці хлопці ще якоїсь дрібниці. Ти йдеш не спостерігати, а допомагати.

Ну, то що в тому поганого?

Нічого, це навіть дуже добре. В твоїй душі, значить, ще є краплина молодості. Тільки не вдавай незацікавленого сноба. Ти кращий, ніж хочеш здаватися.

Сваджан підійшов, глянув у котлован. Там, ніби звиваючись серед переплєтених штиб арматури, четверо хлопців топтали бетон. Це важка, одноманітна, чорна робота.

Через два десятки років важкі самосвали привезуть з бетонного заводу сотні кубометрів бетону, звалять його в котлован, майстер увімкне електричного вібратора, опустить його вниз, у глибину бетонної маси, підійме вгору, повторить цей рух кілька разів — і зразу бетон стане тугий і монолітний від мільйонів малесеньких ударів-вібрацій.

Це буде згодом, це буде дуже скоро, але цього ще немає. І саме тому стоїть на дні котлована Іван Караван і топче ногами зеленувато-сірий бетон, перемішує його, як добра господиня місить тісто, щоб не було жодної тріщинки, щоб міцно зв'язав цемент шматочки каменю і гравійні зерна.

Ця робота найтрудніша. Поруч з тобою ллється і ллється бетонна ріка, зеленувата маса набігає хвилями, а ти повинен скорити її, щоб щільно охопила вона арматуру, щоб вічно стояв фундамент.

Невмолимо різке незатінене електричне світло. Важко піднімаючи ноги, топчуться хлопці. Обличчя їхні суворі, аж почорнілі. Вони знають, за яку роботу взялися, вони знають: штурмова ніч — це не жарти.

Поруч з Караваном вхопився руками за арматуру Степан Грицай і б'є ногами, як ворога, пружний бетон. Гляне на Івана, усміхнеться і знову топче.

Дзвінка травнева ніч пливе над «Тракторобудом». Мільйони років отак плив по небу срібний вищерблений місяць. «Спокійна українська ніч. Прозоре небо...» — чомусь згадує Караван. Ніколи ще не бачив такого спокою місяць над Україною.

Ніч, як море, неосяжна, простора, тиха. Здається, все має спати в таку глибоку ніч, а справді вся земля не спить. Обережно, мружачи очі, ніби побоюючись виказати свою увагу, дивиться вона сюди, намагаючись не прогавити жодної дрібниці, все пізнати і зрозуміти.

Це її завтрашній день, це її прийдешне, а всім на світі, навіть старій, замшлій, древній як світ землі хочеться заглянути в своє майбутнє.

Зовні здається, ніби нікому на світі немає діла до цього штурму, а насправді стежать за ним на всіх материках, в усіх країнах, в усіх серцях, бо саме тут проходить межа між учорашнім і завтрашнім днем світу, і людство хоче бачити, яким буде ранок.

Година спливає за годиною. Вже не гнуться спини, вже мліють ноги. Все мілкішим стає котлован, наливаючись бетоном, і хлопці немов виростають у ньому. Їм здається, ніби стоять вони на одному місці і втомлено, інколи навіть лаючись, топчуть оцей нескінченний потік сірої маси, і самим їм невтямки, що йдуть вони вперед широченним кроком.

Дем'ян Григорович подумав про це й усміхнувся. Штурм триває, і вже ясно, що буде виконано весь план, і завтра високий червоний прапор зів'ється над дільницею.

О третій годині ночі Співак змінює робітників у котловані. Хай спочинуть.

Біжать і біжать тачки. Гуркочуть бетономішалки. Хлопці вже не покрикують, не сміються. Вони вже потомилися, але втомі нікого не перемогти, такий сильний цей порив штурмової роботи.

Ноги стали пудові, ніби розпухли. Ступити звичайний крок — і то боляче. Іван Караван скинув чоботи — полегшало. Підійшов Степан Грицай, сів поруч...

— Стомився?

— Трохи є. Спочинемо годину і підемо знову.

— Та вже ж.

Іван Караван заплющив очі і раптом побачив перед со-

бою всю Україну. Лежить вона поруйнована, в ранах і шрамах громадянської війни, і тільки де-не-де, як величезні дорогоцінні камені, світяться заводи. Ось Дніпрельстан... Он шахти Донбасу... Криворіжжя... І «Тракторобуд» уже починає світитися. Як же мало іще вас, дорогі мої мерехтливі вогні!

— Заснув? — раптом пролунало над вухом. — Ану, давай, у котлован пора!

Іван скочив на ноги. Веселі бісики промайнули в зіницях Степана Гриця.

І знову нескінченні ріки бетону під ногами, і знову дивовижне відчуття, коли здається, ніби топчешся на одному місці в зелено-сірому тугому бетоні, а насправді йдеш уперед таким широченним кроком, що наздогнати тебе не може ніхто.

Мочно о де(яті)и...

(ПОВІСТЬ ДРУГОЇ
КОМСОМОЛЬСЬКОЇ
НОЧІ)

а свою рідну, знайому до найменшого камінчика вулицю Рита Черняк вийшла, злякано озираючись. Відчуття реальності довколишнього світу зникло, хоча всі будинки стоять цілі. Тільки вибиті вікна зяють, як розкриті рани. Могутні каштани металево шарудять то мідним, то зовсім золотим листям. Вулиця мертво-пустельна, і, може, саме від того зростає відчуття тривоги і зникає реальність.

Це не може бути правдою! Місяць тому всіх мобілізували копати окопи недалеко від Голосіївського лісу. Німці наступали навально. Вони охоплювали Київ тугою удавкою і затягали її все тісніше. Бої точилися в Голосіїві, в святошинських лісах, в Кончі-Заспі. Вихід залишився тільки один — за Дніпро по мостах, де на важких биках бетонуваних опор уже зачаїлася пекельна сила вибухівки. Тоді здавалося, ніби шлях на Харків зовсім вільний. З Києва евакуювали машини, матеріали, людей. Місто все-таки жило, виходили газети, говорило радіо, і до фронту їздили на трамваях.

Ритин батько працював метранпажем у великій друкарні на вулиці Леніна. Йому сказали: «Ми обов'язково вивеземо вас із Києва, але зараз ви потрібні тут, кияни повинні мати газету». Черняк, старий дисциплінований майстер, знав, що зараз газета для людей чи не важливіша за хліб. Коли Риту мобілізували на окопи, він сказав: «Іди й швидше повертайся; коли буде дуже зле, нас виведуть, нам не можна зустрічатися з фашистами». Рита зайшла додому попрощатися. Мама не плакала. «Нас виведуть», — сказала вона, — повертайся швидше, дуже страшно, коли тебе немає вдома».

В останні дні бою за Київ їх спробували вивезти. Вся редакція повантажилась на ваговози. Друкарню зруйнували, вікна будинку повибивали. Великі, переповнені машини рушили вниз по вулиці Леніна, але подружжя Черняків серед блідих, схвилюваних людей, які сиділи в сірих кузовах, не було.

— Без Рити я не поїду, — сказала мама.

Батько мовчки зняв і повісив до шафи піджака. Ох, як хороше було б зараз мчати у великій потужній машині на схід!

Правда, заздрити тим людям, які намагалися евакуюватися, не довелося. Сірі закурені машини на другий день повернулися назад. Проїхати на схід неможливо, столиця оточена.

Рита все не з'являлася. Черняк не знав і в сум'ятті останніх днів подоланого Києва не міг узнати, що дочку важко контужено чорно-червоним вибухом бомби і вона лежить у польовому шпиталі біля Центрального стадіону. Її привезли й поклали, не взнавши навіть прізвища. Хіба можна найти людину в такій крутоверті подій, пристрастей, вибухів, пожеж? Тут може допомогти тільки щасливий випадок.

Гітлерівці прийшли в Київ.

Через кілька днів після їхньої появи Рита Черняк, ще до ладу не очунявши, не розуміючи навіть, що коїться довкола, рушила додому. Світ реально ще не існував для неї, хоч вона все бачила, чула і розуміла. Свідомість повернулася до неї зовсім недавно. Побачивши в палаті німецького солдата, вона не збагнула, хто це, і тому не злякалася. Перед очима ще плив блакитно-срібний туман, інколи ніби перекреслений чорно-червоними лініями вибуху.

Після відвідин гітлерівця старенька бабуся-санітарка, весь наявний медперсонал шпиталю, пізно ввечері вивела її на вулицю і тихо наказала:

— Іди.

— Куди? — бездумно запитала Рита.

— Додому.

— Я не знаю, де це.

— Тобі тут не можна лишатися. Розстріляють.

— Добре, я піду.

Вона йшла цілу ніч, не стереглась, не ховалась, але жоден патруль не побачив її. Чи, може, це тільки здавалося, ніби вона цілу ніч йшла? Може, простояла до світанку там, де її кинула бабуся?

Ранок торкнувся Ритиною чола холодними, свіжими росинками. Дівчина отямилася, щось ніби згадала, і ноги самі понесли її добре знайомими вулицями додому.

— Мама!

Рита несподівано сказала це слово вголос і злякано озирнулася, наче боялася, щоб не почув хто чужий. Чому вона раніше не згадала про маму? Адже там, на третьому поверсі високого сірого будинку, що стоїть на Святославській, яку недавно перейменували на вулицю Чапаєва, живе

мама. Чому вона раніше не згадала про маму? Як це могло статися? Що трапилось з її головою?

І раптом, ніби виринаючи з наркозу, вона все зрозуміла і все згадала. Знову відчула холод довгої осінньої ночі, і млосну кволість ніг, і біль у глибині потилиці, і голод, і страх. Та найгострішим стало бажання якомога швидше дістатися додому. Додому! Там батько, мама!

Дівчині здалося навіть, що вона прудко побігла, а насправді ледве переставляла ноги.

Німецький патруль, двоє незграбних літніх солдатів з чорно-синіми автоматами на грудях, сунув їй назустріч. Але Рита не знала, хто це.

Єфрейтор, старший патруля, повільно підняв руку, глянув на годинника. Початок сьомої. Комендантська година скінчилася. Ця смертельно бліда, явно хвора дівчина може йти. Нікого вона не цікавить. Документів у неї, напевне, немає, але й небезпеки вона не являє ніякої. Хай іде.

Риті примарилось, ніби повз неї промайнула важка, сіро-чорна птиця, не лишаючи після себе ні спогаду, ні сліду. Несподівано дивовижна сила підхопила її і понесла вперед. Дівчина мовби не торкалася ногами сірого, пощербленого асфальту, а справді для того, щоб подолати останній, зовсім короткий квартал, витратила хвилин п'ятнадцять.

Підійшла до будинку, де минало її життя, простягнула руку до дверей, безсило опустила її. Мабуть, вона ще не зовсім одужала, і доведеться полежати, але це вже не страшно, бо зараз вийде мама.

Як добре — всі шибки в їхній кімнаті цілісінькі і навіть відчинено кватирку.

Затинаючись і похитуючись, Рита зійшла на третій поверх. Двері важкі, високі. На одвірку чималий список мешканців комунальної квартири і розпис дзвінків. До них дзвонити тричі.

Піднесла майже прозору, аж блакитну від виснаження руку до жовтої костяної кнопки, тричі натисла... Зараз відчиняться двері і вийде мама...

Чому ж тиша в коридорі? Чому не чути срібного дзюркотіння дзвінка? Невже у неї не стало сили?

Знову піднесла руку, навалилась усім худеньким тремтячим тілом. Тиша. Ніхто не почув її благання, її одчаю. Де ж мама?

Боже, яка вона недогадлива!.. В Києві просто немає електрики. Станції зірвано, водогін не працює...

Зовсім знесилившись від стукоту в двері, Рита посу-

нулася вниз, ніби з'їжджаючи по одвірку, і глухо вдарилася головою у важке надійне дерево.

Двері прочинилися. Високий, білявий, сіроокий чоловік став на порозі, глянув на дівчину, розпростерту біля своїх ніг, підняв на руки, дивуючись, як може бути таким легким, майже невагомим людське тіло, і вніс до коридора. Мить постояв, слухаючи тишу великої порожньої квартири, потім заніс дівчину до своєї кімнати і поклав на старий диван. Ясні очі його поїнялися блискучою плівкою і застигли. Губи стиснулися так туго, що стали аж синюватими. Рівний ніс напружився, тонкі ніздрі застигли непорушно.

Роздивившись довкола, взяв рушника, намочив водою з відра й поклав на біде чоло.

Рита ворухнулася, розплющила очі і зразу сіла на дивані, ніби її підхопило тугою пружиною.

— Іване Петровичу! Де мама?

Іван Петрович Караван мовчки взяв стілець, поставив його близько до дивана.

— Ляж,— сказав він.— Не хочу тебе дурити — тато й мама вчора пішли на Керосинну. Було наказано з'явитися туди всім євреям.

— І що з ними сталося?

— Не знаю.

— Їх заарештували? — не могла збагнути Рита.

— Не знаю.

— Хіба це можливо?

— В Києві тепер усе можливо.

— Я зараз устану... Я піду туди, я доведу, що вони ні в чому не винні.

— Ти нікуди не підеш,— сказав Іван Петрович,— у Києві гітлерівці, фашисти. Ясно? — І тільки в цю мить Рита зрозуміла, що йти справді нікуди, й нічого не можна довести, і нікого неможливо врятувати. Гірке ридання стиснуло горло, все її тіло зігнулося, зведене корчами стримуваного плачу.

— Я знаю, що марно тебе зараз утішати,— сказав Іван Петрович,— але спробуй заспокоїтися. Може, ще не все втрачено.

— Я спокійна, я зовсім спокійна,— клацаючи зубами, промовила Рита.— Невже нічого не можна зробити? Невже неможливо їх врятувати?

— Не знаю. Ще нічого невідомо. В усякому разі тобі на вулиці показуватись не можна. Ти повинна якийсь час

посидіти отут безвихідно. Побачить тебе на вулиці хтось із німців — певна смерть.

— Чому? Адже я їм нічого не зробила.

— Вони не стануть про це запитувати. В їхніх очах ти не людина.

— Іване Петровичу, а може, все це неправда?

— Ні, це правда.

І знову ридання потрясло Риту. Іван Петрович терпляче ждав, доки дівчина заспокоїться.

— Випий води.

Зуби цокотіли об вінця склянки, проте їй удалося ковтнути трохи води.

— Що ж буде, Іване Петровичу?

— Ще не знаю.

— А ви самі, ви самі що будете робити?

— Ще не знаю. Мабуть, скоро це з'ясується.

— Підете служити до німців?

— Зараз нічого тобі сказати не можу.

Рита глянула на свого рятівника підозріло, вороже. Власне кажучи, що вона знає про нього? Майже нічого. Інженер, до війни працював на якомусь будівництві чи заводі. В їхній квартирі оселився після того, як перші бомби впали на Київ. Ніхто тоді не думав про власні квартири, а він діловито й не поспішаючи переїхав у звільнену кімнату — сусіду-холостяка забрали в армію. Влаштувався ґрунтовно, так, ніби збирався тут усе життя прожити. Тепер уже добре видно, що воно за птиця, оцей Іван Петрович Караван. На вигляд скромний, відлюдний. Ніхто йому не допомагав, ніхто до нього не приходив. Їздив на роботу. Акуратно о шостій приходив додому. Слухав радіо, інколи два-три слова говорив до сусідів. І в армію його не кликали, а ще ж молодий, років тридцять — тридцять два, не більше.

Може й маму з татом він оддав у гестапо?

Ця думка була така божевільно страшна, що Рита мало не закричала. Вона вся зібгалася, підтягла коліна до підборіддя, зіщулилась, намагаючись захватись у кутку старого дивана.

— Що з тобою?

— Ні... ні... зі мною нічого. Можна, я піду до себе?..

— Звичайно, можна.

Злякано озираючись, ніби боялася, що Караван от-от кине́ться на неї, зв'яже, зламає, знищить, Рита підвелася, стримуючи себе, щоб не побігти до дверей, тікаючи від цього, напевне, підступного й підлого чоловіка.

Усе-таки побігла й щільно зачинила двері, мов рятуєчись від смертельної небезпеки. Караван глянув їй услід, вийшов у коридор. Дівчина намагалася відімкнути свою квартиру. Глянула на нього розпачливо, перелякано, як на ката.

— От ключі.

— Чому вони у вас?

— Мама дала. Візьми. І запам'ятай: на вулицю виходити тобі не можна ні в якому разі.

Рита взяла ключі, зайшла до пропахлої знайомим духом кімнати і поспішила заперти двері, щоб не бачити Івана Петровича.

Радісне сонячне світло сповнювало з дитинства рідну кімнату. Блискучий старий комод, стіл, підвіконня — все припало легкою, ледь помітною пилюгою. Речі й меблі на своїх місцях. Її широка тахта, буфет, шафа і столовий стіл. Кімната величезна, висока, три вікна визирають на вулицю. Дбайливо застелене ліжко за старою ширмою, на якій вишиті добре знайомі з давніх-давен фантастичні птахи і риби. Усе це пахне дитинством, щастям, найдорожчими спогадами — і над усім, ніби темна грозова хмара, відсвіт непроглядного горя.

На столі невеличкий клаптик паперу. Слова виведено дбайливо й старанно, видно, трохи тремтячою рукою.

«Нам наказали з'явитися на Керосинну, і ми йдемо. Іншого виходу немає. Що з нами буде — невідомо. Ритонько! Хай щастить тобі у житті! Хай буде воно ясным! Тисячу разів цілую тебе не прощання. Консерви у шафі.

Мама».

І певною рукою, твердіше — батькові слова: «Тримайся, мій любущий».

Коли вони пішли? Де це Керосинна вулиця? Що там таке?

Якийсь шерех почувся в коридорі. Може, Іван Петрович уже привів гестапо? Стукнули його двері, чулися кроки в кінці коридора. Чому він вийшов чорним ходом?

Надто багато запитань постає перед нею, і на жодне немає відповіді. Знову глянула на записку, тільки тепер збагнувши її справжнє значення. Це ж вони писали, йдучи на смерть! Стривай, чому на смерть? Що там на Керосинній вулиці?

Від напруження й хвилювання розболілася голова. Залізний обруч стиснув скроні, а хтось невидимий і злий туго й безжально загвинчує гвинти, намагаючись розчавити потилицю. Вона ще не очуняла повністю від контузії і раптом знепритомніла, впавши ниць на стару тахту.

Сонце стояло високо, ніби вартувало за трьома вікнами, коли дівчина отямилась. Годинник на комоді показував пів на п'яту. Його давно не заводили, і він завмер кілька днів тому, здригнувшись востаннє маленьким серцем маятника.

Рита скочила з тахти, схопила і знову перечитала записку. **Що ж їй тепер робити, що діяти? До кого звернутись? Як жити?**

Обов'язково треба знайти когось із друзів, мабуть, не всі виїхали, не всі покинули Київ?

Так, але ж інженер Караван попередив — виходити не можна. Слова його, напевне, облудні, вірити їм не слід, треба бути гостро, звірно обережною.

А може, все не так страшно, як здається на перший погляд? Може, тато й мама пішли і скоро повернуться?.. Ну яка небезпека може загрожувати звичайному метранпажеві обласної друкарні? Адже він не був членом партії... В чому його могли звинуватити?

Думки то яснішали, ставали чіткими, різкими майже до болю, то знову ховалися за дивним туманом. У такі хвилини ясно-золоті вікна здавалися чорними проваллями і нудотний клубок підкочувався до горла.

Знову почулися кроки в коридорі. На цей раз легкі, енергійні. Значить, у квартирі ще хтось є?

Рита вийшла в темний, захащений старими шафами коридор.

Двері навпроти рипнули, ворухнулися. Рита злякано сахнулася назад. Тепер за кожним несподіваним рухом, за кожним звуком убачалася смертельна небезпека.

Хтось повільно відчиняв протилежні двері, і дівчина, так само повільно ховаючись, зачиняла свої.

Хто міг бути за тими дверима? Раніше там жила її подруга, Галя Коваль.

— Галю, це ти? — раптом наважилася Рита.

Двері навпроти прочинилися навстіж. Галя вибігла в коридор, кинулася до подруги, обняла її, поцілувала.

— Господи! А ми думали, що й тебе... Страшний став наш Київ... Маму мою примусили знову йти до аптеки... **Що з тобою було? Ти як пішла на окопи, то там і зосталась? Ні, не те, коли ти їла востаннє?**

Цього Рита не знала.

— Ходімо до нас. У мене є каша. Гречана. Це саме те, що тобі зараз потрібно.

Втягла Риту до своєї кімнати, посадила за стіл, поставила глибоку тарілку.

— Їж на здоров'ячко. Розповідати будеш потім.

— Куди пішли мама й тато? Що там на Керосинній? Вродливе личко Галі Коваль на мить застигло.

— Нічого не скажу, доки не з'їси. Їж.

Рита їла похапцем, давилася кожною ложкою, знаючи добре вдачу подруги. Дев'ять років тому двоє смішних дівчаток у новесеньких платтячках, з білими кісниками в тоненьких косичках уперше пішли до школи. Тепер обом уже по шістнадцять років. Галя місяців на п'ять старша, скоро їй виповниться сімнадцять. Вона напевне мусить знати, що треба робити.

— Все! Що там на тій Керосинній?

Довгасте схудле Галине личко з тонким рівним носом і величезними, розширеними від хвилювання й тривоги сірими очима на мить скам'яніло. Потім вона провела легкою рукою по пишній білявій зачісці. Рита цей рух знала — Галя завжди так поправляла волосся, підходячи в класі до дошки.

— Зразу після того, як у Київ прийшли фашисти, усім євреям було наказано зібратися з речами на Керосинній. Що далі з ними зробили, невідомо. Є чутки, ніби у Бабиному Яру розстріляно багато людей. Хто ці люди, ніхто не знає, але треба бути готовим до найгіршого...

Думки Рити знову втратили чіткість, перед очима поплив блакитний туман. Аби збагнути, що розповідає Галя, слухала уважно, ніби перекладала в думці з чужої мови.

— Повтори ще раз від самісінького початку все, що ти сказала, — не попросила, а наказала Рита.

Галя слухняно повторила.

Тепер її слова доходили до свідомості дівчини в їхньому повному трагедійному значенні. З жахом прислухаючись до звучання власних слів, Рита запитала:

— Їх розстріляли?

— Ніхто нічого не знає.

— Як це можна взнати?

— Не знаю.

— Хтось із знайомих залишився в Києві?

— Не знаю.

— Що ж робити?

— От про це і я весь час думаю,— відповіла Галя.— Але май на увазі — тобі виходити на вулицю не можна.

— Так, я розумію, я розумію, це говорив і наш сусід... Караван... Чому він не поїхав з нашими? Чому його не взяли до армії?

— Не знаю.

— А я знаю. Він шпигун, німецький агент! Зрадник!

— Не знаю. Ти помітила, як часто доводиться говорити слова «не знаю»? Нічого не знати — найстрашніше.

— А чому ви не евакуювались?

— Ми пробували, але було вже пізно. Мамина аптека працювала до останнього дня.

Вони замовкли. Майбутнє уявлялось обом як чорне провалля, сповнене смертельних небезпек і страшного лиха. На їхні личка, стомлені, страдні, час уже поклав свою печать. Зовсім різні й не схожі жодною рисочкою, вони вражали схожим виразом, зосередженістю, горем.

— Що там є, на тій Керосинній? — знову повертаючись до свого найпекучішого, запитала Рита.

— Мабуть, збірний пункт. Тільки не подумай виходити на вулицю.

— А як же жити?

— Про це подумаємо згодом,— Галя рішуче встала, простягнула руку до пальтечка на вішалці.— Піду гляну, що робиться в місті. Страшно нічого не знати. А ти йди до себе і добре відпочинь. Я дам тобі снотворну пілюлю.

Рита машинально послухалась. Пілюлька лишила в роті гіркуватий присмак.

— Ну, от і чудово,— сказала Галя,— тепер ти напевне годин чотири спатимеш, а це найкраще, що ти зараз можеш зробити. Життя стало жахливим, я не збираюся тебе дури-ти чи потішати. З твоїми батьками могло трапитися найгірше, але, може, їх просто погнали копати окопи чи висла-ли з Києва. Ходімо.

Світ повільно поплав перед очима Рити. Чіткі риси Га-линого обличчя почали зливатися, мінитися.

— Ходімо,— сказала Галя.

Вони зайшли до кімнати Черняків. Сонце лежало на підлозі трьома великими світлими прямокутниками. Воно було ясне, але по-осінньому не гаряче. Галя підвела подругу до тахти, допомогла лягти, підсунула під голову подушку.

— Спи. Я скоро прийду.

Провела легкою рукою по її темній голівці і вийшла. Хряпнули двері. У квартирі запанувала мертва тиша.

Рита лежала на тахті, дивилась, як сунуться підлогою сонячні прямокутники, і сон не приходив до неї. Думок не було. Лишилося тільки відчуття страшного лиха. Вона лежала, втупившись в одну точку, мов намагалася згадати якесь дуже потрібне слово, а воно весь час тікало, не давалось, і від того душу охоплював розпач.

Нарешті згадала й здригнулася — Керосинна! Вона не має права отак нерухомо лежати на зручній тахті. «Керосинна». Слово то зникало, то знову поверталось, гіпнотизувало дівчину, викликало тривогу й неспокій, було ніби паролем і викликом.

Сонце перекотилося за південь, коли Рита встала. Вона не спала ні хвилини, голова була ще важча, ніж ранком, а перед очима, то звужуючись до яскравої цятки, то розширюючись до безмежжя, тремтіли і переливалися жовтувато-зелені прозорі кола.

Більше зоставатися в кімнаті Рита не могла. Нею оволоділа якась могутня, дужча за її волю сила. І саме вона підвела дівчину з тахти, примусила відкрити шафу, взяти благеньке осіннє пальтечко і, не озираючись, вийти з затишної кімнати на повну несподіванок вулицю Чапаєва.

Про небезпеку дівчина не думала. Вона мусить побувати на Керосинній вулиці. Всі почуття притупились і стали невиразними. Рятівний інстинкт самозахисту зник. Смерті вона не боялась. Повне розуміння того, що в Києві панують німецькі фашисти, до неї ще не дійшло.

Починався жовтень, але осінь була тепла, і важкі каштани падали вниз, високо підстрибуючи по асфальту.

«Де це Керосинна вулиця?»

Люди, не спиняючись, проходили повз дівчину. Вона бачила їх чітко, помічала все до найменшої дрібниці, і все-таки відчуття нереальності довколишнього світу не минало.

«Де це Керосинна? Здається, на Лук'янівці, там, де кінчається Повітрофлотське шосе».

Рита йшла через осінній, осянений жовтневим сонцем Київ, і навіть сліду остраху не було в її душі. Всі почуття спростилися неймовірно, майже зникли з її свідомості. Дівчина йшла, не стараючись розібратись у власних думках. Інакше жити неможливо. Вона мусить взнати коли не все, то хоч би щось.

От і Керосинна. Звичні дво- і триповерхові будинки. Невисокі паркани, і над всім тим осіннім спокоєм — від-

чуття, якоїсь глибоко прихованої тривоги, наче безмовний розпачливий крик повис над вулицею і німотно тремтить високо в небі.

Вулиця засмічена, закидана папірцями, різним дрібним мотлохом так, ніби дуже багато людей стояли тут, чогось чекаючи, і тривало ще довго-довго.

Біля високої брами німецький солдат з автоматом на грудях. Чорна сталь аж синіє на сіро-зеленій уніформі. Розставив ноги у важких, гвіздками кованих чоботях з короткими халявами, ніби наступив на цілий світ, і все йому підвладне, і ніхто не сміє огинатися.

Рита хотіла підійти, запитати, та, коли до солдата лишилося кроків п'ятнадцять, хтось підхопив її під руку і, не даючи отямитися, квапливо провів повз вартового.

Вона не протестувала. Волю її було зламано. Машинально, все ще спираючись на міцну руку, завернула за ріг і тільки тоді глянула на свого супутника.

Це була вже немолода жінка. Голова пов'язана хусткою. Повіки червонуваті, мабуть, від втоми і безсоння.

Рита не злякалася. Вона, мабуть, взагалі нездатна була лякатися чи дивуватись у ті хвилини.

— Чого туди йшла? — запитала жінка.

— Сюди викликали маму й тата... Мене не було вдома. Ходила на окопи.

Жінка на мить відвела очі. Потім глянула дівчині просто в обличчя і сказала твердо й упевнено, добре розуміючи, як важко досягнути такі слова:

— Твого тата й маму тут напевне вже немає. Всіх погнали до Бабиного Яру.

— Де це?

— Біля Сирця.

Перед очима постав мальовничий, зарослий ліщиною й вільхою байрак у дніпрових схилах. Унизу розкинувся Поділ з його громохкими трамваями і заводськими трубами. Ще далі могутньою синьо-зеленою стрічкою плинув Дніпро, озиваючись басовитими гудками високих пароплавів. Вони ходили туди всім класом на урок природознавства. Це було кілька весен тому, в травні місяці, коли квіти набирають сили. Що там можуть робити мама й тато?

— Значить, вони там?

— Там.

— Що вони там роблять?

Жінка спинилася, різко повернула до себе Риту, глянула в каламутні очі:

— Ти божевільна, хвора чи контужена?

— Ні, я здорова. Може, тільки трохи контужена. Що вони там роблять?

— Їх розстріляли! Розумієш ти? Розстріляли. Усіх, хто прийшов на Керосинну, загнали у Бабин Яр і розстріляли.

— За що?

— Тебе сильно контузило? Мабуть, сильно. Що ж мені робити з тобою?

— Нічого. Я піду. Спасибі.

— Куди підеш?

— До Бабиного Яру. Вони там.

Вона йшла тепер твердо, впевнено, як людина, що має свою точно визначену мету і знає куди йде. Їй треба дістатись до Бабиного Яру.

І знову каштани падали перед її ногами і стрімко, ніби навперейми, котились по асфальту. Сонце давно звернуло з півдня, але Рита того не помічала. Все довколишнє для неї не існувало. Вона мусить дістатися до Бабиного Яру. Що вона там робитиме — невідомо. Вона мусить бути там, і все...

Тепер вулиця виляса між парканів двох кладовищ. Праворуч виднілися чорні брили гранітних могил, ліворуч — високі хрести. Люди зустрічалися рідко, і кожен озирався на смертельно бліду дівчину. Вони всі добре знали те, чого ніяк не могла усвідомити Рита.

По цій дорозі кілька разів на тиждень проходили тисячі людей різних національностей, переконань, біографій. Вони проходили між двома кладовищами і зникали назавжди.

Для них не існувало ні суду, ні виправдань, ні звинувачень. Їх просто знищували. У фашистському до краю організованому і жорстоко продуманому світі вони не мали права на існування.

Обурюватися марно. Порятунком прийде не скоро. Значить, треба йти, покійно переставляючи ноги, інколи допомагаючи товаришеві чи дружині дійти до смерті.

Інколи в натовпі спалахне іскорка гніву, хтось скинеться, вибухне протестом, спробує рятуватися. Тоді б'ють автомати.

На забитих ніхто не звертає уваги. Колона проходить, і люди зникають у Бабиному Яру певно і надійно, як у пеклі.

Листя лип і кленів, золоте, аж гаряче, вже осипалося на землю. Стоїть отакий пишний ясно-жовтий клен, хизується красою, а потім раптом ніби роздягається під

одним-однісіньким поривом вітру, скидає все — і зразу дерево стає зимовим, мертвим.

Якась жінка лежала ниць біля кам'яної стіни, що оточувала кладовище. Як вона сюди потрапила? Що тут робить?

Рита підійшла ближче і побачила, що жінка мертва. Хтось вистрілив їй у потилицю. Рану ясно видно. Біляве волосся трохи закривавлене...

Глянула і пройшла, не здивувавшись, не злякавшись.

Двоє чоловіків лежали поруч метрів за сто далі. Їх теж розстріляли в спину. Старі зім'яті піджаки прострочено кулями, ніби величезна швейна машина залишила своє шитво.

Хто вони?

За що їх забито?

Нічого не знає і не може знати Рита Черняк.

Якийсь гуркіт почувся недалеко, став наближатися, але Рита без ніякого страху рушила йому назустріч. Відчуття можливої небезпеки зникло.

З-за рогу виїхав здоровий віз, запряжений парою великих гнідих коней. Похмурий дядько йшов поряд. На возі лежало кілька трупів. Дядько смикнув віжки, і коні спинилися. Візник підійшов до забитих чоловіків, трохи постояв, ніби приміряючись, потім схопив одного за пояс, — Риті на мить здалося, що вони зчепились у смертельній борні, мертвий і живий. Живий переміг, і мертвий слухняно ліг поруч своїх мертвих товаришів.

— Там ще лежить убита жінка, — тихо сказала Рита візникові.

— Знаю.

— Чому її вбили?

Дядько подивився на дівчину, примруживши темні, глибоко сховані в гушавині брів очі. На обличчі його, засмаглому, вкритому жорсткою, мов залізна щітка, щетиною, не можна було прочитати нічого. Сухі синюваті губи ворухнулися, відкриваючи дивовижно білі, з блакитним відблиском зуби.

— Хочеш знати, чого її вбили? Пройди ще з кілометр.

Не кажучи й слова, Рита пішла. Дядько мить дивився їй услід, потім вигукнув:

— Ти куди йдеш, дурепо?

— Там тато й мама.

— Ану, повертай чимдуж до міста, і щоб я тебе тут більше не бачив!

— Мені треба туди.

Дядько глянув дівчині в очі й відступив назад. Білі, нерухомі, з темно-карими застиглими чоловічками, вони здавалися мертвими.

— Тобі туди не треба. Тебе так само розстріляють, як твоїх маму й тата.

— Хіба їх розстріляли?

— Так.

— Ви бачили?

— Там немає нікого живого.

— Мені треба до них.

«Піде, факт піде,— подумав дядько.— Вона божевільна чи контужена, а метрів п'ятсот за рогом стоїть перший кордон есесівських вартівих. Дівчина йде на вірну смерть».

— Ану, назад. Ти де живеш?

— На Чапаєва.

— Давай на Чапаєва!

— Я піду туди.

— Не підеш! — озлився дядько і раптом, вихопивши з халяви короткого замашного батога, вдарив Риту по плечах, сам жахаючись того, що робить, і добре знаючи, що інакше вчинити не може.

Біль був пекучий, нестерпний. Рита скрикнула, застогнала, затулила обличчя руками. Потім повернулася й, охоплена жахом, побігла вздовж цвинтарної стіни якомога далі від страшного дядька з залізною щетиною на щоках.

Вона бігла, хапаючи повітря ротом, поки опинилася на якійсь незнайомій вулиці. Важко оддыхалась і повагом пішла, не підводячи очей на зустрічних перехожих.

Гострий біль отямив дівчину. Страшною згадкою постала мить, коли візник боровся з мертвяком. Знову зазвучали у вухах слова дядька про те, що він бачив маму й тата забитих, розстріляних, неживих.

Як їй жити тепер і чи взагалі треба жити?

Може, краще було б дістатися до Бабиного Яру, грудьми зустріти гостру кулю...

Власне кажучи, жити їй ні для чого. Незрозуміло, що вона робитиме сьогодні ввечері, завтра вранці, через два тижні. Іти шукати роботу смішно, і взагалі невідомо, чи існує якась робота в сьогоднішньому Києві. У неї є де жити, але невідомо, для чого жити.

В світі твориться якась велетенська, чорна несправедливість, а як боротися проти неї — невідомо. На очах у всіх убивають безвинних, напевно, чесних людей. Назустріч по вулиці Артема йде, сяючи срібними нашивками мундира,

німецький офіцер. Червона Армія десь так далеко, що не чути навіть відголосу канонади. Над містом застигло дивне безгоміння, яке не може порушити гуркіт машин і танків. Як же жити?

Плечі ще боліли, і дівчина несла їх стримано й обережно. Цей біль не давав їй забути ані на хвилину реальність подоланого Києва.

Сама вона жити не може. Значить, треба знайти друзів. У неї є друзі? Звичайно, є. Галя Коваль, Таня Сахарова — її найближчі подружки. Дев'ять класів школи разом пройшли. Галю вона вже бачила, а от де Таня — невідомо. Треба її розшукати.

Тепер у житті Рити Черняк з'явилася мета — знайти Таню. Досі вона йшла, не думаючи куди йде, зараз пішла твердіше, впевненіше.

Ось уже бульвар Шевченка тріпотить зеленими свічками тополь і бронзовими кронами каштанів. Тут снують машини з німецькими гострокутними, ніби ламаними номерами. Люди йдуть потихеньку, ще до ладу не знаючи, як тепер ходити по цих тротуарах. Не змінився тут жоден камінчик, і водночас докорінно змінилося все.

І раптом Рита спинилася, вражена, наче небо розверзлося над нею і вдарило синім громом. Назустріч, весело усміхаючись, йшла висока жінка, і зразу не можна було збагнути, чому поява її здалася такою неприпустимою. Вродливе обличчя вражало яскравістю барв, енергією, безтурботністю. Повні губи підмальовано визивно і вміло. Довгі синюваті вії загнулись лукаво й багатозначно. Хода впевнена, якась навіть радісна. Видно, щось дуже хороше сталося в житті цієї дами, коли вона мало не танцює по вулицях закритого міста. Невже в Києві ще може променитися така усмішка?

Несподівано дівчина збагнула, що знає цю жінку: це Оксана Стороженко, артистка, йшла назустріч. Правда, ніхто не вважав її раніше видатною співачкою, вона виступала, мала успіх, співала патріотичних пісень, та й тільки...

Ось тобі й маєш! Доспівалася! Йде бульваром Шевченка, з якого дощі не змили ще кривавих слідів, й усміхається так, ніби все життя чекала цієї прогулянки.

А поруч?

Хто з нею поруч? Іван Петрович Караван?

Так, це він. Мало не побожно тримає під руку свою супутницю, наче боїться, щоб не спіткнулася вона на тому

місці, де зовсім недавно упав на бруківку останній захисник Києва.

Недаром вона зразу подумала, що сусід німецький шпигун, яких доводилося бачити в кінофільмах, чорна падлюка. Тепер у цьому немає ні найменшого сумніву. Тільки певні зрадники можуть отак ходити вулицями Києва усміхаючись.

Стороженко з Караваном пройшли повз неї веселі, щасливі, а дівчина все ще стояла закам'яніла. Біль у плечах повернув її до тям. Куди вона йшла?

Ага, треба знайти Таню Сахарову.

До знайомого будинку на вулиці Леонтовича наблизилася, наче боялась наразитися на смертельну небезпеку. Швидко зійшла по темнуватих сходах, постукала. Спочатку ні руху, ні шуму не було чути за важкими дубовими дверима, потім хтось тихо спитав:

— Хто там?

— Це я, Рита. Мені Таню треба.

Двері трошечки прочинилися. Хтось невидимий, що стояв за ними, побоявся відчепити ланцюжок і дивився на Риту в довгу щілину.

— Ти хто така?

— Я Рита, Рита Черняк. Мені Таню треба.

— Тані немає, поїхала в евакуацію.

Дівчина зійшла на вулицю. Тут робити більше нічого. Тані в Києві немає. Значить, лишилася тільки Галя. Треба йти додому, почекати, доки вона повернеться, і разом вирішити, як жити далі.

Опечені батою плечі боліли, але зарослий щетиною підбирач трупів не викликав ненависті. Інакше вчинити він, мабуть, не міг. Може, колись йому доведеться навіть подякувати.

Лють і ненависть викликало інше обличчя, вродливе, привабливе, дбайливо підмальоване. Оксана Стороженко ніби весь час ішла поруч з Ритою, і кожна згадка про її усмішку приносила майже фізичний біль.

Величезна червона споруда університету виросла праворуч. За високими рудувато-золотими кучугурами каштанів угадувався пам'ятник Шевченкові. Рита завершила до парку, підійшла до пам'ятника, сіла на лаву. Колись вона мріяла поступити на математичний факультет університету. Тільки Галя Коваль могла змагатися з нею на міських математичних олімпіадах. Господи, як давно це було! Розв'язуючи складні задачі, вони хвилювалися так, ніби це було питання життя і смерті. Смішні, наївні діти.

Сонце хилилося до заходу. Шевченко стояв суворий, засмучений і невидючими, скорботними очима дивився на університет, парк, сонце, Риту Черняк.

Люди проходили алеями. Стара бабуса з малою дитиною в блакитному візку повільно пропливла і зникла десь за пам'ятником. Облудна тиша і ненадійний мир панували над Києвом. Рита сиділа нерухомо, знову охоплена дивним почуттям нереальності довколишнього світу, яке тепер приходило до неї так часто.

Впевнений, мелодійний, ніби знайомий голос повернув її на землю.

— Це Шевченківський садок, а це пам'ятник українському поетові Тарасу Шевченку,— говорила жінка десь за плечима Рити.

— Жнаю,— відповідав інший, чоловічий голос з дивним акцентом. Чоловік вимовляв «з» як «ж», і це, мабуть, була єдина помилка в його мові.— «Садок вишневий коло хати, хрущі над вишнями гудуть».

— Саме так,— відповіла жінка.— Одверто кажучи, я не сподівалася, що ви знаєте українські вірші напам'ять, пане Шредер.

— У мене був час добре підготуватися, а, крім того, я ждібний учень,— відповів невидимий пан Шредер.— Це прекрасний поет — Шевченко.

— Так,— відповіла жінка,— а оце університет його імені.

— Я бував тут колись,— зауважив Шредер,— задовго до війни.

— А той будинок, бачите, з круглою банею,— колишній будинок Центральної ради.

— Там, де донедавна містився музей Леніна?

— Я бачу, ви добре обізнані з нашим містом.

— Коли ми, німці, до чогось готуємося, то готуємося ґрунтовно,— сказав Шредер.— Думаю, що це місто я знаю не гірше, ніж колишній голова міськради. Я збираюся отаборитися тут надовго.

— Сподіваюся, назавжди,— люб'язно мовила жінка.

Риту пересмикнуло. Встати й піти вона вже не могла. Майже хворобливе зацікавлення примушувало її слухати цю підлу розмову.

— Посидьмо трохи,— запропонував Шредер,— так гарно в парку. Бабине літо. В таку пору я спочиваю душею й тілом. Розкажіть мені ще щось про Київ, про себе.

— Що ж розповідати? Про мене ви все знаєте, а про Київ... Зараз мені важко щось розповідати про Київ.

— Чому? — насторожився Шредер.

— Я дуже люблю своє місто і рани його відчуваю, як свої власні. Коли я вперше побачила зруйнований Хрещатик, зі мною мало не сталась істерика. Я знаю, все це зробили, відступаючи, більшовики, але від того нікому не легше...

— Ми теж доклали трохи своїх рук, не будемо все валити тільки на більшовиків,— спокійно сказав Шредер.— Але ви маєте рацію, від того нікому не легше.

— Ви якось дивно говорите.

— Ні, я просто хочу бути цілком толерантним. Звичайно, в усьому винні більшовики. Коли б не вони, нам не довелося б вживати таких екстраординарних заходів. Дивно інше: уже всі переконались у розгромі червоних, а проте в населенні живе надія на якісь можливі зміни чи злам у ході війни.

— Хіба можливо щось подібне? — аж скинулася жінка.

— Ні,— спокійно відповів німець.— Долю війни вже вирішено цілком. Правда, для перемоги ще будуть потрібні деякі зусилля, і прийде вона трохи пізніше, ніж планувалось, але це вже нічого не змінить. Попри все в якійсь частини населення ще животіє надія на повернення Радянської влади. Ми про це добре знаємо.

Рита вже піти не могла. Вона не знала, що вчинить наступної хвилини, але розуміла, що просто так піти не зможе. Страшенно хотілось обернутись і глянути, хто сидить на сусідній лаві. В глибині душі дівчина була певна, що на лаві позаду сидить Оксана Стороженко, але не могла дозволити собі озирнутися. Здавалось, тільки глянеш на Оксану, тільки зведеш на неї очі,— відразу стануть ясними всі твої думки й почуття...

І все-таки наважилась. Обережно, крадькома повернула голову, знизу, косо глянула й відразу впізнала Оксану. Злякалася до нестями і похилила обличчя, намагаючись стримати нервові огідні цокотіння зубів.

Хоч би не помітили її погляду, хоч би не помітили!

Та на лаві позаду ніхто і не думав звертати увагу на самотню дівчину в блазенькому пальтечку.

— Зараз Київ якийсь незвичний, несподіваний,— говорила артистка,— але я вірю, дуже скоро він оживе, розквітне...

— О так,— упевнено відповів німець,— щодо цього

можна не сумніватися.— Мить помовчав, ніби для самого себе щось визначаючи, потім додав: — У недалекому майбутньому ми маємо намір відновити роботу Київського оперного театру... Як ви гадаєте, всіх співаків вивезли більшовики чи, може, хтось залишився?

— Я не знаю, але думаю, що не всіх. Найкращі голоси, мабуть, зникли. Їх вивезли примусово... Ну, ви все це знаєте...

— Так, ми все це знаємо, але сподіваємося, що Київська опера невдовзі відродиться. Україні ніколи не бракувало голосів. Дуже добре було б, коли б тут прозвучали німецькі композитори. Вагнер, наприклад...

— О так, Вагнер!

— Сподіваюся, вам не треба говорити, що вас особисто буде запрошено до майбутньої трупи в першу чергу.

— Справді?

— Справді,— м'яко посміхнувся Шредер.— Для вас це несподіванка?

— Одверто кажучи — несподіванка. Мене так довго затирали, не давали ролей... Адже мій батько був священник, репресований. До вашого приходу це була погана рекомендація...

— Так, усе це ми знаємо. Можу сказати вам навіть більше — знали ще до нашого приходу сюди. Зараз кращої рекомендації для вас, мабуть, і придумати неможливо. Саме тому ви будете співати в день першої прем'єри на київській сцені...

— Ви й уявити не можете, яка я щаслива, пане Шредер.

— Багато хто з ваших співвітчизників думає, ніби ми приносимо тільки біду, а, виявляється, ми можемо дарувати і щастя. Так,— підкреслив він,— усі, хто відразу, не вагаючись, перейде на наш бік, віддасть нам усі свої сили, буде щасливий. Але відразу, не вагаючись і навіки.

— Навіки! — тихо, ніби клятву, повторила Оксана Стороженко.

— Може, ще трохи пройдемося? — після довгої паузи, навмисне даючи співрозмовниці час усвідомити глибокий зміст сказаного, мовив німець.

Позаду рипнула лава, Рита зіщулилася, намагаючись сховати обличчя в комірці. Кроки пролунали зовсім близько. Це вони обходять лаву і зараз пройдуть перед нею. У серці дівчини стала повільно, важко закипати кров. Ось зараз переповнить вона серце, зірве з місця, пошле в небезпеку, в невідомість, у смерть.

«Ні, я мушу все витерпіти, а вони хай ідуть, хай назавжди зникають з моїх очей, хай зникають...»

Оксана Стороженко зі Шредером вийшли на алею. Крім них, поблизу нікого не було видно. Рита могла добре роздивитися на німця. Він був уже старий, років, мабуть, під сімдесят, обличчя сухе, чисто виголене, аскетичне, ніс подіівському загострився, щоки запали. Німецька солдатська форма висіла мішкувато, видно, надів її недавно і ще не призвичаївся. Розумні, уважні очі глянули на Риту допитливо і зразу ж знайшли інтересніший об'єкт,— кого може цікавити змучене дівча на лаві парку?

«Всі акторки однакові,— милуючись Оксаною і водночас чомусь зневажаючи її, думав Шредер,— за хорошу роль на сцені ладні зрадити всі свої ідеали. А взагалі, були в неї коли-небудь ідеали? Раніше співала «Інтернаціонал», тепер заспіває «Хорст Вессель».

Від цих думок зневага до Оксани Стороженко все виростала, але старий Шредер надто добре знав ціну жіночої краси, щоб виявити це почуття одверто.

— Ви навіть не уявляєте, яка я вам вдячна, пане Шредер,— сокорила артистка, і голос її звучав, мов прозорий кришталевий дзвіночок.— Я ще не в повній мірі досягнула значення всього, що ви мені сказали, але це прекрасно, і я за добро відплачу добром. Ви побачите, якими вдячними можуть бути киянки.

Якась нова, інтимна й багатообіцяюча нотка почулася за цими словами. Шредер глянув уважніше, хоч і без великого зацікавлення: це вже не для нього.

Він хотів відповісти Оксані, але не встиг, бо раптом дівчина, яка сумирно сиділа на лаві, виглядаючи з коміра старенького пальта, мов заєць із нори, зірвалася з місця і, люто стискаючи маленькі кулачки, вигукнула:

— Шлюха! Підла шлюха!

Рита потім ніколи не могла зрозуміти, як це сталося. Просто кров у серці раптом скипіла і хлинула через край, вибухнула, і вся ненависть дівчини, всі її страждання, біль, горе і гнів вилилися в одному слові, що навідліг ударило Оксану Стороженко. Але, мабуть, більше ніж це слово вразили артистку очі дівчини. На білому, ніби гіпсовому обличчі вони палади зневагою, лютою ненавистю. В безлюдній алеї Шевченківського парку мала от-от з'явитися смерть.

Оксана знетямлено глянула на Шредера. Ніби відпові-

даючи на її погляд, німець спокійно витяг з кишені невеликий, воронованої сталі пістолет.

«Вальтер», — чомусь подумала Оксана, — добра зброя».

— Стояти на місці, — наказав він. — Виявляється, Оксано Іванівно, фанатички ще не вивелися в нашому місті.

— Вона просто божевільна, — сказала артистка.

— О ні, вона не божевільна, — поблажливо, навіть ласкаво відповів німець, — це одна з тих фанатичних дівчаткомсомолок, які мріяли будувати своє життя за зразком Павла Корчагіна. Мені вже доводилося зустрічати таких. Зараз ми проведемо з нею предметну лекцію ввічливості.

Він звів погляд на Риту, і його очі стали прозорими, порожніми.

— На коліна! — скомандував Шредер.

Дівчина не ворухнулася.

— На коліна і проси вибачення за свої зухвалі слова, — повторив німець.

Рита стояла непорушно, і обличчя її здавалося кам'яним, тільки нижня губка, блідо-рожева, може, аж блакитнувата, дрібно тремтіла, і стримати це тремтіння дівчина не могла.

— Ну? — запитав Шредер, підносячи пістолет.

Як змінилися всі уявлення про норми життя в ту мить, відколи до Києва зайшли фашисти. Можна вбити людину тільки за те, що вона вимовила одне слово? Невже таке може бути на світі?

Виявляється, може. Чорне око маленького пістолета підноситься все вище. Ось воно вже націлене в серце. Один рух пальця — і смерть.

І саме в цю мить Рита відчула пекучу, неймовірну жаждою життя. Коли б ця зустріч сталася нинішнього ранку, вона б сама кинулася назустріч кулі. А зараз щось змінилося в її думках і почуттях. Тепер помирати було страшно, і, хоча життя не віщувало нічого доброго, вона хотіла жити.

Чомусь особливо яскраво зазолотіло листя каштанів та кленів. Он висить великий коричневий каштан, у грубій, широко розкритій, колючій шкаралупці. Він ледь тримається на тоненькій гілочці, вітер дихне сильніше — і впаде.

— На коліна, — командував німець. — Я рахуватиму до трьох. Раз!

Рита стояла непорушно. Зараз, от зараз упаде блискучий полірований каштан.

— Два!

Чому ж він не падає? Невже вона так і не побачить, як він упаде?

— Пане Шредер,— раптом долинув до вух дівчини мелодійний жіночий голос,— адже вона мене образила. Дозвольте мені самій її розстріляти.

— Вам?

— Так, мені.

Очі німця спалахнули. Чогось подібного навіть він чекати не міг. Невже в артистки справді такий характер? Треба уважно придивитися до неї, дуже уважно. Це не звичайна жінка. Ну що ж, хай стріляє. Буде іспит, і досить суворий.

І все-таки сумнів ворухиться в його серці. Давати чи не давати зброю до рук цієї вродливої жінки? Вона, правда, трохи зблідла, але більше ніяких ознак хвилювання не помітно на її обличчі. А що, коли вона вистрілить не в цю перелякану дівчину, а в інший бік, туди, де б'ється його серце?

Та ні, дурниці...

Німець усміхнувся, став на крок позаду Оксани і запитав:

— А ви вмієте?

— Ну, практики в мене не було, але, сподіваюся, що це не так складно.

— І ніякі моральні міркування вас не стримають?

— Ні. Дикунів треба вчити.

— Чудово,— сказав усміхаючись Шредер і простягнув револьвер, відступаючи водночас ще далі за спину Оксани.

— Ви мені не вірите? — усміхнулась артистка.

— Ні, вірю, але не певен, що ви вмієте стріляти.

— Не турбуйтеся, навчуся,— сказала Оксана, і якась нова, металева нотка прозвучала в її голосі.— На коліна! Рита похитнулась, але встояла на ногах.

Вона бачила, як упевнено, вміло підносить пістолет Оксана Стороженко, націлюючись їй просто в обличчя. Смерть дивиться на неї маленьким чорним оком, від її погляду вже не втечеш.

Дівчина глянула вгору на самотній блискучий каштан, що виглядав зі шкаралупки, зовсім готовий упасти. Він ще тримався, і Риті здалося, ніби все життя її залежить від цього каштана: доки він тримається на гілці — вона житиме.

— Раз,— сказала Оксана.

Люфа пістолета знову дивилася просто в обличчя дівчині. Коли зараз натиснути спуск, куля вдарить точно в перенісся, туди, де зійшлися густі, ніби мальовані чорні брови.

Зараз вони здаються приклеєними до крейдяно-білого обличчя.

Значить, у неї ще є кілька секунд життя. Може, кинутися вперед, вчепитися в шию цій клятій Оксані, відчутися хоча в останню мить перед смертю насолоду...

Ні, не буде ніякої насолоди. Куля зустрине її раніше, і вона просто впаде до ніг цієї підлої ненависної жінки, ніби схиляючись перед нею в земному поклоні.

— Два!

Життя висить на волосинці. Рита дивилася на каштан, тільки на каштан, уже не сподіваючись на порятунок. Невже він зараз упаде, невже кінець?

— Три!

Рита перевела очі на пістолет. Він був націлений точно, але в останню мить рука Оксани ніби здригнулась, і іскрава вогняна квітка розцвіла в її долоні. Куля свиснула біля самісінького Ритинового вуха, навіть війнулося пасмо темного волосся.

Артистка здивовано глянула на Шредера, ніби не розуміючи, як вона могла промахнутися. Потім знову піднесла пістолет і вдарила знову. І так само, як першого разу, куля свиснула біля вуха.

— Ха-ха-ха! — засміявся німець. — Складна машина пістолет, Оксано Іванівно.

— Ось він перестане бути складною машиною, зараз я його опаную, — зціпивши зуби, сказала Оксана.

Тепер постріли лунали один за одним, швидко, нервово, майже істерично. Куля пробила пальто над плечем Рити, синя матерія ніби спалахнула. Друга свиснула над вухом, третя черкнулася скроні.

— Нижче беріть, нижче, — говорив Шредер у захопленні, — не обов'язково стріляти в голову.

Але Оксана Стороженко не чула його слів. Вона ступила ще крок уперед, щоб наблизитися до своєї мішені, натиснула спуск, але пістолет, замість вистрілити, немічно клацнув. Актриса злякано глянула на Шредера.

— Щось зіпсувалось...

— Ні, — поблажливо усміхнувся німець. — Просто ви розстріляли всі патрони. Зараз я дам нову обойму.

Рита дивилася прямо в очі Оксани Стороженко і не могла зрозуміти їхнього виразу нестерпного чекання, може, навіть люті.

Німець не поспішаючи поліз до кишені, витяг обойму.

— Ось дивіться, як це робиться, — сказав він.

І саме в цю мить з високого, вкритого металево-мідним листям дерева упав каштан. Великий, темно-коричневий, він покотився по твердому піску алеї, і його рух став для Рити сигналом.

Дівчина зірвалася з місця і побігла вздовж алеї.

— Стій! — закричав Шредер.

Оксана Стороженко кинулася слідом, але зразу спинилася, безпорадно розвівши руками: де вже їй на високих підборах ганятися за молодими дівчатами.

— Стій! — кричав німець, не сходячи з місця. На губах його тремтіла задоволена посмішка.

Рита Черняк зникла за невисокими кущами, а з другого боку почувся важкий тупіт кованих чобіт, ніби цілий табун коней мчав по алеї. З-за дерев вибіг німецький лейтенант з пістолетом у руці, а за ним четверо солдатів.

— Хто стріляв? — закричав лейтенант.

Шредер спокійно дослав у ручку свого «вальтера» важку, повну патронів обойму і, все ще усміхаючись, відповів:

— Я стріляв.

— Як стоїш?! — заревів лейтенант, спопеляючи поглядом Шредерову зігнуту в плечах, аж ніяк не військову постань.

У відповідь старий клацнув закаблуками і виструнчився, як на параді.

— Документи! — гаркнув лейтенант.

Шредер простягнув лейтенантові маленьку жовту картку. Той глянув, смертельно зблід, потім багрово почервонів, хвацько підніс руку до великого козирка і застиг непорушний.

Уся ця зміна настроїв, стосунків і пристрастей відбулася так швидко, що солдати патруля не зразу втиснули, що до чого, але про всякий випадок і собі стали струнко.

— Ви добре несете свою службу, лейтенанте, і я вами задоволений, — поблажливо сказав Шредер. — Можете бути вільний.

— Слухаю! — вигукнув лейтенант, очима виказуючи готовність навіть померти за наказом Шредера, і вся п'ятірка, обережно ступаючи по жовтому гравію, зникла за деревами.

— Добрі хлопці, — мовив німець, — і чудово несуть свою службу. Ви помітили, як швидко вони з'явилися?

— Так, — стривожено відповіла Оксана, — але, боюсь, я не виправдала ваших сподівань.

— Ні,— задоволено сказав Шредер,— цілком виправдали. Так навіть краще. Не дуже приємно гуляти по Києву, залишаючи за собою трупи. А за дівчину, що образила вас, не турбуйтеся, вона від нас не втече. Я добре знаю цей тип фанатиків. Два-три дні вона сидітиме вдома, переживаючи минулу сцену, потім не витримає бездіяльності, вийде на вулицю, знову зірветься, і на той раз уже все закінчиться.

— Ви так добре їх знаєте...

— О, мені доводилось не раз бувати тут, Оксано Іванівно. Адже мене залишили в Росії ще в 1918 році, коли наша армія відступила з України. Я добре знав мову, а, крім того, в ті часи все так перепліталось... З України переїхав до Москви, працював у Держплані, працював довгі роки чесно, самовіддано, але ніколи не забував своєї справжньої вітчизни. І от уявляєте, в 1937 році мене заарештували, але зовсім не за мою діяльність. Мене абсолютно безпідставно і безглуздо звинуватили, ніби готую замах, на кого б ви думали?

— На Сталіна?

— О ні, що ви! Людині, яка написала на мене доноса, такі широкі масштаби були неприступні. Мене звинувачували, ніби я готую замах на голову Московської міськради. Я ніколи не знав та й тепер не знаю його прізвища. Спочатку стало страшно, подумав, мене розкрили, але дуже швидко з'ясувалося, що справжня моя робота лишилася таємницею, і я заспокоївся. Мене, звичайно, вислали на десять років. З Далекого Сходу через Китай пощастило знову повернутися до Німеччини. То був у мене час вивчати характер і звичаї радянських людей?

— О, ви так цікаво розповідаєте. Я ніби справжній роман прочитала,— вродливе личко Оксани Стороженко аж порожівало від хвилювання.

— Тепер я радник, ну, так би мовити, консультант нашої служби порядку з деяких спеціальних питань... Людина без чинів, без влади...

— І саме тому лейтенанти стають перед вами струнко, як перед генералом? — усміхнулася Оксана.

— Наші молоді лейтенанти поважають старість, але у вас гостре око, і це добре,— ласкаво мовив старий.— Мої чини й посади значення не мають. Мені доручено запровадити в Києві спокій, певність у непохитності нашої влади, культуру, добробут. Це прекрасні завдання. Саме тому я радію, що ви не влучили в цю дівчину, хоча мушу сказа-

ти — були дуже близькі до мети. Одна куля навіть розірвала їй пальто над лівим плечем. На десять сантиметрів нижче, і мені довелося б заарештувати вас...

— Справді?

— Через годину вас випустили б, але в очах обивателів убивство не може бути непокараним. Вас дуже вразили мої слова?

— Так. Дуже,— ледве вимовила Оксана.

— Я радий, що у вас стало сміливості взяти в руки пістолет, але не раджу будь-коли торкатися зброї. Наші служаки можуть зрозуміти вас неправильно.

Шредер грався з Оксаною, як старий досвідчений кіт з мишею, відчуваючи дивовижну насолоду від цього.

— Моя екстравагантна стрілянина не матиме для мене ніяких лихих наслідків?

— Навпаки,— відповів Шредер.— У моїх очах вона рекомендує вас якнайкраще.

— Я така рада!

«І все-таки вони люди нижчого ґатунку,— думав Шредер, повільно крокуючи по алеї.— Для того, щоб вийти на сцену, вона ладна переступити через труп цієї дівчини, яка мала всі підстави вигукнути своє смертельне слово. А через мій труп вона може переступити? І через мій теж. Значить, треба бути обережним, по-чортячому обережним».

Вони, кожен думаючи про своє, брели парком, а навкруги шуміли сухим листям каштани і ронили на землю блискучі коричневі плоди. Тиша панувала довкола, і навіть не вірилося, що десь на світі може грімить війна.

А тим часом Рита Черняк пробігла по довгих кварталах до вулиці Чапаєва. Куди вона могла піти? Кулі ще ніби свистіли побіля вух, а важкі солдатські чоботи тупотіли десь позаду.

Біля свого під'їзду наважилась озирнутися. Ні, за нею ніхто не женеться. Спокійно проходять якісь люди, і нікому немає діла до Рити Черняк. Дівчина трохи вгамувалася. Згадала, що забула взяти ключа, який лежить на старому буфеті, а вдома може нікого не бути і що тоді робити — невідомо. Думка здалася страшною до відчаю. Рита постукала біля дверей з таким почуттям, ніби от-от мала вирішитися її доля.

Двері прочинилися. Галя Коваль стояла на порозі.

— Ти? Де ти була?

Рита кинулася до подруги, охопила її за шию, припала обличчям до плеча і вперше за цілий день заридала.

— Ну, заспокойся, заспокойся,— говорила Галя, глядячи подругу по голові.— Ходімо, я дам тобі води, заспокойся.

Вона завела Риту до своєї кімнати, зняла пальто і раптом помітила на плечі слід кулі.

— Що це?

— Оксана Стороженко. Вона стріляла з мене.

— Хто?

— Оксана Стороженко! Так, Оксана Стороженко! Розумієш, артистка Оксана Стороженко!

Вона не вимовляла, а на повний голос викрикувала це ненависне ім'я. І здавалося дівчині, ніби ненависнішого ворога взагалі не може бути на світі.

В сусідній кімнаті, відділеній тільки тонкими дверима, ворухнувся на ліжку Іван Петрович Караван. Ворухнувся, прислухався.

— Оксана Стороженко, так, Оксана Стороженко! Ненавиджу її, ненавиджу,— дзвеніло за тонкими дверима.— Я розумію німців. Вони фашисти і поводяться як фашисти, чого від них чекати. А це ж зовсім інше! Вона ж наша, радянська... Одного тільки не можу збагнути — чому в неї в останню мить здригнулася рука...

— Заспокойся,— говорила Галя.— Випий води і заспокойся. Що з тобою? Плечі болять? Скинь-но...

— Це мене візник вдарив. Він трупи збирає біля Бабиного Яру.

— Почекай, почекай, треба помазати. Оце дуже хороша мазь. Нічого особливого, завтра все минеться.

Іван Петрович Караван слухав, намагаючись не пропустити жодного слова. Видно, була для нього важливою розмова дівчат. Зосереджено зійшлися брови, очі спохмурніли, стали заклопотанішими.

— А це що таке?

На лівому плечі дівчини ще одна тінь, не схожа на удар батога. Опекло щось ніжну шкіру й зникло.

— Це вона мене розстріляти хотіла. Тут пройшла куля. Пальто доведеться залатати.

Як же змінився світ за кілька днів, коли слова «тут пройшла куля» не викликають особливого подиву? І як жити далі?

Невже спокійно чекати, доки пройде і твоя куля, тільки не над плечем, а нижче, через серце? Що вони можуть

зробити, двоє дівчат-десятикласниць, проти цілої гітлерівської армії, гестапо, поліції? Може, у них є ще якісь друзі в Києві? Але де вони? Як їх шукати?

Галя обережно провела ваткою по ніжній шкірі, де лишився слід від пострілу, і весь біль, співчуття до страждань подруги перетворилися на ненависть до Оксани Стороженко. Яничари, зрадники свого народу, завжди бували лютіші в розправах, ніж їхні хазяїни турки. Відступники завжди здаються більш правовірні, ніж їхні господарі. Зате зрадників і відступників усі ненавидять. Навіть у своїх господарів вони викликають презирство і ніколи не мають повної довіри. І гнів месників падає на них у першу чергу.

— Одного я не можу зрозуміти,— намагаючись не морщитись від дотику Галиних пальців, сказала Рита,— як вона не влучила. Адже між нами кроків п'ять було...

— Ну, тобі жаліти за тим, мабуть, не доводиться.

— Це, мабуть, від того, що хотіла вдарити мені просто в обличчя, в очі. Страшна потвора.

— Навіть найстрашніші потвори вмирають,— сказала Галя.

— Про що ти?

— Так, подумалося...

Караван зовсім затаїв подих, дослухаючись до розмови дівчат. Обличчя його стало суворе, майже жорстоке.

Знову тривала тиша, сповнена напруження думки, шукання великих вирішень та справжнього гарячого болю. І раптом, як наслідок багатьох роздумів і суперечливих переживань, лунають слова:

— Ми її вб'ємо!

Іван Петрович тихо підвівся, припав вухом до дверей, намагаючись не пропустити жодного слова, зміни інтонації. Він скидався на величезного kota, який напружився перед останнім стрибком. Миша ще нічого не знає і не відає, але долю її вже вирішено.

— Кого? — прозвучав голос Рити.

— Оксану Стороженко і всіх її фашистів.

— Ти збожеволіла!

— Ні. Такі не мають права жити на світі. Їх треба чавити, як гидку зелену гусінь.

— Ні, ні,— злякалася Рита,— не треба цього робити.

Знову пауза, і цілком несподівано, очевидно опанувавши і поділивши думки й почуття подруги, запитання:

— А як ми можемо це зробити?

Рита раптом повірила, переступила, може, найвищий поріг у своєму короткому житті, відчула себе не жертвою, а бійцем.

— Ще не знаю, але ходити по Києву Оксана Стороженко не буде. І її улюблені офіцери теж.

Голос Галі звучав стримано, але слова від того здавалися ще більш вагомими.

— Вбити Оксану Стороженко означає, напевне, померти самій. Ти це знаєш?

— Знаю,— голос Галі не змінився.— Коли б кожна радянська людина вбила одного, тільки одного фашиста, де б вона і поділася, вся німецька навала.

— Твоя правда,— розгублено сказала Рита.— Але як це зробити? Ти знаєш як?

— Ще не знаю, але скоро знатиму.

— Це дуже важко,— зітхнула Рита. І, раптом спалахнувши, ніби намагаючись приховати від Галі й від самої себе вагання та страх, додала:— Але це треба зробити.

— Одягайся, тепер, мабуть, не болітиме,— Караван почув шарудіння матерії.— Зараз побачиш, який з мене лікар. Ну як, легше?

За звичайними словами Галі відчувався зовсім інший, напружений ритм думки, глибоко затаєний помисел.

— Спасибі, ти справжній лікар Айболить.

— Лікар Айболить? Господи, як давно це було. Дитинство. Я зараз не про те думаю. Нас дуже мало. Треба знайти ще когось.

— Я нікого не знаю.

— Пошукаємо,— вирішила Галя.— Ти розумієш, нас двоє, просто двоє дівчат, а мусить бути організація.

— Так, це сильно,— погодилася Рита,— тільки дуже страшно і незвідано...

— А стояти під кулями не було страшно?

— Ти знаєш — ні. Досі не можу збагнути, чому вона не влучила. Адже не більше п'яти кроків...

— Не турбуйся, наступного разу влучить.

— Мабуть, так.

— А зараз іди додому і думай, кого б нам іще знайти. Вечеряти будемо разом. Мама скоро прийде, щось зваримо. Іди спочивай.

— Спасибі тобі.

Караван чув, як у сусідній кімнаті стукнули двері. Рита пішла. Він довго лежав на своїй тахті непорушно, ніби намагався уявити, що робить самотня Галя Коваль. От почу-

лися її кроки, повільні, неспішні. Потім знову все затихло. Обличчя Івана Петровича стало заклопотанішим, похмурим. Устав з тахти,— коротко скрипнули старі, стомлені пружини,— накинув на широкі плечі поношеного плаща, насунув на лоба темного капелюха і вийшов. На сходах зустрів маму Галі Коваль, Ганну Максимівну, енергійну повну жінку з круглим обличчям, коротким, трохи кирпатим носом і руським волоссям.

— Добрий вечір,— похмуро сказав Караван, дивлячись Ганні Максимівні просто в обличчя.

Жінка здригнулася, спинилася, очевидно не зрозумівши звичайнісіньких слів, потім відповіла швидко, ніби побоялася, коли б сусід чого не запідозрив:

— Добрий вечір, добрий вечір.

Іван Петрович зійшов униз, і тільки тоді Ганна Коваль отямилася і побігла вгору. Страшні настали часи, людина боїться буденного привітання.

Караван вийшов з будинку. Над Києвом уже опускалися сутінки, але до комендантської години ще далеко. В кінці кварталу вивантажували з машини якісь речі, виділились есесівські високі чорні кашкеті. Мабуть, для когось із нових володарів міста обладнується помешкання.

Не поспішаючи, Караван повернувся і з виглядом людини, що має не тільки всі підстави, але й право почувати себе в Києві господарем, пішов уздовж вулиці, розглядаючи будинки. Отак блукав кілька хвилин, доки не знайшов дверей, де кнопками прип'ято папірця з написом «Кербуд».

Зайшов, озирнувся, поморщився. Низькі вікна затінено аркушами цупкого картону — маскування. Блякле світло маленької трилінійної газової лампи мінилося на стінах і стелі. Вогник стрибав і коливався у вищербленому склі, і від того обличчя людини, яка сиділа за столом, здавалося ніби розмитим. Кімнату сповнював сморід гасу, кіптяви, ідкого людського поту і дешевої пудри.

— Ви і ночуєте тут, Маріє Пилипівно? Добрий вечір,— сказав Караван, сідаючи на стільця біля столу.

Світла пляма перед очима ворухнулася, обличчя жінки ніби увійшло в фокус, стало добре видимим. Повне і брезкле, воно видавалося паперово-білим. Тільки очі, уважні й гострі, жили своїм окремим життям. Вони були і тривовжні, і хамувато-нахабні водночас у своєму бажанні глибоко приховати двоїсте ставлення до Каравана. Німецький офіцер з комендатури попередив її, що до цього чоловіка треба ставитись уважно, і це спершу налякало Марію

Загоруйко. Та згодом вона настільки відчула себе єдиною володаркою всього кварталу, що й похмурого інженера вважала своїм підданцем.

Караван мить посидів мовчки, потім сказав:

— Дихати у вас тут немає чим. Душно.

— А зараз багато кому здається, ніби в Києві нічим дихати,— двозначно відповіла Загоруйко.

— Це правда.— Інженер не збирався відповідати на приховані натяки.— Коли ви не провітрите підвал і ляжете тут спати, то завтра не встанете. Вчадієте.

— А вам, видно, цього дуже хотілося б? — показала зуби кербудиха.

— Тоді я вас не попереджав би,— Караван дивився на жінку зверхньо, впевнено, і Загоруйко відразу зіщулилася, осіла:

— Звичайно, звичайно, велике спасибі за попередження, Іване Петровичу.

— Отак ліпше,— усміхнувся інженер і строго запитав: — Домові книги у вас?

— Які книги? Де ж ви їх бачили? Як тікали — усе спалили, все знівечили, і сліду не залишилося. Втрата непоправна... Так зручно було: глянув — і зразу про людину все знаєш, хто вона, звідки, скільки часу тут проживає...

Останні слова вона проказала багатозначним тоном. І знову Караван не з'явався, не звернув ніякої уваги.

— Список мешканців ви вже склали?

— Який же я кербуд, коли не знатиму, хто в моїх будинках живе?

— Покажіть.

Якусь мить Загоруйко вагалася. Мусить вона виконати цей наказ, чи робити цього не слід? Правда, це не секретні документи, але яке право має Караван утручатися в її службові справи? Хоч офіцер з комендатури попередив, що до інженера Каравана треба ставитись уважно, але ж не казав, що кербуд повинна слугувати йому.

Іван Петрович відчув вагання жінки, поморщився:

— Ну?

— Пробачте, Іване Петровичу. Я, звичайно, дам ці списки, але про те, що ви ними цікавилися, завтра ж знатиме мій безпосередній начальник у комендатурі.

— Дуже добре,— сказав Караван, простягаючи руку по спискам і не зводячи погляду з обличчя кербуда.

Було щось у цьому погляді таке владне й певне, що жінка поспішила витягти з шухляди столу два великі зошити

і подала їх інженерові. Нічого не збагнеш на цьому світі, хто тобі ворог, хто друг, хто начальник, хто підлеглий? Швидше б він подивився ці списки і зник з душного підвалу.

Караван зручніше усівся на стільці і розкрив грубого, як колись говорили, «загального» зошита.

— Відчинить квартиру, дихати нічим,— наказав він і після того надовго забув про існування Марії Загоруйко.

Кербудові кортіло довідатися, що саме хоче знайти Караван. Уважно стежила за тим, як біжить його погляд по довгих колонках прізвищ, перевіряє рік народження, професію, національність, ніби хоче взнати все-все про нечисленних пожилців семи величезних будинків, що над ними королює Марія Загоруйко.

От погляд його зупинився трохи довше на власному прізвищі, на іменах сусідів по квартирі. Крім нього, там живуть двоє Ковалів, мати й дочка.

Ось іще на якихось прізвищах затримався його погляд, але де саме, відзначити неможливо. А начальству про його відвідини, мабуть, доповідати не слід. Надто він упевнений, цей Караван, його краще мати своїм другом, ніж ворогом. Ні, мабуть, треба доповісти. Хай не думає, наче Марія Загоруйко злякалась.

Іван Петрович дочитав до кінця, закрив акуратно зошити, поклав на стіл, задумано, ніби підводячи підсумок, постукав по них пальцем:

— Широ вдячний, ви зробили велику роботу. Бувайте здорові.

Встав і вийшов, нічого не пояснюючи.

На вулиці глибоко, з насолодою вдихнув свіже повітря,— воно здалося особливо приємним після їдкого газового чаду. Над Києвом заходив вечір. Ніч, мабуть, буде холодна. Сонце вже сховалося. Прозора сутінь сповнює безлюдні вулиці, і від того руді каштанові крони здаються ще вищими, ще могутнішими.

Трохи постояв, щось обмірковуючи, потім завернув до сусіднього двору. Колись тут був галасливий дитячий майданчик, а зараз не чути ні сміху, ні плачу. Ще стоїть обдерта, забута гойдалка з намальованим лебедем. Якась жінка знімає суху білизну. Малий хлопець сидить на лаві в найдальшому кутку двору і старанно прив'язує мотузочкою зламану руку маленькій ляльці. Життя йде своєю ходою, інколи страхітливе, але невпинне.

Караван сів на невисоку лавочку і якийсь час сидів нерухомо. Темрява дедалі густішала, а він усе сидів, аж доки в темнуватому під'їзді, що виходив на вулицю, з'явилася висока постать юнака. Інженер мить стежив за його незграбною ходою, потім неголосно покликав:

— Вікторе! Кайдан!

Хлопець спинився як укопаний.

— Хто це? — Голос його тремтів.

— Це я — Караван. Іди сюди.

Юнак підступив. Дивні часи настали: кожного слова треба боятись. Обережно опустився на лаву, незграбно згинаючи довжелезні ноги. Ого, як його вимахало на шістнадцять років!

— Кого ви тут чекаєте, Іване Петровичу?

— Нікого. Просто вийшов погуляти. Там на патруль можна нарватись, а тут спокійно.

— Ви де зараз працюєте?

— Скоро працюватиму на заводі Гретера.

— Де це такий завод?

— Це колишній «Більшовик». Його справжній хазяїн Гретер, чи, певніше, спадкоємець його, вже повернувся і запросив мене відбудовувати завод. А ти що робиш?

— На пошті, листоношею.

— Невже тепер люди пишуть листи?

— Позавчора не було жодного, а сьогодні цілих одинадцять. Правда, адресати повиїздили. Квартири стоять порожні.

— Зрозуміло, зрозуміло, — задумливо проказав Караван і додав: — У нас квартира теж вільнішою стала...

— Галя Коваль виїхала?

— Ні, вона вдома. І мама її теж. Ви з Галею в одному класі вчилися?

— Ні, в паралельних.

— Ну, це наче в одному, — промовив Караван. — Принеси і мені коли-небудь листа...

— Принесу, як напишуть. А Галя що робить?

— Не знаю. Мабуть, нічого. Мама її в аптеці, як і раніше. Люди хворіють незалежно від того, яка влада в місті, — фашисти чи комуністи... Здається, Галя про тебе недавно говорила... Так, так, запитувала.

— Справді?

— Чого б мені тебе дурити?

— Звичайно.

У темряві Іван Петрович не міг побачити, що Віктор густо почервонів. Галя про нього згадувала!

Іван Петрович відчув збентеження юнака і постарався перевести мову на інше. На устах його блукала затінена присмерком посмішка.

— Скоро комендантська година, пора додому,— сказав він.

— Так, так, пора додому,— погодився Віктор.— Мама вже, мабуть, хвилюється.— Встав з лави і, не в силі стримати свої почуття, свої сподівання, перепитав: — Вона справді про мене запитувала?

— Хто? — Іван Петрович, очевидно, забув попередню розмову.

— Галя.

— Звичайно, запитувала. Ви ж, напевне, дружили раніше? Чого дивуєшся? Зайшов би до неї.

— Ви думаєте?.. Ні, ні, я не дивуюся. Просто... Як я сам не подумав. Добраніч вам.

— Добраніч,— відповів Караван і знову довго сидів нерухомо, вдивляючись у темряву, де зникла висока незграбна постать.

Тиша стояла над Києвом неймовірна. Настала комендантська година. Караван вийшов на вулицю, дійшов до скверу внизу вулиці Чапаєва і спинився вражений: десь на Лук'янівці в небо зненацька злетів могутній стовп вогню, і небо над містом тривожно спалахнуло. Згодом долетіло важке дихання вибуху.

Іван Петрович стояв непорушно, і на обличчі його мінілися зовсім протилежні почуття. Сторонній людині могло здатися, ніби Караван не знає, як поставитися до цього вибуху,— радіти йому чи плакати, захоплюватися чи сумувати?

Небо над вибухом якийсь час світилося, потім заграва потьмяніла і зникла, ніби ще одне сонце зайшло за обрій, дбайливо згорнувши своє сяйво.

Видно, зовсім не такий мирний Київ, як це здається на перший погляд, і не так спокійно на душі в Каравана, як хотілося б. Але змінювати щось у своєму житті інженер уже не мав можливості. Останній свисток пролунав, і його поїзд рушив. Де він зупиниться, невідомо, швидкість усе наростає, і треба бути добрим машиністом, щоб уникнути аварії.

Німецький патруль, нахабний, гонористий, сунув назустріч. «Хальт!» — прозвучало, як постріл. Інженер став,

і до нього хижо й жадібно потяглися люфи двох автоматів. Світло маленького ліхтарика різало очі. Темрява ховала постаті й обличчя солдатів. Тільки промінь білого світла та сталь автоматів панували над вулицею.

— Документ!

Інженер витяг з кишені і підніс до ліхтаря невеличку жовту картку.

Одну мить там, на грані між світлом і темрявою, мовчки розглядали папір, потім хтось гаркнув:

— Ви можете йти, але закінчіть свої справи до дванадцятої. Після дванадцятої стріляємо без попередження.

Щось тихо клацнуло, світло ліхтарика зникло, і все поглинула суцільна темінь. Три постаті патрульних, ніби три чорних зловісних привиди, пропливли повз Каравана і розчинилися в морозі.

Обережно, наче боячись упасти в глибоку яму, Караван попрямував уверх по вулиці Чкалова. Дихнув легкий, прохолодний вітер, розганяючи вечірню млу, і зорі висвітлились на небі. В їхньому неясному світлі інженер побачив велику чорну машину біля під'їзду чотириповерхового будинку.

— Стій! — почулося знову, коли він наблизився до машини. — Документ? Проходь.

Він ступив до темного під'їзду і, мацаючи ногою кожен східчик, рушив угору. На третьому поверсі засвітив сірника, пошукав двері двадцять третьої квартири, постукав. Почулася легка хода, й Оксана Стороженко стала на порозі.

— Прошу, Іване Петровичу. Пан Шредер уже тут.

Він повісив плаща в передпокої і зайшов до кімнати, освітленої газовою лампою під голубим абажуром. Світло падало на тахту, де лежала гітара, на низенький столик, прикрашений пляшкою вина і вазочками з цукерками та печивом, на добре начищені чоботи Адольфа Шредера, який сидів у кріслі перед столиком. Обличчя німця лишилося затіненим, а ноги здавалися живими істотами, що ритмічно ворушаться в такт якоїсь дуже напруженої думки.

— Добрий вечір, пане Шредер, — вклонився до темряви Караван.

— Добрий вечір, — пролунав уже позначений старечим придыханням голос Шредера. — Оксано Іванівно, мені здається, треба найняти сюди якусь дівчину чи жінку. У вас надто багато зайвих турбот. Життя треба організовувати.

— Я обов'язково знайду когось,— відповіла Оксана, підходячи до тахти і беручи гітару. Вона не торкнулася струн, але вони затремтіли тихо і тонко.

Караван глянув у її бік неприязно. Сісти його не запросили, і він стояв, високий і темний, ніби протинаячи головою стелю.

— Слухаю вас, Караван,— тягнучись до келиха з вином, сказав Шредер. Чималий діамант блиснув на пальці сухої, але, видно, ще сильної руки.

— Пробачте...— Караван подивився в бік Оксани.

— Якщо король вдає самотнього, то він самотній, навіть коли поруч нього лежить жінка, говорили раніше французи, але в цьому випадку ви, мабуть, маєте рацію. Пробачте, Оксано Іванівно, у нас невелика чоловіча розмова. Якщо можна...— Ввічливими словами, лагідним голосом німець хотів замаскувати хамську вимогу.

— Ні, я звідси нікуди не піду,— визивно, насмішкуючись, відповіла артистка.— Коли у вас чоловіча розмова, то можете пройти до тієї кімнати. Чи ви боїтеся, що я підслухаю?

— Оксано Іванівно, ви мене ображаєте,— встав Шредер і з цікавістю поглянув на господиню: вона таки з характером. Нікого не боїться, і навіть сліду бажання підлеститися не помітиш у її поведінці. Від чого б це?

— Ходімо, Караван.

У сусідній кімнаті Шредер поставив на столика електричний ліхтарик, сказав: «Сідайте» і спрямував світло в обличчя іженера.

— Слухаю вас.

— Ваше завдання виконано.

— Конкретно?

— Людей, що ви їх визначите, я можу перекинути через лінію фронту негайно.

— Ви встановили зв'язки? Це підпільні групи?

— Ні, поки що ніяких груп там немає. Але на Поліссі, де проходить фронт, такий неймовірний хаос, що переправити ваших людей буде нетрудно. Провідники будуть.

— Друге завдання?

— Воно простіше. Дехто з акторів зостався в Києві. Коли німецьке командування дасть кошти — оперний театр десь у середині сезону може почати роботу. Правда, мушу сказати, що все це співаки третього рангу, за винятком нашої господині, звичайно...

— А вона якого рангу? Першого?

— Не знаю. Я мало розуміюся на музиці й співах.

Шредер засміявся.

— Гаразд, не будемо відповідати на це надто складне запитання. Ви оглянули завод?

— Уже. Там демонтовано майже все обладнання.

— І вивезено?

— Процентів на вісімдесят. Запаси матеріалів та інструментів знищено на всі сто процентів.

— Який час буде потрібен, щоб на цьому заводі можна було ремонтувати військову техніку?

— Це залежить від грошей та обладнання.

— А люди?

— Людей можна знайти. Робітники евакуювалися не всі. Правда, невідомо, як вони працюватимуть.

— Коли зголодніють, то працюватимуть. Я задоволений вами, Караван. Ще одне... Незручно зустрічатися на приватних квартирах. Наступного разу ви доповідатимете мені на Кузнечній, чотири. Скажете комендантові — я звелів. У вас, може, є ще якісь побажання? Особистого характеру?

— Про це трохи незручно, але... моє особисте поставлення...

— Попросту кажучи, вам голодно живеться?

— Так.

— Не можу обіцяти вам нічого особливого. Всі ресурси України стоять на службі імперії,— продекламував Шредер,— але про вас я подбаю. Це не буде щось виняткове, але в наш час...

— Я розумію і дуже вам вдячний.

Шредер помовчав, розглядаючи у світлі ліхтарика обличчя Каравана. Явно здібний організатор, та чи можна на нього покластись? Вічне запитання, чорти б його побрали.

Ні, тут можна бути певним. Не він прийшов до гітлерівців, а вони самі розшукали його. Коли Київ виявився оточеним, у Броварському лісі знайшли напівзгорілу машину з архівами райвідділу НКВС. Утікачі все облили бензином і підпалили, але один мішок не догорів. У ньому лежало кілька дуже красномовних справ на людей, яких мали заарештувати днів через три-чотири. Несподіваний удар німців сплутав усі карти. Приїжджаючи до Києва, Шредер уже точно знав, кого йому треба шукати. На жаль, з кількох десятків людей, позначених у цих напівзгорілих

справах, у Києві знайшли тільки четверо. Всі інші евакуювались.

Але ці четверо — неоцінний скарб для Адольфа Шредера. На них можна покластися цілком. В обгорілих паперах довге життя кожного досліджувалося ґрунтовно і скрупульозно. Справи велися роками. Обличчя людей, які ненавиділи Радянську владу і чекали слушного часу, щоб почати діяти, вимальовувалися в них рельєфно й виразно.

Шредер був досить розумний, щоб мовчати про цю знахідку, але при першій зустрічі з Караваном кількома запитаннями перевірів дрібні факти. Точність деталей зіграла вирішальну роль. Нічого не підозрюючи, Караван витримав іспит і раптово здивувався:

— Невже ви стежили за мною і до війни?

Знетямлене обличчя його дуже потішило Шредера. Він нічого не відповів, тільки задоволено засміявся. Так, німці — першорядна нація світу. Ніщо не загубиться на цій грішній землі, коли вони нею заволодіють і настане зрештою справжній лад.

— Я радий був зустріти вас, Караван, — сказав він тоді, нічого не бажаючи пояснювати. — Усе мусить служити імперії, навіть випадок.

А от з Оксаною Стороженко справа і значно простіша, і водночас складніша. Звичайно, за те, щоб стати прямою Київського оперного театру, вона ладна віддати все — душу, тіло, переконання. Але, з другого боку, цілковитої віри в щирість її почуттів немає. Правда, там, у парку, Оксана пройшла хорошу перевірку. Не всяка артистка наважиться зіграти таку роль — розстріляти дівчину. Тут не було симуляції — одна куля розірвала пальто на плечі цієї фанатички, — Оксана старалася з усієї сили. А проте певності чомусь немає.

На Каравана можна покластися, як на кам'яну гору, а тут усе хистке, непевне. Одне слово — жінка. Ніколи не вгадаєш, що їй спаде на думку наступної хвилини.

Мабуть, слід відпустити цього Каравана, але перед тим не завадить виявити до нього якусь незначну увагу... Ні, це надто сильно сказано «виявити увагу», просто кинути якусь подачку.

— Завтра ви зайдете до складу на Кузнечній, чотири, — недбало сказав Шредер. — Це наш склеп, і дещо там одержите. Я накажу.

— Широ вдячний, — аж на рівні скопився Караван, правда, обличчя сховалося в темряві, і Шредер не міг по-

бачити його виразу. Тепер промінь висвітлював дбайливо випрасуваний, уже добре поношений піджак.

— До речі,— неспішно промовив Шредер,— ви давно знайомі з нашою чарівною господинею?

Шредер знав абсолютно точно, коли вони познайомились.

— Ні, ми познайомилися перед війною. Десь у квітні.

— Де?

— На Володимирській гірці.

— За яких обставин?

— Чесно кажучи, я просто сидів на лаві і милувався розливом Дніпра. Вона сіла на ту ж лаву. Я не міг утриматися, щоб не заговорити з такою красивою жінкою.

Все збігалося цілком точно. У своїй сутіні Шредер задоволено посміхнувся. За Караваном стежили ретельно. Жоден крок не лишився непоміченим.

— Ви не подумайте,— сполошився інженер,— між нами не було і немає ніяких...

— Добре, Караван,— сказав німець сміючись,— я вами задоволений. Ходімо, а то ми примусили даму довгенько чекати.

Вони повернулися до вітальні, де, тихо перебираючи струни гітари, сиділа Оксана Стороженко.

— Всього найкращого, Іване Петровичу,— попрощався Шредер.

Караван уклонився Оксані.

— Всього найкращого.

Двері за ним зачинилися безшумно. В кімнаті запала тиша. Долоня артистки опустила на струни гітари, ніби стримуючи їх.

— Коли почне працювати оперний театр,— сказав Шредер,— ми привернемо до нього увагу цілого світу. На нас, німців, звели надто багато наклепів. Люди вже не можуть розібратися, де правда, а де брехня. Тільки незаперечні факти в наш час можуть мати вплив. Перед відкриттям театру ми попросимо когось із провідних артистів виступити перед завісою. Трансляцію слухатиме вся Європа. Хтось має подякувати за все, що ми робимо для розвитку культури.

— Ви хочете, щоб це зробила я?

— Чому ні? Вас почує цілий світ...

— А Москва почує?

Запитання прозвучало злякано. Шредер усміхнувся:

— Ви злякалися? Так, Москва напевне почує, але вона

абсолютно безсила. Ви стали під захист найсильнішої влади світу. Згодні?

— Ще не знаю.

Шредер усміхнувся. Звичайно, його пропозиція може здатися трохи передчасною, надто сміливою. Театр ще не відкрито, і невідомо, коли це станеться. Хай Оксана Стороженко при звичаїться до такої думки. Це дуже велика принада — слава. Не так багато є актрис, які б відмовились од виступу перед усім світом. І радянські актриси, мабуть, не виняток. Бач, як замислилася...

— У мене до вас велике прохання, — мовив Шредер, і йому здавалося, що в цю мить він до найменших деталей уявляє хід міркувань артистки. — Тут є про що мріяти, та здійсниться воно не так скоро, як нам хотілося б. Можливо, десь у середині зими, не раніше. А тим часом, я дуже вас прошу, заспівайте мені щось тихо-тихесенько, впівголоса. Я знаю, ви стомлені, і це кляте дівчисько в Шевченківському парку вас рознервувало... Але прошу, зробіть мені ласку... Так приємно виходити з похмурого під'їзду і чути, як бринить у пам'яті ваше меццо-сопрано.

Оксана слухняно взяла гітару. Довгі пальці торкнулися струн, приголубили їх.

— Коли можна, «Така її доля». Це, мабуть, найкоштовніша перлина українського мелосу, — попрохав Шредер.

Оксана заспівала. Щось дивно-тривожне крилося в її оксамитовому голосі, жило своїм власним життям, і саме оте невідоме й незрозуміле хвилювало найбільше. Вона співала без напруження, тихо, ніби думала про свою долю під супровід гітари. Після другого куплету несподівано поклала долоню на струни, примусила їх заніміти і повагом заговорила:

— Я оце думаю про своє життя. Чому воно було таке? Голос у мене ніби гарний, а до театру мене на постійну роботу не брали. Батько священник, до того ж репресований, його ще в 1937 році заарештували. Отак і ходила між театрами. Інколи запрошували мене, як то кажуть, «на разові» — то до опери в хор, то до російської драми «Невечірнюю» в «Живому трупі» Толстого співати. Господи боже мій, як давно це було!..

— Давно? Від початку війни не минуло й півроку.

— Ні, це було в якусь зовсім іншу епоху.

Вона знову заспівала. Шредер слухав зацікавлено. Тепер у голосі з'явилися буряні ноти. Десь поділась елегійність, замріяність, пісня сповнилася могутньої енергії і пал-

кої пристрасті. Вона зазвучала не сильніше, але інакше, і німець з гордістю відзначив, що може вловити всі нюанси почуттів артистки. От зараз Оксана, мабуть, бачить себе на сцені, чує оплески захоплених слухачів. А чи вони будуть, ті оплески? Напевне, будуть, а коли ні, то їх організуємо — все це у нашій владі. Несподівано різким дисонансом впало запитання:

— Ви думаєте, що Москва мене почує?

— Певен.

— І певні, що зможете мене захистити?

— Смішне запитання.

— Це не відповідь. Ви певні?

— Цілком. Більше того, я певен, що вам доведеться співати саме в Москві. Наш наступ на столицю розвивається успішно, і цілком можливо, що десь у середині жовтня фюрер, — останнє слово він вимовив піднесено, майже побожно, — фюрер прийматиме парад на Красній площі.

— Таке може бути? — простодушно запитала Оксана.

— Не може бути, а напевне буде.

Оксана знову заспівала, знову, ніби переливаючись, заворушилися її пальці, перебираючи струни.

Тепер спів викликав у Шредера роздратовання. Він і сам не розумів до ладу, але щось змінилося не тільки в голосі Оксани, але й у настрої тихої, скупі освітленої кімнати.

— Добре, пане Шредер, — раптом обриваючи спів, сказала Оксана, — я згодна виступити перед виставою.

Вона згодна! Довго ж їй довелося роздумувати, щоб дати згоду. Загравати з народами, вдавати, наче піклуєшся про їхню культуру, захоплюючись їхніми піснями, треба тільки до тої хвилини, поки ці народи не переможені остаточно. Подолані, вони вже не потребуватимуть культури, а стануть звичайнісіньким бидлом. Місце цієї Оксани буде в найпростішому кабаре і аж ніяк не вище.

Та Шредер нічим не виявив незбагненої зміни свого настрою. Спершу треба зрозуміти, чому так сталося.

— Щире спасибі, Оксано Іванівно, — сказав він. — Ви глибоко зворушили мене своїм співом. Мені час.

— До побачення.

— До скорого побачення.

Німець вийшов до коридора і, коли Оксана стала на порозі, щоб провести його, сказав:

— Візьміть якусь дівчину, це не для вас робота — зачиняти за гостями двері.

— Чим я її годуватиму?

— О, про це ми потурбуємось,— недбало кинув Шредер.— Дивний час! Мабуть, ніколи ще їжа не важила так багато в житті людей.

Двері зачинилися, і довга чорна машина безшумно рушила по Чкалова вниз. Шредер сидів на задньому сидінні, намагаючись зрозуміти, що раптом обурило його там, у кімнаті Оксани, в її словах, в її співі. Перевірив кожен звук, кожен рух, але нічого підозрілого так і не знайшов.

Ніч, глибока, чорна, висіла над Києвом. Десь далеко за Дарницею, може, в Броварах, палала пожежа, але відблиск її не тільки не порушував густоти темряви, а навпаки, підкреслював її. Тиша стояла над Києвом, і навіть кроки патрулів, важкі, ковані залізом, здавалися нечутними. Багато людей не спить у цей пізній час, думаючи про завтрашній день, про власну долю, і не тільки про свою, маленьку, але і про ту, найважливішу — про життя і смерть.

Не спала й Галя Коваль у затишній кімнаті на Чапаєва. Вже давно пішла до себе і, мабуть, заснула Рита. Недавно повернувся і теж затих Іван Петрович Караван. Невідомо, чи він спить, але ніякого руху в його хаті не чути. Стомлена мама довго переверталася на своєму ліжку, все думала й думала щось, поки теж поринула в глибоке забуття.

Усе затихло, а Галя ніяк не може заспокоїтись, сон тікає від неї, думки б'ються тривожно, буряно, і немає в дівчини розуміння того, що тепер слід робити. Прожити вона якось проживе й без роботи,— мама працює, якось переб'ються, йдеться про інше. Про справжнє життя — не з маленької, а з великої літери.

Чому відступає Червона Армія? В тому, що вона відступає ще і досі, сумніву немає. Про це щодня кричить радіопересувка, зелена машина з гучномовцями. Їздить по Києву, зупиняється на площах, гатить по голові страшними словами, від яких немає порятунку. Давно минув той час, коли в зведеннях говорилося про Львів, Ровно, Житомир. Війна важкою хвилею перекотилася через Київ, розтеклася десь по пирятинських болотах, оточила й знищила сотні тисяч людей, і тепер у зведеннях лунають інші назви — Полтава, Сталіно, Харків, Мелітополь. Київ — уже далекий тил гітлерівської армії.

Галя добре пам'ятає слова Сталіна, сказані третього липня. Цей ранок не забудеться на ціле життя. За вікном, як вартовий, стояло високе, гаряче липнєве сонце,

і маленький круглий гучномовець промовляв урочисто й схвильовано: «Говорять усі радіостанції Радянського Союзу». Тоді в жаркій, по вінця сповненій сонячного проміння кімнаті вперше прозвучав заклик до боротьби всього народу, до бою, але здався дуже далеким, неконкретним, адресованим хтосна до кого. Ніби не до Галі Коваль, а до когось іншого звертався Сталін. Ніби десь хтось мусив вигравати війну і здобувати перемогу, а Галя Коваль мала чекати, доки це зробиться.

Тепер усе змінилося. Київ — гітлерівський тил, фронт дуже далеко, і треба самій знаходити своє місце в Києві, в житті й у війні.

Де ж воно є, те справжнє місце?

Звичайно, можна просто пересидіти, вичікуючи, доки Червона Армія визволить Київ. Галі Коваль не доведеться позичати в Сірка очей чи червоніти. Ніхто не вимагатиме якихось надзвичайних дій від шістнадцятирічної дівчини, на неї просто ніхто не зверне уваги.

Та як вона житиме тоді, коли війна закінчиться і знову можна буде вільно, не боячись патруля, ходити по Хрещатику? Як дивитиметься на хлопців, котрі пройшли з боями усю війну? Як насмілиться показати кому свій комсомольський квиток?

Але що вона може зробити?

Кинутися з кулаками на німця й опинитися в Бабиному Яру?

Піти працювати на якийсь завод чи в комендатуру й організувати вибух?

Звичайно, висадити в повітря комендатуру було б дуже добре, та вона навіть не уявляє, як це робиться.

Так, сама вона не знає, але, може, знає хтось інший? Хто?

Невідомо.

А взагалі все — кошмар окупації Києва — може бути правдою? Чи воно примарилось у безсонній нескінченності жовтневих ночей?

Ні, не примарилось. Все правда: і Бабин Яр, і трупи на вулицях, і оцей дуже підозрілий Іван Караван, що прицаївся за стіною.

Чому він не спить? Крізь двері з сусідньої кімнати добре чути його кроки. Ось він встав, пройшовся по кімнаті раз, удруге, мабуть, чогось вибрався в коридор... Мелодійно клацнув замок у дверях до парадного. Потупотів по східцях... Знову тиша.

Куди він пішов? Кому поніс лихо й зраду? Хто прокляне його ім'я завтра вранці?

Нічого не знає і не може взнати Галя Коваль, але саме в цю мить почуття її конкретизуються, починають набирати точно окреслених форм, перед дівчиною з'являється мета. Ненависть її скеровується проти двох людей: Оксани Стороженко і Каравана. Вони найпідліші. Німці фашисти — певні гади. Вони й не приховують своїх злочинних намірів, вони — фашисти, і цим сказано все... Галя ненавидить їх усією душею, але ще гостріше ненавидить зрадників. Їх карати треба в першу чергу!

Ні, карати треба і тих, і других, вони всі вороги, всі заслуговують смерті.

Знову стукнули вхідні двері. Вже повернувся. Когось убив, зрадив чи просто віддав до гестапо. І ніби нічого не знає, не відає, шарудить у себе в кімнаті... затих, мабуть, заснув...

Лють заливала серце Галі, як чорна гаряча смола. Хотілося кинутись у сусідню кімнату, сокирою зарубати мерзеного Каравана.

Зненацька в темряві важкої непроглядної ночі окупованого Києва щось сталося. Спершу рожево заясніли вікна. Потім світло за ними зробилося жовтим, тоді яскраво-білим, знялося вгору, захоплюючи весь небосхил, і раптом опало до землі. Заграва колихнулася в небі. Глухий удар струсонув землю, аж дзенькнули склянки в буфеті. От зараз почнуть падати стіни, злітатимуть в повітря зірвані дахи, розверзнуться земля...

Галя зіщулилася в ліжку, вп'ялася очима у вікно, вся охоплена чеканням смертельно небезпечних подій.

У сусідній кімнаті, чути, Караван прошльопав босими ногами до вікна, мабуть, причаївся там, чекаючи, що буде далі.

Але далі нічого не сталося. Опустилася вниз, ніби з'їхала з небесного узгір'я, ясна заграва, ще раз спалахнула і розтала в густій пільмі. Знову почулися кроки — сусід відійшов од вікна. Настала тиша.

Що це було? Вибух?

Напевне.

Значить, у Києві є люди, які не визнають себе переможеними, які не склали рук, а борються.

Як їх звати?

Нічого не знає і не може знати Галя Коваль, але серце її уже повниться іншими думками. Якщо такі люди існують,

значить, їх можна знайти. Але прийти до них не з порожніми руками, бо словам вони, напевне, не повірять. Для них переконливими можуть бути тільки діла. Значить...

Значить, Галя Коваль повинна знайти собі спільників. Кого ж? Обирати треба точно. Віктор Кайдан? Де він тепер?

Батько його в перші дні на фронт пішов, а Віктора Галя бачила в Києві незадовго перед приходом німців.

Де його знайти? Завтра подумає.

Настя Кивенко?

Ні, ця, мабуть, не годиться. Позавчора Галя бачила її на вулиці з якимсь незнайомим парубком, років двадцяти п'яти. Усі двадцятип'ятирічні вже давно на фронті, а цей як у Києві опинився?

Рита Черняк?

Звичайно, Галя вірить їй цілком. Але з неї мало допомоги. Риті вийти на вулицю все одно, що вийти в небуття. Від кожної звістки про вбивство чи смерть вона стає мов божевільна. А проте добре, що вона є. Все-таки вона, Галя, не самотня.

Зіна Крикун?

Вона, здається, встигла виїхати з Києва.

Павлушка Ковшик?

Ну, про нього і думати смішно! Несерйозний хлопець. Футболіст. Усе на світі віддасть, аби тільки м'яча поганяти.

За вікнами почало синіти. День прокидається повільно, похмуро, неохоче, мовби знає, що нічого хорошого людям він не принесе. Ох, як повільно минає час, коли лежиш у безсонні і сушиш собі голову думками... Мама прокинулася, відразу сіла на ліжку, злякано озиралася. Вона все сподівається, що колись прокинеться і переконається, наче війна їй тільки приснилася. Де там! Все і всіх змінило двадцять друге червня.

— Ти не спиш, Галю?

— Я хвилини п'ять тому прокинулась.

— Спала добре?

— Так, добре.

— А мені все снилося, ніби я гуляю по Києву, а навкруги квіти і люди. Я понюхала квітку,— таку велику троянду,— а вона закрила мені обличчя і не дає дихати. Так страшно стало...

— Мені теж часто кошмари сняться,— серйозно відповіла Галя.— Пора вставати.

— Не хочеться. Все одно нічого хорошого не буде...

Галя мало не заплакала від цих слів. Ще зовсім недавно вона прокидалася з втіхою. Ніби вітром здувало її з ліжка. Перед нею стелився такий великий, сонячний день, і в ньому сяяла радість, тільки радість і щастя. А тепер — ох, як добре розуміє вона маму! — і вставати не хочеться.

— Мені, мабуть, треба знайти якусь роботу, — сказала Галя і аж злякалася: так скинулася мама.

— Ні, ні, що ти!

— Не сидіти ж склавши руки?

— Тим часом сиди! — суворо наказала мама. — Хай усе вляжеться, стабілізується, тоді побачимо, що й до чого.

Галя промовчала.

Пізніше, коли мама пішла, вона обережно постукала в двері подруги.

— Це я, Галя.

— Заходь, — заплакане личко Рити з'явилося перед дівчиною.

— Чому ти плачеш?

— Чому? Я відкрила буфет і побачила... Там лежать консерви, сухарі. Це вони про мене думали... Самі на смерть пішли, а про мене думали...

Рита впала на тахту і затулила долонями обличчя. Худі плечі її дрібно тремтіли від ридання.

— Як же нам далі жити? — запитала Галя. — Чекати, доки німці усіх до Бабиного Яру спроводять?

Рита зірвалася з тахти і, мов сама не своя, мало не бігцем заходила по кімнаті. Очі її стали блискучими, рухи безладними. Від люті, від ненависті, від власного безсилля вона вже не володіла собою.

— А ти знаєш, що треба робити? Скажи, знаєш? Отак говорити кожен зуміє. — Рита вже не запитувала, вона вимагала відповіді.

— Знаю, — раптом пошепки сказала Галя, і Рита зупинилася, недовірко глянула на подругу.

— Знаєш?

— Атож. Треба знищити всіх німців, які крутяться біля Оксани Стороженко, і її саму.

— Як це зробити?

— Ще не знаю, але разом ми щось, напевне, придумаємо.

Обличчя в Рити змінилося. Розпач і несамовитість змінилися зацікавленістю, нетерпінням.

— Удвох ми нічого не зробимо, — сказала Галя. —

Треба зібрати якомога більше товаришів. Віктор Кайдан зостався в Києві?

— Звідки мені знати?

— Правда. А Павлушка Ковшик?..

Вони розмовляли про можливих спільників, а самі напружено, прискіпливо думали одна про одну, вже по-іншому оцінюючи кожне слово, кожну думку подруги.

— Що ти думаєш про нашого сусіда, про Івана Петровича? — гарячково запитувала Рита. — Я бачила його разом з Оксаною Стороженко. Він, мабуть, навмисне залишився тут, щоб виказувати наших людей. Він провокатор!

— Я теж так думаю. Значить, і його треба покарати. Треба зібрати більше комсомольців, — Галя стала мов одержима. — Навіть двоє дівчат, як от ми з тобою, коли вони точно знають, що робити, — це вже організація; але нас буде більше, значно більше. Ми вже комсомольська організація і називаємося «Смерть фашистам».

— Справа не в назві, — відповіла Рита. — Справа в роботі, в ділі. Слухай, але ж це... Це ж терор?

— Це війна, — гостро відказала Галя.

— Це дуже страшно — вбивати, — прошепотіла Рита.

— А коли вбивають тебе — не страшно?

— Мені дуже страшно, — сказала Рита. — Убивати страшно. Я сама не боюсь кари, не лякаюся смерті. Я боюсь убивати.

— А от я не боюся, — твердо сказала Галя. — Оксану Стороженко і всіх її прихвостнів знищила б і оком не моргнула б... Ненавиджу їх! На одній землі нам з нею не жити!

Вона вигукнула ці слова трохи голосніше, і зразу, ніби у відповідь на них, пролунав тихий стук у двері. Рита зблідла як стіна.

— Хто це може бути?

— Заходьте! — сміливо вигукнула Галя.

Іван Петрович Караван глянув зацікавлено, уважно. Галя мимоволі відзначила його сліпуче білу, добре накрохмалену сорочку, модну краватку, ретельно випрасувані штани. Інженер наче з самого ранку зібрався в гості чи на свято. На губах його грала привітна посмішка, а очі дивилися холодно, навіть гостро. Галі здалося, ніби це двоє зовсім різних людей зайшло до кімнати — один спокійний, лагідний, другий — тривожно насторожений.

Якийсь глухий звук пролунав позаду. Галя озирнулася. Рита сиділа на тахті і, щосили затискаючи долонею рота,

намагалася стримати ридання. Очі її, темні, розширені, стали ніби скляні. Це було не обличчя, а гіпсова маска панічного жаху, ще прихованого, але вже нездоланного. Ось через хвилину не стане снаги, і голосне істеричне ридання вирветься з грудей дівчини. Що вона вчинить у наступну мить — невідомо. Може, кине́ться до горла Каравана, може, заподіє собі смерть...

«Чому він не сказав у поліції чи в гестапо, що Рита Черняк залишилася в Києві? — подумала Галя. — Мабуть, не хоче морочитися з такими дрібницями або просто не все знає про Риту».

Не треба дурити саму себе. Ці уважні очі знають усе. Значить, інша причина. Але як довідатися про неї?

— Ви до нас? — запитала Галя.

— До вас, — оминувши недоречне запитання, сказав Караван. — Дозвольте на хвилиночку сісти?

— Прощу.

— Спасибі, — для інженера, крім Галі Коваль, у кімнаті більше нікого не існувало. Спотвореного обличчя Рити він не бачив, Галиного хвилювання не помічав. Ніщо в світі не могло зіпсувати його чудового настрою.

— Я на хвилиночку до вас, Галю, — весело сказав він. — Як ви поживаєте?

— Ви прийшли спеціально про це запитати?

— Уявіть собі — так.

— Мені живеться добре.

— Мама працює?

— Так, на старому місці, в аптеці. У неї є всі документи.

— А ви самі, Галю, не хотіли б стати на роботу?

— Я?

— Так, ви. Вам скоро сімнадцять років, ви вже доросла дівчина. Наближається, безперечно, тяжка зима, подруга ваша хвора, і ви, мабуть, захочете її допомогти, а робота, яку я вам запропоную...

Слухай уважно! Слухай уважно! Нічого, крім підступу, за цими співчутливими реченнями не приховано. Треба бути обережною, страшенно обережною. Взяти все, а самій не розповісти нічого, не давати конкретних відповідей, ні на що твердо не погоджуватися!

— Що це за робота?

— Одна з київських артисток шукає дівчину, котра допомагала б їй вести господарство. Квартира в неї велика...

— Ви, значить, пропонуєте, щоб я стала домашньою робітницею?

— Коли хочете, так, але робітницею на вищому рівні. Там будуть добре платити, і завжди буде багато їжі.

Галі аж дух перехопило від обурення.

— Не піду я туди! Не піду!

— Даремно. Я ставлюсь до вас із справжньою симпатією і хочу вам тільки добра. Ви можете подумати день-два, але не більше. Не слід пропускати такої нагоди.

— Ні, я не згодна!

— Я почекаю до післязавтра. Порадьтеся з мамою. Коли вирішите раніше, то можете йти туди не гаючись. Ось адреса.

Простягнув папірця, підвівся — високий, широкоплечий, у гарному темно-сірому плащі, і попрямував до дверей.

— Стривайте! — гукнула Галя, коли Караван уже взявся за ручку, — про яку артистку ви говорили?

— Оперну, — люб'язно відповів Караван. — Оксану Іванівну Стороженко.

— Що? Стороженко?

— Чому ви так здивувалися? Ви, мабуть, знали її до війни? Захоплювалися її голосом?

— Так, так... Ні, ні... нічого... Спасибі... Я, звичайно, чула про неї... Бувайте здорові... всього найкращого, — белькотіла Галя.

— Всього найкращого. — Чудового настрою Каравана не могло порушити ніщо в світі. Він уклонився і вийшов.

Кілька хвилин дівчата скам'яніло дивилися на зачинені двері.

— Це провокація, — сказала Галя.

Рита все ще не могла отямитися. Нудотне відчуття зникнення реальності світу з'явилося знову. Галя стала на якусь мить ніби зовсім незнайомою. Реальним лишалось тільки наближення смертельної небезпеки. Кімната похитнулася раз, удруге, потім стала на місце. Дівчина схаменулася, глянула туди, де кілька хвилин тому стояв інженер Караван, протерла очі і спитала:

— Він тут був?

— Звичайно. Що з тобою?

— Нічого. І йти домашньою робітницею до Оксани Стороженко пропонував?

— Пропонував, — відповіла Галя. — Що з тобою?

— Чому він так зробив?

— Не знаю.

Рита замовкла. Думки її окреслювалися все ясніше, ставали точними, гострими, передалися подрузі і, ніби висловлюючи Ритину думку, Галя сказала:

— Такої нагоди втрачати не можна.

— Це правда, пропустити таку можливість — злочин, — тихо сказала Рита. — Тільки працювати туди піду я.

— Ні. Тобі навіть на вулицю не слід виходити.

— Нічого, один раз можна. Вижити, побачити кінець війни мені все одно не вдасться. Хтось та донесе в гестапо — коли не цей Караван, то інший знайдеться, — і від моєї смерті нікому не буде ніякої користі... А треба зробити так, щоб моя смерть була немарною. Щоб свої шістнадцять років я прожила даремно, а щось зробила в житті.

Вона замовкла, сама вражена цією думкою.

— Дурниці мелеш, — гостро мовила Галя. — Нам треба жити. І ми будемо жити. Ми маємо на це право, а не Оксана Стороженко.

— Ні, не дурниці, — відповіла Рита, — я знаю, що помру. Мені інколи здається, що я вже померла — там, разом з мамою. Кожна людина мусить знати, для чого вона живе. Я — для того, щоб знищити ту гидку зелену гусинь, Оксану Стороженко, а потім...

Тихий стук у зовнішні двері пролунав у порожній квартирі, як дзвін на сполох. Чотири удари, виразні, багатозначні. Напевне, хтось зовсім чужий, бо в Каравана і Ганни Максимівни є власні ключі.

— Хто це? — побілілими вустами прошепотіла Рита.

— Не знаю, — Галя теж зблідла, але голос її не зривався. — Ти лишайся тут. Не вилазь ні в якому разі. Я тебе замкну. Що б там не сталося в коридорі — сиди тихо.

Стук біля дверей пролунав знову. Тепер він був сміливіший, вимогливіший.

— Я їду, сиди тихо, — повторила Галя, вийшла і замкнула Ритину кімнату на ключ.

В коридорі вона зупинилася, перемагаючи страх, потім ступила до дверей, підвела руку до замка і раптом не витримала, подалась назад. Там, за дверима, була невідомість, небезпека, може, навіть смерть.

Раніше всі люди були її друзями. Вона ніколи не запитувала «хто», просто відчиняла двері, і все.

Тепер, мабуть, краще запитати.

— Хто?

Хотілося, щоб голос прозвучав вільно, а вийшло якесь хрипке, приглушене шепотіння. Там, за дверима, мабуть, і не почули.

— Хто? — На цей раз промовилось голосніше.

— Галю, відчини,— почулося з-за дверей,— це я, Віктор Кайдан.

От, справді, ніколи не знаєш, яку несподіванку несе тобі життя. Збиралася довідуватись, розшукувати, а він сам прийшов. Дівчина швидко розчинила двері — на площадці стояв Віктор. Поруч поблискував циганкуватими очима Павлушка Ковшик, кремезний, присадкуватий, видно, дуже сильний хлопець. Він був цілковитою протилежністю стриманого, точного в рухах і словах Віктора. Весела усмішка грала на Павлових по-хлоп'ячому повних губах. Здавалося, війну, окупацію Києва, жах темних, пронизаних гострими кулями ночей він сприймає як захоплюючу гру. Те, що ставкою у цій грі було життя або смерть, його аніскільки не бентежило. Гра є гра, виграє сильніший і вправніший. Павлушка Ковшик почував себе дужим, хоча звідки приходить таке почуття, і сам не розумів.

— Здрастуй, Галю,— сказав Кайдан. Він був трохи старший за Ковшика і відігравав роль «лідера розумового центру», як любив говорити Павлушка, відводячи собі роль «людини дії» або «центру фізичного виконання».

— От добре, що ви прийшли!— вигукнула Галя.

У кімнаті Ковалів,— великій, повній сонячного світла,— друзі посідали біля квадратного порожнього столу так, ніби збиралися обідати. Четвертий стілець лишився порожнім.

— Поклич Риту,— сказав Кайдан.

— Яку Риту? — здивувалася Галя.— Я нічого не знаю...

— Знаєш,— засміявся Павлушка,— ти нам гвинтики не вкручуй.

— Слухай,— сказав Віктор,— нам усе відомо. Коли б ми хотіли заподіяти Риті лихо, то просто сказали б кербові.

— Ти нам не віриш,— вихопився вперед Павлушка,— а ми тобі віримо. Ми всі комсомольці!

Він неголосно вимовив звичайнісіньке слово «комсомольці», а прозвучало воно, як вибух гранати, таким небезпечним і одчайдушно сміливим був його смисл. Галі аж горло перехопило від хвилювання.

— Клич Риту,— не бажаючи більше сперечатися, наказав Віктор.

Усе ще відчуваючи в глибині горла тремтливий клубок, Галя мовчки встала, ніби перевіряючи, глянула на Віктора, тоді на Павлушку і вийшла. В коридорі спинилась, прихилилася до стіни. Що сталося за ці короткі хвилини? Чому зовсім іншими, незнайомими постали перед нею хлопці?

А сама вона хіба залишилась такою ж?

Ні, війна всіх і все змінить.

Вірити їм можна?

Так, безперечно, можна. Вони знають про Риту і не виказали її, це добрий доказ.

Караван теж знає про Риту і теж її не виказав, а він же, напевне, фашистський блюдолиз, зрадник і рано чи пізно буде танцювати на шибениці.

Значить, це не доказ?

Не може тут бути ніяких порівнянь. Ці хлопці чесні. Обох Галя знає мало не десять років. Вони вирости поруч...

Підійшла до Ритиних дверей, стукнула.

Біло-гіпсове обличчя з'явилося перед нею.

— По мене?

— Ні,— усміхнулася Галя.— Це Віктор з Павлушкою зайшли нас провідати.

— Віктор? Я, здається, зустрів його у той перший день, повертаючись додому.

— Тепер ясно, звідки він про тебе знає.

Страшно було дивитися, як потроху спадає напруження на страдному личку Рити. От пом'якшали куточки губ, ледь порожевіли щоки, здригнулося підборіддя. Мабуть, так оживала б кам'яна статуя. Життя поверталось до дівчини. Їй уже було трохи соромно за незборимий жах, що опанував її істоту.

— Ходімо, я хочу їх бачити.

Вже повіривши в прихід друзів, Рита сміливо рушила вперед.

Павлушка Кошик зразу вискочив з-за столу. Риті треба допомогти в першу мить зустрічі, хлопець відчув це і весело вигукнув:

— Здрастуй, Рито!

І на якійсь хвилі натхнення, сам собі дивуючись, підбіг до дівчини і дзвінко, не бентежачись, поцілував її в обидві щоки.

— Здрастуй! Страшенно радий тебе бачити!

— Ти збожеволів,— спалахнула, як мак, Рита.

— Несерйозна ти людина, Павлушко,— поморщився Віктор.

— А ти нещасний сухар. Мое діло — як захочу, так її і привітаю. І ніхто — ні ти, ані пан комендант — мені не указ.

— Здрастуй, Рито,— простягнув руку Віктор.

— Здрастуй!

— А мені більше сподобалось, як Павло вітався,— засміялася Галя.— Віктор правду каже, несерйозна ти людина, Павлушко, але з тобою весело.

— Серйозним я ще встигну бути,— відповів Павло,— маю час і зразок, щоб навчитись.

Він лукаво покосився на серйозне обличчя друга.

— Сідайте, товариші,— запросила Галя.

Усі слухняно сіли до столу, застеленого білою скатертиною. Сиділи і дивились одне на одного, не знаючи, з чого почати найважливішу розмову.

— Ідіотство,— перший не витримав Ковшик,— сидимо, наче на зборах у президії.

І раптом Галя, ніби стрибаючи з високої кручі у прірву і не знаючи, чи буде жити через хвилину, промовила:

— Товариші, перші збори комсомольської організації вважаю відкритими.

— Що? — похлинувся Павлушка.

— Вважаю відкритими,— повторила Галя і, дослухаючись до звучання власних слів, трохи здивовано оглянула друзів.

— Якої організації? — перепитав Віктор.

— Нашої, комсомольської. Ми її вчора організували.

— А ми ще позавчора,— вихопився вперед Павлушка.— Ваша як зветься?

— Справа не в назві,— відповіла Галя.— Мабуть, буде ліпше, коли організація у нас буде одна. Згода, товариші?

Віктор з Павлом презирнулися.

— Згода,— підтвердив Віктор.

— Згода,— погодився Ковшик.

— Ну, так от,— Галя обома руками пригладила своє пишне русаве волосся, мов маленька дівчинка, яка вперше в житті збирається вийти на сцену,— питання перше — слухали: про створення комсомольської організації.

— Ухвалили,— в тон їй промовив Ковшик,— створити.

— Питання друге,— серйозно вела далі дівчина,— про клятву для членів організації.

— Це треба робити опівночі, деś біля кладовища, в урочисто-зловісній декорації,— заявив Павлушка.

— Слухай,— підвівся з-за столу Віктор,— я тобі дам потиличника...

— За що ж? — проспівав Ковшик.— Ми беремося до справжнього діла. Тільки у мене ніколи не буде такої пісної пики, як у тебе. Наче не бойову організацію створюєте, а самі на кладовище йдете. А я так не хочу. В житті все треба робити сміливо, весело. Навіть коли мене зловлять і вішатимуть, то я і на шибениці з них сміятимуся. Зрозуміли? І зараз усі усміхніться, бо інакше в нас буде не комсомольська організація, а похоронна контора.

— Він має рацію,— сказала Рита.

— А чому ж ти не усміхаєшся?

— Я не можу.

— Неправда, можеш,— наполягав Ковшик.— Усі почуття твої розумію, але хочу, щоб володіла ти собою цілком, щоб вище за них стала. Ну, усміхнись, Рито! Ми вже організація! Перемога буде за нами!

І несподівано сталося чудо. Спершу несміливо, ледве помітно ворухнулися губи, в дівчини, потім здригнулися щокки,— і от вже усмішка, страдна, переможна і чомусь до нестями страшна, з'явилася на її обличчі. Все відбилося в цій усмішці — і горе, і біль, і жах Бабиного Яру, і радість перемоги над собою, і певність у друзях.

Побачивши цю усмішку, усміхнувся Віктор Кайдан, заясніла обличчям Галя, і зразу все змінилось у великій світлій кімнаті.

— Я й організацію нашу назвав би «Посмішка»,— сказав Павлушка,— це дуже страшно для фашистів, коли організація зветься «Посмішка». Страшно і незрозуміло.

— А знаєте, люди, здається, правда,— сказала Галя.

— Я згоден,— сказав Віктор.

Рита просто кивнула головою.

— А клятва у нас буде така,— не вгавав Павло:— Я клянуся бути комсомольцем-ленінцем, клянуся бити фашистів. А коли доведеться піти на смерть, клянуся померти усміхаючись, клянуся перемогти!

Він голосно, радісно вигукнув останнє слово. Усмішка, що грала на його губах, була щира, сяюча, він жив нею, він був такий і іншим бути не міг.

Галя, Віктор і нарешті Рита тихо по черзі повторили слова клятви.

Вони прозвучали на різні голоси: то впевнено, то задумано, то з острахом, то переможно, але кожен говорив їх усміхаючись, і саме в тому була незвичність цієї присяги.

— Хто в нас буде за секретаря? — руйнуючи урочистість хвилини, запитав Павло. — Галя чи Віктор?

— Галя, — відповів Кайдан. — Ми з тобою бойовики.

— Правильно, — погодився Ковшик. — Ну, Галю, давай, команду. Ми прийшли не для того, щоб сидіти склавши руки.

— Командувати я не буду, — відповіла Галя, — але один план у мене є. Ви знаєте Оксану Стороженко? Артистку?

— Ту, що збирається в опері виступати? Навіть у газеті про це написано, — сказав Віктор. — Першою до німців побігла.

— Вона мене розстріляти хотіла, тільки не влучила, — тихо поскаржилася Рита.

— Розкажи, — аж підскочив Павлушка.

Осіній, повний золотого листа Шевченківський парк вимальовувався у кімнаті. Пролунали постріли. Куля черкнула об плече дівчини і залишила гарячий слід.

— Вона далеко від тебе стояла? — спитав Віктор.

— Кроків п'ять, може, чотири, не більше.

— Дивно.

— Що дивно? — спитала Галя.

— Розумієш, із чотирьох кроків легше влучити, ніж промазати.

— Ти думаєш, вона не хотіла влучити?

— Не знаю, але це дуже дивно.

Рита раптом вибігла з кімнати і за мить повернулася з пальтом у руках.

— Дивись, як вона не хотіла, — вигукнула дівчина, показуючи прострілене плече. — Вона мені просто в очі цілила.

Віктор узяв пальто, уважно оглянув, потім сказав:

— Питання вичерпане, у мене сумнівів більше немає ніяких. Вона добровільно стала катом і заслужила смерть.

Слово прозвучало так вагомим і переконливо, що навіть Павлушка Ковшик забув про свою усмішку і сторожко озирнувся. Але надворі ясно світило сонце, а в квартирі дзвеніла тиша.

— Смерть заслужила не тільки вона, — сказала Галя, — а всі німці і не німці, які ходять з нею. Наш сусід, Іван Караван, у першу чергу. Він для мене роботу знайшов, робітницею до цієї артистки. І я піду. Все робитиму. Підлогу вилизуватиму, коли треба буде, але знайду хвилину. Хлопці, ваше завдання дістати гранату. Я на цьому не розумі-

юсь, а ви техніки. Я знайду хвилину і відімкну двері, коли в Оксани будуть її дорогі гості. От тоді ми посміхнемось, і тоді всі зрозуміють, що таке «Посмішка».

— Добре,— сказав Віктор,— не знаю де, але ми дістанемо гранату.

— Слухайте,— озвалась Рита,— невже це справді можливо? Мені завжди здавалося, підпільна організація — це щось мало не зловісне, оточене романтикою, оповите таємницями. Хіба можна отак — сісти за стіл чотирьом друзям, поговорити півгодини і стати підпільниками? Невже таке можливо?

— Це залежить від того,— стримано відповів Кайдан,— чи роблять що ці так звані «підпільники», чи тільки базикають, сидючи за столом у затишній кімнаті.

— Ні, вони щось таки зроблять,— відповіла Галя і рішуче встала.

— А тепер,— сказав Павло,— я вас усіх запрошую на футбольний матч «Динамо» Київ — Збірна «Люфтваффе». Відбудеться в неділю на стадіоні «Динамо».

— Годі блазнювати,— гостро відказала Галя.

— А я не блазнюю. Вони захопили частину київської команди. Хлопці погодилися грати. І вони виграють, розумієш, виграють.

— Це ж певна смерть,— сказав Віктор.

— Вони виграють,— вигукнув Павло, не тямлячи себе від захвату.— А ми підемо і будемо їх підтримувати. Ми не гідні зватися комсомольцями, якщо не підемо.

— Всією організацією? — трохи глузливо запитала Галя.

— Пробач,— знітився Павлуша,— це справді дурниця. Я піду сам. Я не можу не піти!

— Я теж піду, стадіон великий,— сказав Віктор.

Рита промовчала. Хлопці глянули на неї й опустили очі.

— Так, тобі на вулицю виходити не можна,— ніби прочитала їхні думки Галя.— І ти не переживай. Коли треба буде, коли справжня хвилина настане,— вийдеш. Усе, розходьтесь, товариші. Рита завжди вдома. Центр зв'язку. На стадіон підуть тільки хлопці. Мабуть, і мені йти не слід. Правильно я думаю?

— Мабуть, правильно,— погодився Віктор.

— До побачення,— сказав Павлушка.

Хлопці ніяково глянули на Риту, ніби чимсь завинили перед нею, і вийшли.

Довго тривала мовчанка у високій, повній ніжного осіннього сонця кімнаті.

— Як же я житиму? — тихо спитала Рита. — Отак, як миша в норі, не маючи права дихати, бачити людей, працювати? Хіба я не людина?

— В очах фашистів ти не людина.

— Як же це може бути?

І обоє замовкли, не знаючи відповіді, не в силі осягнути, як може існувати на землі таке страховище — фашизм.

— А вони — люди?

— Доведеться їх дуже довго й боляче бити, щоб вони згадали про своє людське походження.

— Хто ж їх битиме?

— Ми.

І знову Рита замислилася. Хоч як старалася Галя, її слова не приносили розради. Як їй жити? На якийсь місяць, може, два, стане консервів і сухарів, залишених мамою, а далі?

— Наші скоро повернуться?

— Ні, не скоро, але повернуться.

— Невже ти думаєш, я зможу висидіти отут, у нашій квартирі, до їхнього приходу?

— Ні, це неможливо.

— На що ж ти сподіваєшся?

— Поживемо — побачимо. Зараз Київ як збурений вулик, ніхто нічого не знає, ніхто нічого не розуміє. Та коли-небудь вляжеться, знайдемо ще друзів і, може, переправимо тебе в якесь інше місце. Не забувай, ми тепер організація, для нас головне спокій і витримка.

— «Посмішка» — наївна організація.

— Ні, не дуже наївна. Вони різні бувають, посмішки. Ну, гаразд, ще є час подумати. Зараз я вдягнуся й піду...

— До Оксани?

— Так. А ти сиди вдома, і хто б не стукав, хто б не стукав, мовчи і не відчиняй. Я невдовзі повернусь.

— Ти як той котик півникові наказуєш.

— Скінчилися наші казки.

Вона ледь помітно зітхнула, торкнулась губами Ритиною щоки і вийшла.

Золотий, мідно-червоний, Київ постав перед нею. Жовтень у всій його буйній дзвінкій красі палахкотів на бульварах. А над Києвом — високе, вже не блакитне, а по-осінньому сіро-прозоре небо. Довгі пасма бабиного літа вже не пливуть у повітрі, позаплутувалися за гілля каштанів, при-

чаїлися. Скінчилося літо, навіть бабине. Сонце світить над вулицями і майданами неласкаве, скупе. В промінні його вчувається дивний холодок. Сумовитий друг осіннє сонце, але все-таки друг.

Галя, виходячи зі свого парадного, усміхнулася до сонця, як до друга. Тепер їй треба було витримати, може, найтяжчий у житті іспит — віч-на-віч зустрітися з ворогом, глянути в очі, не виказати остраху, затаїти ненависть так, щоб ніхто не здогадався про неї!

Коли 6 місяць тому Галі сказали, що вона може так гостро ненавидіти, дівчина не повірила 6. Зараз ненависть до фашистів стала найпалкішим із її почуттів. Вони хотіли знівечити і Галине серце, задушити, зробити глухими й німими всі її думки, пориви, прагнення. Та цього вони ніколи не доб'ються, Києва не скорять. Він тільки причаївся, як гарячий жар під сірою пеленою попелу. Дмухнути дужче, війнути вітром — і заготовить таке полум'я...

Тим часом тиша над містом. Вітер жене клапті якихось паперів по неметених вулицях. Шарудить сухе листя на асфальті.

Галя йшла вгору по Чкалова, готуючись до зустрічі з Оксаною.

Все мусить бути цілком природно. Звичайна собі дівчина в цей голодний час хоче стати ближче до ситої, шкварками й цибулею пропахлої кухні. Це її мрія. Найголовніше — витримати першу хвилину зустрічі.

Вона глянула на високий чотириповерховий, типовий «київський» будинок, з невеликими балконами і вузькими вікнами. Де ж тут двадцять третя квартира?

Біля дверей на порепаному асфальті пилюгою ніби намальовані сліди важких губастих шин. Видно, великі машини під'їздять до цих дверей, генеральські «мерседеси», не менше.

Зайшла в парадне. Не можна сказати, щоб тут було дуже чисто. Дев'ятнадцята квартира, двадцять перша, ось двадцять третя на третьому поверсі. Дзвінок з написом «крутити». Ну що ж, покрутимо. А чого це в тебе рука тремтить, Галю? Ану, сміливіше!

Дівчина боялася до тієї миті, поки можна було щось змінити і відступити. Але тільки-но за дверима зойкнув дзвінок, усі вагання зникли. Відступу більше немає.

— Хто?

— Свої,— відповіла Галя, і сама себе похвалила: так спокійно звучав її голос.— Від Івана Петровича Каравана.

Двері клацнули, відчинились. Оксана Стороженко стала на порозі. Вона в домашньому квітчастому чорно-червоному халаті, але брови і губи дбайливо підмальовані, вії подовжені, зачіска бездоганна. Це, так би мовити, демонстрація,— я вдома, я нікого не чекаю, але дивіться-но, яка я гарна. Йй, мабуть, років двадцять сім, пора найвищого розквіту жіночої краси, коли жодна зморшка не нагадає про старість, очі блищать, як проміте небо після грози, зуби сяють перламутрами, дихання легке й вільне, в кожному русі певна незборима молода сила.

Повільним жестом запросила дівчину, дбайливо замкнула двері. Галя зайшла, озирнулась.

Кімнати розташовано вздовж коридора. Ліворуч, мабуть, вітальня чи їдальня, з неї виходять невеликі вікна, і тому в коридорі м'яка півсутінь. Праворуч двері в другу кімнату, а далі кухня, ванна, чулан. У кінці коридора чорний хід. Квартира, яких у старому Києві тисячі. Все дуже зручно.

— Сюди,— наказала Оксана, відчиняючи двері ліворуч.

Галя зайшла до великої кімнати. Посередині стояв чималий, застелений білою вишиваною скатертиною стіл, весь куток ліворуч займав чорний рояль. В другому — широка тахта, вкрита чорно-червоним, у тон халата господині, килимом. Біля стін глибокі шкіряні крісла, поставлені спеціально, щоб створювати настрій задушевної розмови. На стінах великі літографії: Леда з лебедем, красуня перед свічадом, усе трохи фривольне, але цілком класичне. На роялі у високій кришталевій вазі кілька пізніх темно-червоних троянд. Зразу біля дверей горка, повна різноманітного, то дорогого, порцелянового, то простого посуду.

Галі здалося, що вона потрапила до комісійної крамниці. Господиня ніби навмисне ставила в кімнату все, що траплялося під руку.

Невисокі двері вели до іншої кімнати, очевидно, спальні. Скосивши очі, Галя побачила широке ліжко і масивну, схожу на почервоного від натуги слона, гардеробну шафу.

— Хороша у вас квартира,— сказала вона.

— Дуже приємно чути,— глузливо відповіла Оксана.— Квартира королівська, а бруд у ній просто царський.

Тільки тепер запримітила дівчина і тьмянний блиск чорного рояля, і неметену підлогу, і пилюгу на вікнах.

— Сідай,— наказала Оксана, і сама опустила у блискуче шкіряне крісло.— Скільки тобі років?

— Скоро сімнадцять.

— Перейшла в десятій?

— Так.

— Батько на фронті?

— Ні, помер до війни.

— Мама?

— Працює в аптеці. На розі Леніна і Короленка.

— Немає таких вулиць. Є Фундуклеївська і Володимирська.

— На розі Фундуклеївської і Володимирської,— слухняно повторила Галя.

В грудях її щохвилини дужчала ненависть до цієї випещеної, глузливої жінки, цілком певної свого права командувати всіма на світі.

«Ні, ти не крикнеш, не зірвешся, не вдариш,— наказувала сама собі Галя.— Ти витримаєш, усе визнаєш, усе розвідаєш, а вдариш потім і знищиш не тільки оцю вродливу гадюку, а й усіх, хто приходить сюди пити вино з цих кришталевих чарок, слухати співи, нюхати троянди».

— Ти часом не глуха? — раптом долинуло до її свідомості.

— Що?

— Я тебе вже вдруге запитую: ти вмієш варити обід?

— Я не куховарка, але звичайні страви...

Оксана гостро, уважно розглядала Галю. Її очі, блискучі, ніби емалеві, не відривались од ніжного дівочого личка.

— Добре,— ніби підвівши рису під власними роздумами, сказала вона.— Перший твій обов'язок — мовчати і нікому ні слова не говорити про мене і про людей, яких ти побачиш у цій квартирі. Ці люди — господарі нашого міста, наші визволителі, і я не хочу, щоб про мене чи про них хтось розпускав плітки. Ясно?

— Ясно,— відповіла Галя.

— Друге — ти приходиш сюди о десятій, прибиратимеш квартиру, готуватимеш сніданок, потім обід і вечерю, але подавати на стіл буду я сама. В Європі вечерю гостям завжди подає господиня.

— Гаразд,— сказала Галя і подумала: «Нічого, колись і я подам вечерю тобі й твоїм гостям».

— У тебе якась дивна здатність замислюватися,— зразу помітила Оксана.— Щоб цього більше не було.

— Добре, я не буду.

— Що я сказала?

— В Європі вечерю гостям завжди подає господиня.

— Виявляється, ти дещо чуєш. Є запитання?

— Так. Вранці ви мені одчинятимете, чи в мене буде ключ?

— Ні, ключа в тебе не буде. Я встаю рано. Ходімо, покажу тобі кухню.

Вони знову вийшли в коридор. У кімнаті праворуч було повно дубових пиляних дров. Очевидно, їх запасли на всю зиму — три високих, до стелі, кладки затулили навіть вікно. Цілий куток займала гора вугілля.

— Взяв, — сказала Оксана, — ти приходитимеш раніше і насамперед топитимеш печі. Я страшенно не люблю холоду.

В кухні панував неймовірний хаос з брудного посуду, побитих меблів, порожніх пляшок. Смерділо паленим і кислим.

— Приваблива картина, — ніби сама з себе поглузувала Оксана. — Оце ванна і туалет, бруд, як на фронтівому вокзалі. Ну, нічого зараз ми йому дамо бій, як тепер кажуть. Тобі ще треба йти додому чи можеш приступати до роботи?

— Можу приступати.

— Дуже добре. На перший раз я тобі допоможу. Сама ти тут і до великодня не впорашся.

Галя одержала сірого халата, Оксана начепила подрану жовту кохтину й фартух. Почалася робота.

З їдальнею і спальнею вони розправилися швидко: повитирати пилюку, натерти підлогу і почистити меблі — не таке вже велике діло. Натерпілися клопоту, коли перейшли до кухні, ванної і туалету — така там була гидота, слизь, сморід.

«Ну, зараз ти, напевне, втечеш, — подумала Галя про свою господиню. — Скажеш, що тобі ніколи, треба йти на репетицію чи на прийом до найвищого начальства, і все це залишиш мені. Я не відмовлюсь, я чиститиму, митиму, коли треба буде, вилизуватиму цей бруд. Можеш йти куди завгодно. Ну, чого ж мовчиш, зараз починається найбрудніше».

На диво, Оксана не втекла, вбиральню мила разом з Галею, і цього дівчина зрозуміти не могла.

— Я тут і сама впораюся, — сказала вона, ніби перевіряючи артистку.

— Перестань базікати, — сказала сердито Оксана.

Через годину і ванна, і вбиральня сяяли чистотою. Оксана востаннє викрутила над відром ганчірку, прискіпливо оглянула все й усміхнулася:

— От і добре. А то не квартира відомої співачки, а звичайнісінький хлів. Тепер сюди кого завгодно, навіть самого пана Геббельса запросити можна.

Вона промовила це усміхаючись, але Галя вловила в голосі якусь нову нотку і насторожилася. З кого глузує Оксана?

— Ну, ходімо варити обід, увечері в мене будуть гості,— сказала господиня, і вони перебрались на кухню.— Треба буде сказати, щоб гарні каструлі й пательні принесли, а то дивитися смішно. Наче з усього будинку посуд зібрали...

«Навіть з усього Києва»,— вчасно прикусила собі язика Галя.

— Мені подобається куховарити,— несподівано мовила Оксана,— і взагалі я люблю оцю звичайну хатню роботу,— красиві руки її швидко і вправно виробляли котлети. Вона навіть відступила трохи, щоб глянути, чи рівні вийшли, дбайливо карбувала ножем на кожній рівний візерунок. Підкидала дрова до плити, солила суп, куштувала й давала куштувати Галі,— і все це весело, захоплено.

На якусь мить дівчина забула, хто стоїть перед нею. Ненависть ніби розвіялась. Галя сама себе зловила на цьому і розгнівалась — ні, любов'ю до котлет її не одуриш.

За вікнами спочило, і Оксана схаменулася:

— Господи, що ж я думаю! Треба парад на себе наводити. Сьогодні сам пан Шредер буде. Ну, закінчуй все це сама. Нічого більше не соли. Щось зіпсувати тут уже просто неможливо. Бажаю удачі.

Виходячи, озирнулась, і чомусь Галі здалося, ніби Оксани Стороженко хотілося залишитися тут, на кухні, а не йти до спальні «наводити парад».

Незабаром усе було готове. Галя зайшла до їдальні і спинилася вражена. Оксана сиділа в кріслі, читаючи книгу, така вичепурена і вродлива, що краплина симпатії, яка була прокльонулась у Галиному серці, одразу зникла, а ненависть спалахнула з новою силою, як гаряче лісове вогнище.

«І себе, мов котлету, приготувала для німців»,— подумала дівчина, а вголос сказала:

— Все готово.

— Ти читала цю книжку? — спитала Оксана.

— Що це?

— «Майн Кампф» Гітлера.

— Ви знаєте німецьку?

— Знаю. А ти?

— В школі вчила.

— Цю книжку мусять знати усі. Дуже виразна книжка.— І знову дивна нотка почулася в голосі Оксани Стороженко.— Так, цю книжку треба всім знати,— повторила вона,— тут уся наша доля записана. Ну, гаразд, іди додому, ти мені більше не потрібна. Завтра о десятій. Щасливо.

Саме в цю мить зойкнув дзвоник у коридорі.

— Вчасно зварили обід,— сказала Оксана.— Це вже пан Шредер прийшов.

Галя відчинила двері.

— Ви хто? — почулося в коридорі.

— Галя. Домашня робітниця. Я зараз піду.

Оксана чула, як Шредер засміявся.

— Чому ж? Така гарна дівчина і поспішає... А втім, до побачення.

— Справжня красуня ваша нова покоївка,— зайшов до вітальні задоволений, усміхнений Шредер.— Добрий вечір.

— Добрий вечір. На красиві речі завжди приємно дивитися.

— Ха-ха-ха! Це дотепно і справедливо.

Галя постукала, зайшла.

— Мені можна йти додому?

Очі Шредера обмацували її уважно, гостро.

— Так, спасибі, Галю,— відповіла Оксана.

Дівчина вклонилась і вийшла.

— Хто вона? — запитав Шредер.

— Дочка аптекарки, батько помер до війни.

— Якої аптеки? Мені хотілося б дещо взяти про цю дівчину.

— На розі Леніна і Короленка.

— На розі Фундуклеївської і Володимирської,— м'яко поправив Шредер.

— Пробачте.

— Тепер,— сказав гість,— доведеться давати їй куштувати всі страви, як робили колись при дворі короля Артура.

— Ви боїтесь отрути? Дівчина вам не сподобалась?

— Дівчина мені сподобалась, але вона дочка аптекарки. Обережність ніколи не завадить ні вам, ні мені.

— Коли дозволите, я сама перша куштуватиму всі страви,— засміялась Оксана.

— Ні, не дозволю,— прокректав Шредер.— Давайте поговоримо про щось приємніше. Ах, Оксано Іванівно, Ок-

сано Іванівно! Дивлячись на вас, я страшенно жалкую, чому я не молодший на двадцять років.

— Що нового на фронті, Адольфе Йогановичу? — запитала Оксана, неначе не почувши останнього речення.

— О, на фронті все добре, все дуже добре, наші нестримно наближаються до Москви. На Жовтневі свята фюрер прийматиме парад наших переможних сил на Красній площі.

— Мені можна буде тоді поїхати до Москви?

— Так, — урочисто відповів Шредер. — Це я вам можу пообіцяти напевне. Що це так чудесно пахне? Суп?

Тим часом Галя Коваль прийшла додому. Іти через темний осінній, сповнений несподіваних небезпек Київ було страшно. В свій під'їзд вона вбігла так швидко, ніби за нею гналися. З грюкотом зачинила двері, стала, прислухалась — тиша. Боже, яка ж вона полохлива! Рипнули парадні двері. Хтось високий, незграбний став на порозі. Галя злякано відскочила назад.

— Хто тут? — запитав ламкий юнацький голос.

— Ти, Вікторе?

— Я. Що ти робиш у темряві?

— Нічого. Я щойно зайшла. Бігла без духу.

Віктор підійшов ближче, спинився, простягнув руку, знайшов Галине плече.

— Чого ти тремтиш?

— Дуже страшно було йти.

Самі не розуміючи чому, вони хвилювалися, ніби саме тепер мало вирішитися щось дуже важливе для обох. Ще не збагнувши, звідки походить це хвилювання, вони мовчки стояли в темряві.

— В неділю буде футбольний матч.

— А де Павлушка?

— Прийде.

І знову замовкли, не знаючи, про що говорити. Темрява і небезпека об'єднували їх, і, здавалося, вони розуміли одне одного без слів. Саме в ті хвилини, мабуть, народилося те перше, зовсім незнайоме почуття, владно увійшло в їхні серця, а вони, не відаючи того, тільки підсвідомо відчували: щось на світі змінилось.

Віктор опустив руку, торкнувся Галиної долоні і застиг, ладен стояти так дуже довго, але дівчина скоро отямилася.

— Ходімо.

Повільно-повільно дісталися вони на третій поверх. Навпomaцки відчинили двері. У коридорі напівтемрява. З-під дверей Івана Петровича пробивається блаженський промінь світла. У Рити темно, але вона напевне вдома, причаїлася на тахті під ковдрою і не спить, вдивляючись у сутінь невидючими очима. Мама ще не прийшла.

— Заходь,— запросила Галя.— Зараз Риту покличемо. Вони говорили чомусь пошепки.

— Не треба,— з надією в голосі сказав Віктор,— побудьмо ще трохи так.

— Ні,— засміялася Галя.— Чому ти говориш пошепки?

— Не знаю.

У двері постукали весело, впевнено: прийшов Павлушка.

Галя відкрила. Хлопець зайшов, і зразу зникло відчуття небезпеки, темряви і напруги, все полонив лункий голос Ковшика.

— Чого це ви сидите потемки? Добрий вечір,— горлав він.— А Рита де?

— Зараз прийде.

І справді, Рита, як тінь, з'явилась на порозі.

— Чого ти галасуєш? На вулиці почують,— сказала вона.

— Світи світло,— не звертаючи уваги, голосно наказав Павлушка.— Щось покажу.

Галя засвітила лампу. Бляклий вогник замерехтів у чисто протертому трилінійному склі.

— Ось дивіться!

Павлушка розгорнув якусь мішковину і витяг до світла старенький детекторний радіоприймач. Такі приймачі з'явилися ще на зорі радіомовлення і незабаром зникли, витиснуті своїми могутніми ламповими нащадками.

— Старий мотлох! — зневажливо сказав Віктор.— Про антену ти подумав?

— Коли приймача знайшов, то й антену знайду.

— А заземлення?

— Дуже просто. До батареї опалення підключуся.

— Спробуй, ради бога,— вихопилась Рита.— Так мені хочеться почути: «Говорит Москва». Зробиш?

— Зроблю.

Але виявилось, що обіцяти легше, ніж виконати. До антен, які де-не-де стриміли на дахах, не дотягнешся, а поставити свою — одразу себе виказати. Треба вигадати щось інше.

— Все одно почуємо «Говорит Москва»,— повторював Павлушка.— Все одно буде наше зверху.

Другого дня хлопці не прийшли, ніби крізь землю провалились, а з'явилися аж у неділю, похмурі, мовчазні, чорні. Посідали біля столу в Ритиній кімнаті і довго-довго не обзивалися.

— Що сталося? — обережно запитала Галя.

— Нічого,— спробував ухилитися Віктор.

— До Бабиного Яру їх просто зі стадіону повезли,— зітхнув Павлушка.

— Кого?

— Футболістів. Київське «Динамо». Коли б ви тільки бачили, дівчата, як вони грали!

— Смішна штука футбол,— сказав Віктор,— ідіотський круглий м'ячик, який треба загнати у ворота. А виявляється, гра може перетворитися на трагедію. Справжню трагедію життя, перед якою всі театральні трагедії — ніщо.

— Це правда — ніщо,— підтвердив Павлушка.— Як глянув на них, у мене серце зайшлося. Худі, аж сині, кістляві, сама шкіра. У Клименка голова перев'язана. Трусевич як тінь. А проти них збірна «Люфтваффе». Фашисти. Льотчики. Годовані, пещені, одеколоном збризнуті. І спершу всім здавалося — зімнуть фашисти наших і дихнути їм не дадуть, голів мов у мішок насиплять. Я ясно відчув — була мить, коли хлопці вагалися. Перемогти — значило вмерти, вони це знали... А потім...

— Що потім? — спитала Галя.

— Потім,— глухо підхопив Віктор,— перемогли в першу чергу себе, свій страх, перемогли смерть. І так почали... Я ніколи в житті не забуду, як вони грали! Ніколи не думалося мені, що питання забити чи не забити м'яча може стати питанням життя і смерті.

— І виграли?

— Шість — один. Боже, ти подивилась би, що той суддя виробляв, аби німцям допомогти! Міг би — сам гола забив би. А на трибунах людей небагато, чверть стадіону, а все-таки є. І мовчання таке над стадіоном, просто мертва.— Голос Павла здригнувся.— А потім посадили їх усіх до машини з ґратами і повезли до Бабиного Яру.

— Чого? — вихопилася Рита.

— Не задавай дитячих запитань.

— Але ж вони не євреї?

— Ти думаєш, Бабин Яр тільки для євреїв? Там усі нації збратались. І ніхто не рахував, кого там більше —

євреїв, росіян чи українців. Відомо тільки одне — там лежать чесні люди, може й не члени партії, та все одно комунисти,— майже урочисто закінчив Віктор.

— Моя мама не була партійна.

— Була. Це тільки тепер виявилось, а раніше ні ти, ні вона сама про це не думала. Футболістам теж раніше здавалося, що вони не комунисти.— Він пройшовся по кімнаті, не маючи змоги стримати збудження.— А ще радіо страшно на стадіоні,— знову заговорив юнак.— Кричить, аж захлинається: «Наші переможні сили вже на околицях Москви...»

— Брехня це! — крикнула Галя.

— Звичайно, брехня. А як ти докажеш? Одним словом, нічого хорошого на світі немає, а буде, мабуть, іще гірше.

— Неправда, буде краще!

— Не знаю. Тим часом нічого хорошого не видно.

Тиша запала в кімнаті — глибока, трагічна.

— Що з твоїм приймачем? — пошепки спитала Галя.

— Немає антени,— винувато відповів Павло.— А він не може працювати без антени.

— Стривай,— раптом дивно зміненим голосом сказав Віктор,— мені здається...

І, нічого не пояснюючи, швидко вийшов з кімнати.

— Мерщій за ним,— наказала Галя Павлові, але не встиг той зрушити з місця, як Віктор повернувся, тримаючи кільце потемнілого мідного дроту.

— Ось вам антена,— переможно сказав він.— Смішно, як у тій примовці: шукаю рукавиць, а вони за поясом.

— Де ти взяв дріт? — здивувалася Рита.

— Висів у коридорі на гвіздку.

— Де?

— Я ж тобі сказав, на гвіздку.

Усі вийшли в коридор.

— Тут.

— Я ніколи раніше цього дроту не бачила,— сказала Рита.

— Це всім відомий дефект уваги,— заявив Павлушка.— Ось ти сто разів дивися на свій буфет, а можеш точно перелічити, що на ньому стоїть?

— Ні.

— В тому-то й секрет. Речі, які ми часто бачимо, не привертають нашої уваги. Я про це давно читав.

— Годі теревенити,— заявив Віктор.— Байдуже, звідки взявся цей дріт, краще спробуймо...— він підійшов до вікна, за яким уже запав вечір, глянув у двір, відчинив

квартирку.— Ні, небезпечно: всім видно буде,— зітхнув.— Хіба кімнатну антену прилаштувати?

— Не потягне детекторний,— скрушно відгукнувся Павлушка,— але спробувати треба.

— Побачимо. Допоможіть.

Через кілька хвилин під стелею Ритиної кімнати, мов павутиння, поснувався дріт.

— Ох, не потягне, не потягне,— не втрачаючи надії і боячись наврочити, повторив Павло.

Чорні кружальця навушників лягли на голову Віктора. Пальці навмання шукають на кристалі детектора чутливу точку. Стрілка варіометра стоїть на позначці, де колись була хвиля Москви. Тиша в кімнаті майже смертельна. Щось шумить у навушниках, а що — зрозуміти неможливо.

Він справді чує чи це тільки в мозку горять слова «Говорит Москва»?

Ні, здається, чує.

Ні, це дзвенить у вухах.

Ні, чує.

Віктор глянув на друзів дикуватими очима.

— Я, мабуть, збожеволів,— тихо сказав він,— нічого не розумію. Чую чи ні?

— Дай сюди,— кинулася Рита.

Тиша, пронизана іскорками далеких-далеких спалахів ефіру, дзвеніла в навушниках. Дівчина зіщулилася, завмерла, ніби вся перетворилася на слух, і тоді десь із глибини всесвіту, тихіші за повів леготу на пелюстках квітки, зринули слова.

— Чую,— вирвалося з її пересохлого горла,— чую, Москва говорить. Галю, послухай!— сказала Рита, дивно кривлячи губи. Дівчина раптом заридала. Все вилилося в цьому риданні: і нестерпний жах самотніх ночей, і пекуче горе Бабиного Яру, і несамовиті сподівання.

— Я одну тільки хвилиночку, одне тільки слово,— захвилювалася Галя, ніби вибачаючись перед товаришами.— Рито, голубонько! — Личко її заніміло, застигло в чеканні, потім спалахнуло, як маків цвіт.— Почула!

— Тепер моя черга,— солідно сказав Павло, прислухався і аж язиком клацнув від радості. Він майже не вловлював змісту передачі, до свідомості доходили тільки окремі слова, але Москва говорила, Москва жила!

— Шкода, кімнатна антена,— зітхнув Віктор.

— Не про те зараз говорити треба,— спалахнула Галя.— Вони на Москву лізуть, а ми сидимо склавши руки? І всім стало ніяково, друзі похнюпилися, збентежені.

— Що ж ми можемо зробити? — запитав Павло.

— Те, про що вже говорили,— сказав Віктор.— Знищити Оксану Стороженко і всіх фашистів, що біля неї крутяться. Всіх. Не мають вони права жити.

В кімнаті запала така тиша, ніби смерть змахнула своїм чорно-прозорим крилом і зникла, а тінь її зосталась.

— Як їх убити? — запитала Рита, машинально торкаючись рукою опеченого плеча.— Це складно — вбити фашиста.

— Найкраще гранатою,— вирішив Павлушка,— а гранату треба кинути тоді, коли в неї будуть гості.

— Смішна розмова,— перебив Віктор.— Нереально. Де ми візьмемо гранату?

— Зараз війна. Зброї всюди багато.

— Невже ми справді їх уб'ємо? — захлинаючись повітрям, запитала Рита.— Мені страшно...

— А мені не страшно,— різко відповів Віктор.

— Знаєте, як це можна зробити? — мрійно заговорив Павло.— Уявляєте, сидить у мадам Стороженко величезна компанія. Генерали й адмірали, не рахуючи полковників. Музика, співи, патефон, культура. На кухні, звичайно, Галя... Вона відчиняє нам двері, ми її зв'язуємо, затикаємо рота ганчіркою, щоб створити повне алібі, як пишуть у романах, потім прислухаємося... Оксана Стороженко виконує свій коронний номер. Я прочиняю двері, ти кидаєш гранату...

— Відчиняти дверей не треба, там з коридора до їдальні виходять вікна,— сказала Галя.

— Тим краще! Ми тікаємо, а німецька швидка допомога забирає десятки трупів.

Віктор неголосно засміявся.

— Здорово в тебе виходить. Дурниці, звичайно, але слухати цікаво. Добрий кожух, та не для нас шитий.

— А чому дурниці?

— У тебе є гранати?

І знову всі замовкли, не знаходячи відповіді. Рита приклала навушника:

— Мовчить,— пожалілася вона.

— Вночі буде чути значно краще,— пообіцяв Павло.— Зараз у нас один клопіт — знайти гранату.

— Це правда,— погодився Віктор.— Ну що ж, подума-

ємо, а зараз пора додому. Ти, Рито, на всякий випадок, знімай антену.

— Добре, зніматиму.

— Ти не помилився, дріт висів саме на цьому гвіздку? — спитала Галя в коридорі.

— Що я тобі — сліпий чи божевільний? — образився Віктор.

Дівчина знала напевне: вчора тут стирчав голий гвіздок. Звідки взявся дріт? Хто його повісив?

Але вона не сказала жодного слова, тільки міцно, може, міцніше, ніж звичайно, потисла на прощання Вікторову руку.

Потім замкнула двері, прислухалася. З-під дверей Каравана, ледве помітне в півтемряві, пробивалося світло. Значить, він дома. Ох, яка це небезпечна людина. Не остання спиця в колесі у фашистів, мабуть, ну й падлюка, звичайно, бо вже кілька разів і машина по нього приходила. А може, це й краще, коли такий зрадник живе поряд? Може, це щось на зразок громовідводу? Ні, треба від нього подалі...

Обережно, щоб не стукнути, Галя зайшла до Ритиної кімнати. Дівчина лежала на тахті, і чорні кружальця приймача ніби вросли їй у вуха.

— Чую, — прошепотіла вона, — на всіх фронтах запеклі бої.

— Дай і мені послухати.

Рита знехотя відчепила один навушник від дужки.

— Візьми.

Галя вмостилася поруч з подругою, вкрилася ковдрою, ближче притулилася до сухорлявого, спаленого хвилювання тіла Рити, всім еством відчула його нервово тепло і завмерла.

Перед її внутрішнім зором постали сотні довгих холодних кілометрів, що пролягли між Києвом і Москвою. Лінія фронту кривавим рубезем пройшла через поля, ліси, міста й села, завихрилась, метаючи гострі міни й снаряди, бомби й гранати. Вона була рухома, жива і то наступала, то відступала, звиваючись у півтмі, як величезна вогняна гадюка. Десь далеко за нею лежала Москва. Лінія фронту намагалась охопити місто, стиснути в лещата, а воно не здавалось, било синіми і червоними спалахами, і гадюка сичала, відповзала назад. А з Москви, з високої Шаболовської вежі (Галя не раз бачила її на фото) летіли й летіли слова. Вони долали темряву ночі і розпечену лінію фронту, нікому не підвладні і саме тому такі вагомими й сильними.

Дівчина міцно притисла навушника, ніби хотіла примусити його говорити трошечки голосніше.

Слова долітали до її свідомості уривчасто, з перервами, але загальний зміст можна було вловити: Червона Армія веде запеклі бої, гітлерівці несуть величезні втрати, Москва стоїть нездоланна...

Потім настала тиша і, раптом порушуючи її, полилася тиха, далека-далека, добре знайома пісня «В далекий край товариш відлітає...»

Мелодія вплинула сильніше від слів: на світі є люди, які можуть вільно співати цю чудесну пісню, а от вона не може. І від гіркоти і розуміння власного безсилля гарячі сльози підкотилися до горла, та Галя не дозволила собі заплакати. Це було неймовірно трудно, вимагало величезного, майже фізичного зусилля волі, але в дівчини вистачило сили. Вона не могла, не мала права розлучатися з піснею.

Поволі-поволі корчі відпустили горло. Пісня скінчилась, і зовсім непослідовно й несподівано, ніби комусь чи самій собі відповідаючи, Галя сказала:

— Так, ми їх усіх знищимо.

— Це страшно,— відгукнулася Рита.

— Ні, вже не страшно.

Почувся стук у зовнішні двері. Прийшла з роботи мама. Немовби відриваючись од рідної коханої людини, надовго прощаючись з нею, опустила Галя навушника.

— Заздрю тобі,— шепнула Риті.

— А я зараз слухатиму, слухатиму...— всміхнулась подруга.

Другого дня Галя прийшла, як звичайно, на роботу до Оксани Стороженко, глянула на коридор, освітлений восьмигранними вікнами, що виходили до вітальні, і згадала план Павлушки Ковшика. А й справді, було б здорово взяти в руку гранату — важку, надійну — і кинути туди, на стіл, за яким сидять пихаті й хижі фашисти, хизуючись і вихваляючись перед господинею. І щоб граната впала саме перед Оксаною Стороженко, щоб встигла вона побачити свою смерть, зрозуміти, що скоїлося, перед тим як усіх пошматує і знищить чорно-червоний вибух.

«Смішно, Павлушка не був ніколи в цій квартирі, а план склав абсолютно точно. Як у воду дивився. Буває ж таке... Але де візьмеш гранату?»

На кухні гора брудного посуду. Значить, знову була гу-

лянка. Скільки ж їх тут розважалося? Мабуть, шестеро чи семеро. Саме вистачить на одну гранату.

Галя зловила себе на тому, що весь час повертається і повертається до цієї думки. Треба від неї якось відкараскатися, бо так і виказати себе недовго.

Руки її працювали швидко і звично, а думки бігли й бігли нескінченним потоком. От, здається, все ясно, підла баба ця Оксана Стороженко, а чомусь нікого не залишає в себе ночувати. Чому б це? І ще одно: хоч як пізно кінчалася б гулянка, Оксана обов'язково все поприбирає, винесе брудний посуд на кухню і спить тільки в чистій кімнаті. Така падлюка мусила б мертво-п'яна падати в ліжко і прокидатись у справжній багнюці.

О, вже заворушилася. Двері рипнули. Зайшла. Усміхається.

— Чого це ми сьогодні такі похмурі?

— А чого я маю радіти?

Косим поглядом знизу, нахилившись над мискою, зміряла Оксану з голови до ніг. Нічого не скажеш — гарна. Інша жінка ранком як устане, то обличчя таке, ніби чорти на ньому всю ніч горох молотили, а Оксана свіжа, рум'яна, усміхнена. Дарма, що пила до півночі. А може, вона не п'є? Ні, не можна не пити в такій компанії.

— Значить, нічого радіти?

— Мені тим часом нічого.

— А що наші переможні війська з дня на день Москву візьмуть — хіба це не радість?

Оксана невідступно дивилася на Галя, і дівчина добре розуміла, що зараз мусить лещатами скувати свої почуття, жодним рухом, жодним словом не виявити ненависті, що розпирала їй груди. Якщо бувають у людей хвилини, коли в душі гартується сталь, то це саме така хвилина.

Галя зуміла стриматися, не сказати ні слова, але вся кров бухнула їй в лице. Хотіла нахилитись до тарілок і не змогла ворухнутись, ніби закам'яніла.

Оксана вп'ялася очима в дівчину, не пропускаючи найменшої зміни у настрої і виразі Гаїного обличчя. Екзамінувала спокійно, певна себе, зацікавлено стежила, як поволі світліють щокі, як починають ворухитися губи.

— Молодець! — раптом сказала вона. — Сильна дівчина.

— Хто, я? — перепитала Галя.

— Ненавидиш мене смертельно?

— За що, Оксано Іванівно?

— На твоєму місці я теж ненавиділа б. Мабуть, мені треба бути дуже обережною.

Ще раз змріяла Галю поглядом і вийшла з кухні.

Що це було? Провокація? Перевірка?

Що хотіла взнати Оксана Стороженко?

Все.

Що вона взнала?

Нічого конкретно і все взагалі. А думки, почуття, ненависть дівчини взнала?

Мабуть, так.

Що вона тепер буде робити? Вижене її? Хіба мало дівчат у Києві? Кожна охоче піде на роботу, де можна вдо-сталь попоїсти, та ще й біля такої артистки!

Ні, неправда, не кожна...

У неї, Галі, своя мета...

Ну, добре, побачимо, як воно далі життя складеться. Адже Оксана не взнала нічого конкретного. Хіба хтось може звинуватити людину тільки за те, що вона несподівано почервоніла? Смішно.

І справді, ніяких видимих наслідків ця гостра розмова не мала. Ніщо не змінилось у великій квартирі. Збиралися вечорами офіцери, досить високі за рангом, ввічливі, нестерпно самовдоволені. Дзвенів рояль, співала Оксана, лунали оплески.

А одного ранку, годині о дванадцятій, з'явився Адольф Шредер, урочистий, мало не натхненний, з великим пакунком у руках. Галя не чула його розмови з господинею, але, коли німець пішов, Оксана, сміючись, принесла пакунок на кухню і вивернула з промасленого паперу жирного гусака.

— Ну,— сказала вона,— досягла я вершини! Знаєш, хто у нас післязавтра вечеряє?

— Звідки мені знати? — сухо відповіла Галя.

— А чого ж ти не підслухала? Я б на твоєму місці неодмінно так вчинила.

— Я мови не знаю.

— Неправда, знаєш і навіть досить пристойно для десятикласниці. А вечерятиме у нас генерал військ СС Зігфрід Ранке. Чула про такого?

— Ні.

— А я чула. І не тільки я чула,— усмішка на мить зникла з уст Оксани.— Що з цього гусака можна зробити?

— Що скажете.

— Засмажимо, а в середину покладемо отрути. Попро-си маму в аптеці ціанкалі дістати. Ото було б свято!

Оксана одверто глузувала, знущалася з дівчини.

— Для чого ви це говорите?

— Для того, щоб ти знала: коли щось з моїми гостями чи зі мною в цю ніч станеться, я знатиму, хто винен. Це тобі пересторога, щоб не дуже світила очима з ненависті. Дома попередиш, що ночувати не прийдеш. Ох, і нічка ж буде! Чи то єгипетська, чи то афінська. А колись іще комсомольські ночі бували. Пам'ятаєш?

Знову ловить на гачок.

— Мовчиш? Мовчання — золото? Може й так. Ну, дай думати, як нам цього гусака засмажити.

Увечері вони всі зібрались у Рити. Сиділи, слухали розповідь Галі, насторожені, уважні.

— А головне, розумієш, каже, комсомольські ночі бували,— аж захилинаючись, розповідала дівчина.— Згадати не можу...

— Ох, мій би план у життя провести,— зітхнув Павлушка.— Гранату до пана Зігфріда Ранке на стіл, замість гусака, покласти...

— Де ти візьмеш гранату?

— От і я запитую — де?

— Єдина втіха, може, Галя і нам по шматку гусака принесе... Смакота!...— мріяв Павлушка.

— Годі,— стусонув його межі плечі Віктор,— знайшов час.

— А що, коли справді отруту? — запитала Галя.

— Ні,— твердо сказала Рита.— Вони тебе першу гусака покуштувати примусять. Як піддослідного собачку. Це вона себе навмисне застрахувала...

— Що Москва передає? — спитав Павло.

— Бої на всіх фронтах.

Помовчали. Віктор підвівся.

— Ну, бувайте здорові, піду, вдома вже чекають.

Він вийшов у темну кошлать жовтневого вечора, несучи повні груди важкого серця.

Надворі вже посутеніло, але ходити можна. Демонструючи повну непохитність своєї влади, гітлерівці відмінили комендантську годину. Незважаючи на це, вулиці порожнісінькі: страшно тепер і носа виткнути, ніколи не знаєш, звідки вдарить куля. Будинки стоять похмурі, неживі. Страшне місто Київ. Страшне і небезпечне.

Повернувшись до свого дому, зайшов у двір. Серце щеміло гостро і пронизливо, вимагало дії, роботи, боротьби. Може, він боїться зробити якийсь по-справжньому сміливий крок?

Неправда, він не боїться, він просто не знає...

Темна тінь виросла біля стіни, хлопець сахнувся вбік і зупинився, почувши тихий голос:

— Ти, Вікторе?

— Я. Ви, Іване Петровичу?

— Так. Заходив тут до одного знайомого. Не застав дома. Чи втік на село, чи виїхав — невідомо.

Караван простягнув до хлопця руку.

— Візьми.

Віктор узяв невеличкий, загорнутий у папір, на диво важкий пакунок.

— Що це?

— Гранати. Спокійно, я все знаю, — тихо сказав Караван, — і не тремти так, бо вступиш на землю і наробиш шесту на весь Київ. Спокійно. Ти — комсомолец.

— Що ви знаєте?

— Все. Генерал СС Зігфрід Ранке — вартий великого ризику.

— Нічого не розумію, — пручався Віктор. — Який Ранке? Про що ви говорите?

У нього було таке відчуття, ніби в ногах розм'якли кістки. Що вчинити? Кинути ці кляті гранати і втекти? Чи взяти їх?

Це ж звичайнісінька провокація. Зрадник Караван хоче знайти ще кілька жертв. Видно, підслуховував, мерзотник, паскуда, їхні розмови. Вони ніколи не були обережні, не зважали, вдома він чи ні. І от маєш, прийшла розплата. Чому вони такі важкі, ці гранати?

— Не бійся, — повторив Караван. — Колись вам Павлуша Ковшик дуже хороший план виклав. От і дійте за цим планом. Одні тільки зауваження: приїхати до Оксани і поїхати від неї після вибуху треба на велосипеді. Щоб собака сліду не взяв. Знайдеш велосипед?

— А гестапо нас схопить з гранатами...

— Воно не знатиме. Зрозумій — я з вами. Можеш сказати про це своїй організації.

— А звідки я знаю, що ви не провокатор?

— Провокатор діяв би інакше. Досить було б, наприклад, показати вашого приймача гестапо...

— Це ви дота на гвіздох повісили?

— Я.

— Це ви навмисне мене до Галі скерували?

— Так. Треба, щоб нас було багато.

— А нас багато?

— Більше, ніж ти думаєш, і навіть більше, ніж я знаю.

— Це не відповідь.

— Ні, це відповідь, але не дуже конкретна. Я не маю права нічого тобі казати. Ти повинен знати тільки одне — нас у Києві дуже багато.

— А я вам не вірю, — заявив Віктор, кладучи пакунок до кишені, — і гранати ваші просто викину.

— Не викинеш. І ще одне: там, у кімнаті Оксани Стороженко, стоїть здоровенний годинник, відбиває години... Я хочу, щоб граната впала точно з останнім ударом, ну, скажімо, десятої години. Точно о десятій.

— Для чого це?

— Так треба. Більше я тобі нічого не скажу. Повтори, коли має впасти граната?

— З останнім ударом десятої години. Якщо я їх раніше на смітник не викину.

— Ні, ти їх не викинеш. Бувай здоровий, і спи спокійно — я не провокатор. Щасливо, — і відійшов од хлопця, ніби розплився в густій темряві жовтневої ночі.

Віктор повернувся додому хитаючись. Здавалося, в гранатах сотні кілограмів. Важкі, холодні, як жаби, вони відтягли кишеню, і забути про них було неможливо.

Мати зустріла його стривоженим поглядом.

— Що з тобою?

— Спати хочеться. Стомився.

Приклала до синового чола суху долоню:

— Ні, температури немає. Вечеряй і лягай.

І от він лежить у ліжку, мало не з головою вкрившись теплою ковдрою. В хаті холодно, але ковдра приголубила м'яко, ніжно. Так хороше було б ні про що не думати, а просто віддатися цьому життєдайному теплу і зразу занути.

Годі й думати про таке щастя. Він лежатиме цілу ніч у тривожному безсонні і перевірить усе до останнього слова. Гранати, сталеві-чорні, рубчасті лимонки, причаїлися в шухляді стола, і думки прикипіли до них.

Тепер треба вирішити найважливіше питання: вірити чи не вірити?

Почнемо від самісінького початку.

Ось вони вперше зустрічаються у дворі, і Караван говорить йому про Галю.

Рита Черняк, дівчина, оголошена гітлерівцями поза законом, живе поруч з Караваном, він про це знає, але чомусь мовчить.

Моток дроту, саме такого, як треба, з'являється на гвіздку в коридорі.

Нарешті, ці гранати.

Ловить їх зрадник Іван Караван, уміло провокує, щоб потім зразу накрити цілу організацію і вислужитися перед фашистами. чи він і справді чесна людина?

Вірити чи не вірити?

Запитання потребувало точної відповіді. Так чи ні? Іншого слова бути не могло.

А Оксана Стороженко, хто вона така? Коли Іван Караван може виявитися другом, то може і вона своя?

Ні, це зовсім інший випадок. Хотіла розстріляти Риту Черняк, тільки не влучила.

Стривай, стривай, є в цьому щось дивне. Як це так, з п'яти кроків випустити цілу обойму і не влучити?

А може, вона навмисне не хотіла влучити?

На це не відповідь ніхто.

Ну, а на запитання «Вірити чи не вірити» хто знайде відповідь?

Віктор борсався в ліжку, вмощувався і так, і сяк, намагаючись знайти зручніше положення, але сон не приходив, і ніякий рішенець не здавався переконливим і правильним.

Повільно минала ніч. Десь перед світанком рішення прийшло само собою. Віктор не буде дошукуватися — ворог Караван чи друг. У них є дві гранати, значить, треба, щоб вони зірвалися серед гітлерівців, щоб кожен уламок знайшов свою ціль. Одну гранату він дасть Павлові, другу візьме собі...

Чекай, це ж, мабуть, і твоя власна смерть?

Так. Він дав комсомольську клятву, він готовий. Убивати гітлерівців, не ризикуючи власним життям, неможливо. Або вони тебе, або ти їх.

Чому Караван говорив точно про десятю годину? Щось має відбутися саме о десятій. Що?

Чому перед ним постає дедалі більше й більше запитань без відповіді?

Ні, сам він нічого не вирішить. Треба все розповісти Галі. Вона справжній друг, може, навіть більше ніж друг...

Юнак різко ворухнувся під ковдрою. Мама проснулася.
— Що з тобою? Чому ти не спиш?

— Сон дивний приснився.

І знову тихе рівне мамине дихання, і знову тиша в холодній кімнаті.

Другого вечора він усе розповів Галі. Дівчина сиділа, боячись зронити слово, тільки брови її зійшлися на перенісся.

— Чому вона не влучила в Риту? — запитував Віктор.

Ніхто не може відповісти.

— Чому треба, щоб граната вибухла о десятий?

Теж немає відповіді.

— Вірити чи не вірити?

— Вірити, — раптом рішуче сказала Галя. — Гранати — надто вагомий доказ.

Потім щось згадала і додала:

— Йому вірити, а Оксані Стороженко ні.

— Іван Петрович цього і не вимагає. Адже граната, мабуть, і її знищить. Вона ж там буде?

— Так, це правда.

— А може й справді не влучила вона в Риту не випадково?

Галя усміхнулась:

— Слухай, — сказала вона, — ми вирішили вірити Караванові?

— Так.

— То хай він сам про долю моєї шановної господині думає. Коли вона з ним разом, то хай шукає засобів її порятувати; коли він не з нею, то їй просто на той світ дорога стелиться. В усякому разі ці дві гранати марно не пропадуть. На скільки уламків рвуться лимонки?

— Штук, мабуть, на двісті.

— Цілком досить.

У двері постукали. Кругла фізіономія Павлушки з'явилася в кімнаті. Потім прийшла Рита.

— Бойові збори комсомольської організації «Посмішка»...

— Ні, «Смерть фашистам», — сказав Віктор.

— Так, мабуть, сьогодні «Смерть фашистам» пасує більше, — погодилася Галя, — оголошую відкритими. Порядок дня один — розробка бойового завдання на завтрашній вечір.

— А що має трапитися завтра? — знецімився Павлушка.

Віктор витяг з кишені, обережно розгорнув і мовчки поклав на стіл сіро-чорні гранати. Ковшик глянув, зблід

і зразу замовк, ніби йому забракло повітря. Мовчання тривало довго. Гранати лежали на столі і здавались очима самої смерті, що непомітно зайшла до кімнати, зупинилася за плечем, а тепер мружить свої чорно-сірі очі і ніби запитує: «Ну, хто буде перший?»

До цієї хвилини можна було відступати. Досі вони наче грались у підпільників, нічим не ризикуючи, чогось вичікуючи, але в цю мить гра закінчилася. Починалося жорстоке, нещадне підпілля. Вони зрозуміли це, але ніхто й не подумав відступати.

— Завтра в Оксани Стороженко буде великий прийом,— неголосно сказала Галя.— Буде генерал-майор СС Зігфрід Ранке.

— Зігфрід Ранке,— чомусь пошепки повторив Павлушка, не відводячи очей від гранат.

— План у нас буде той, що колись запропонував товариш Ковшик,— діловито говорив Віктор.— Ми з тобою приїздимо туди на велосипеді вдень, коли господині не буде вдома, і ховаємося в кімнаті під дровами. Як Галя говорила, під тими штабелями не те що нас, а коня сховати можна, добре запаслася на зиму. Десь близько десятої виходимо, в'яжемо Галю, затикаємо їй рота і точно о десятій, з останнім ударом годинника, кидаємо через вікна з коридора гранати, а тоді чорним ходом чимдуж тікаємо. Сідаємо на велосипед, щоб собака сліду не взяв, і додому. План ясний?

— Так, усе ясно,— сказав Павло.— Врятуватися нам, мабуть, не пощастить, але гранати повинні розірватися точно. Давай ще раз перевіримо кожен крок.

Усе змінилося в ньому в цю мить: обличчя, рухи, слова. Раз і назавжди зник веселий безтурботний хлопчина, здатний на дитячу витівку, жарт, гру. Тепер у кімнаті стояв невисокий на зріст, широкоплечий сімнадцятирічний зосереджений мужчина, який точно знає свою мету, більше того, знає, як її здійснити.

Галя зразу помітила цю зміну і подумала: «Ніхто з нас не зостанеться, яким був раніше, всі зміняться. Ця комсомольська ніч ні для кого не мине безслідно». Вона глянула на зосередженого, похмурого Віктора, на Риту. Очі в дівчини розширилися, неприродно блискучі, не можуть відірватися од тьмяного чорно-сірого блиску гранат. Вона дивиться на них, як на свою власну смерть, неминучу і невідпорну.

Друзів своїх Рита в ту мить взагалі не бачила і навіть забула про їхнє існування.

«Переді мною смерть... Я знову бачу смерть...» — думала вона, і від того ставало так страшно, що губи трусились, як у лихоманці.

Рита примусила себе закам'яніти, стримати це огидне тремтіння, напружилась так, що в очах потемніло, на мить склепила повіки, потім глянула просто в обличчя Галі і запитала:

— А може, не треба її вбивати? Може, Оксані Стороженко живеться ще гірше, ніж нам?

Звідки спало таке в голову, вона і сама збагнути не могла, але думка вже вилася в слова, дивовижна і лячна.

— Ні, вона зрадниця. Згадай, як вона хотіла тебе розстріляти, — сказав Віктор.

— Що це ти вигадала? — суворо запитав Павлушка Ковшик.

— Я боюся смерті...

— Власної?

— Ні, будь-якої. Чому вона не влучила в мене, адже було чотири кроки...

— Бо руки від жаху трусились, — у Ковшика на все була готова відповідь.

Галя з Віктором коротко презирнулись.

— І завтра мусить померти, — вів далі Павло. — Це буде перша відплата за наших футболістів, за спалений Хрещатик, за вбитих людей, за Бабин Яр...

Його вже охоплювало нервово, піднесене нетерпіння.

— Заспокойся, — Віктор м'яко поклав руку на другове плече, — заспокойся. І сьогодні, і завтра нам треба бути далекоглядними і спокійними. Починаємо розробляти точний план, товариші.

Вони розробляли план, а Рита сиділа мовчазна, зосереджена, і в голові її дзижчала одна і та ж настирлива думка: «Завтра вони всі підуть на смерть, а я? Що робитиму я?»

Дівчина не могла знайти відповіді, і від того в голові важчало й важчало, голова аж розколювалася від болю і світ перед очима то згасав, то спалахував нестерпним сльозом.

— Ну от, готовий план комсомольської ночі, — почула вона мов крізь туман Вікторів голос, але до ладу не зрозуміла, про що йдеться.

— Тобі треба лягти, — дійшли до її свідомості Галині слова.

Рита покійно пішла до своєї кімнати, лягла в ліжко і ніби знепритомніла.

Друзі провели її очима і розійшлися, не сказавши ні слова. План комсомольської ночі готовий. Що тут ще говорити?

Ранок прийшов сонячний, ясний, але холодний. Галя встала, поснідала разом з мамою і, виходячи, міцно поцілувала її на прощання.

— Що це з тобою? — здивувалася Ганна Максимівна.

— Нічого.

— Ти якась збуджена, схвильована.

— Ні, це тобі здалося, — засміялася Галя. — Не хвилюйся, я прийду тільки ранком.

— Не подобається мені ця вечірка.

— І мені не дуже подобається. Щасливо.

Вибігла з кімнати, зайшла до Рити. Величезні, прозорі, якісь божевільні очі глянули їй назустріч.

— Доброго ранку.

— Доброго ранку.

— Твоє завдання, — твердо сказала Галя, — бути нашим центром зв'язку. Усі новини мусять сходитися до тебе. І постарайся заспокоїтися. Ти повинна бути спокійна. Абсолютно спокійна. Зрозуміла?

— Зрозуміла. Я буду спокійна.

Галя добре бачила, який це спокій.

— Думай про те, — сказала дівчина, — що сьогодні ми вперше помстимося фашистам за все: — за Україну, за Хрещатик, за Бабин Яр. Думай про це, і тобі стане легше.

— Добре, я так і думатиму, — кволо погодилась Рита.

— Побажай нам удачі.

— Ні пуху, ні пера! — Дівчина знайшла в собі сили усміхнутися, губи її розтулились і знову зійшлися.

— Правильно, до біса! — підкреслено весело сказала Галя, поцілувала подругу і зникла.

Коли вона зайшла до великої квартири на Чкалова, Оксана вже не спала.

— Готуюся до вечірки, — привітно зустріла вона Галю. — Давай глянемо, як там наш гусак поживає. Такі гості будуть!

Звучав її голос весело, і не можна було зрозуміти — тішитися вона своїми гостями чи, навпаки, іронізує.

«Вона теж помре сьогодні, — подумала Галя. — А що,

коли вона своя? Ні, не треба про це думати. Хай сам Караван у цих справах розбирається».

— Ти про що так замислилась? — почулося поруч.

— Про гусака. Сьогодні в нас така важлива-важлива вечірка...

— Це правда. Я тобі зараз білий фартушок і наколку на голову знайду, щоб мала вигляд справжньої покоївки.

Почалася звична щоденна робота. Час збігав непомітно, як пісок між пальцями рук.

Десь годині о першій Оксана сказала:

— Ну, ти тут хазяйнуй без мене. Я повернуся близько п'ятої.

Глянула на дівчину строго і вийшла.

Тиша настала у великій квартирі.

Галя зайшла до їдальні, пройшлася по кімнаті. Сонце світить за вікнами. Розкрита книжка лежить на тахті.

Підійшла, глянула — «Тарас Бульба». Саме та сцена, де виходить на ешафот Остап і, перемігши усі страждання, запитує: «Чуєш, батьку?»

Галя перегорнула сторінку. Було щось у повісті, в характері, в словах Тараса дуже близьке її думкам, настроям, прагненням. Раніше вона ніколи не повірила б, що можна зачитатися в таку хвилину...

Скінчилася повість. Нічого, навіть люльки не віддав ворогам Тарас Бульба.

А на серці в Галі раптом стало ясно і певно, ніби хтось надійний, незламний твердо сказав їй: «Нічого не бійся і не хвилюйся, усе буде добре».

З жалем поклала на місце книжку і взялася до роботи.

О третій годині відчинила квартиру на кухні. Не зовсім, а на три чверті: умовний знак — можна заходити.

Хлопці прийшли разом, зосереджені, серйозні. Павлушка діловито оглянув квартиру, потім заглянув на кухню і сказав:

— Гусака не можна шматок врізати?

— Ні, він повинен бути цілий.

— Ну, гаразд, давай щось інше.

— Невже тобі справді хочеться їсти? — здивувався Віктор.

— Це і як! І тобі рекомендую підкріпитися.

Ковшик їв смачно, весело, аж приємно було дивитися, як ворухилися міцні щелепи.

— Мені й подумати про таке смішно, — признався Віктор.

— А ти через силу сядь і добре поїж,— наказала Галя.— До десятої години ще довго чекати.

І ніби у відповідь на її слова, величезний годинник у їдальні мелодійно пробив три.

— Лишилося сім годин,— сказав Віктор.

— А ти не хочеш їсти,— засміявся Павло.— Ходімо лігво наше оглянемо. Ось мотуз і ганчірки. Для тебе, Галочко. Подобається?

— Перестань базікати. Зникайте!

Хлопці сховались у кімнаті, де було складено дрова. Мить поширудили там і затихли. Коли зайти до кімнати, то доведеться довго шукати, поки знайдеш їх за штабелями по-німецькому акуратно складених поліняк. Знову настала тиша у великій квартирі.

Оксана повернулася о п'ятій.

— Усе вдома гаразд? Усе готово? — І знову якось дво-значно звучить запитання.

— Так, усе готово.

— Привітай мене! Через два місяці співатиму Кармен.

— Вітаю.

— Хіба ж так вітають?

— Інакше я не вмію,— Галя повернулась і пішла на кухню.

— Почекай. Гості прийдуть о восьмій. Перед тим я хочу годину спочити.

«Ні, вона не своя, вона нічого не знає,— подумала в цю мить Галя.— Коли б знала, то навіть не подумала б про спочинок».

— Скільки їх буде?— запитала Галя.

— А для чого тобі знати?

— Скільки кувертів треба ставити. Чи, може, це таємниця?

— Ні, не таємниця,— засміялась Оксана.— Просто у нас буде такий високий гість, що я сьогодні аж надто пильна і в усьому вбачаю підступ. Зі мною буде усіх одинадцять.

За годину стіл був готовий. Оксана глянула на творіння своїх рук і лишилася задоволена.

— Чудово,— сказала вона.— Гусак буде розкішний, а закуска — і говорити нічого. Шкода, самого фюрера не буде. Стіл достойний. Тепер,— гордо, як полководець, що виграв перший бій, сказала Оксана,— я на годину ляжу спати. Точно о сьомій мене збудить. Треба мати час «навести парад».

Знову тиша запанувала у великій квартирі. Галя сиділа на кухні і насторожено слухала. Тихе шипіння лунало в духовці: то ще сердився і смажився, набираючи смаку, жирний гусак.

Довідатися до хлопців чи не треба?

Мабуть, треба.

Обережно заглянула в їдальню, прислухалася. Спить у спальні господаря, чути її рівне дихання. Вона, очевидно, зрадниця. Не могла б чесна людина спати в таку хвилину.

Галя зайшла до хлопців.

— Зникни! — прошепотів Віктор.

— Вона спить. Нічого вам не треба?

— Ти не можеш трошечки підігнати час? — спробував пожартувати Павлушка. — Вже несила чекати.

— Мовчи, — суворо наказав Віктор, — не турбуйся, Галю, все гаразд. Зачиняй двері.

Годинник лунко вдарив сім разів.

«Три години до удару гранати», — подумала Галя, знову заходячи до їдальні і прямуючи до ліжка Оксани.

Артистка спала спокійно.

«А сьогодні вона помре, — подумала Галя, вдивляючись в сонне вродливе обличчя. — Сьогодні вона помре, і це справедливо, бо зрадники не мають права жити на світі». Але на серці чомусь стало порожньо, і причину цього відчуття Галя не могла збагнути. Невже має рацію Рита?

— Оксано Іванівно, сьома година, — голосно сказала вона.

Оксана не здригнулася від несподіванки, не прокинулася раптом, а ліниво потягнулася всім тілом, повільно виринаючи з глибокого сну.

«Ні, вона нічого не боїться і не підозрює, — знову подумала Галя. — Вона просто підла баба, яка любить смачно попоїсти, випити, поспати і за ці дрібниці ладна віддати все, навіть найдорожче».

— Сьома година, — повторила дівчина.

— Гаразд, іди, я зараз устану, — солодко позіхнула Оксана.

Галя відчула, як нерви напружуються у неї до краю. А хлопцям, мабуть, стократ важче сидіти, чекаючи в своїй схованці. Коли проб'є дев'яту годину, вони почують. Без десяти десять Галя двічі стукне в двері, даючи сигнал, бо годинника в них немає. Здається, все точно, все перевірено, а проте серце то ніби злетить на височенну хвилю, то

довго-довго падає вниз у якусь чорну прірву-безодню, і ти аж задихаєшся, падаючи.

— Галю! Йди сюди! — поклікала господиня.

Дівчина зайшла й зупинилася: такою вродливою вона ще ніколи не бачила артистку. Оксані не доводилося якось особливо прикрашати себе. Все на ній було просте, невибагливе, а видавалося розкішним.

«Сьогодні вона помре, — подумала Галя, відчуючи, як лють закипає в її серці. — Зрадників треба знищувати».

— Подобаюсь я тобі? — весело спитала Оксана.

— Так, ви дуже гарні, — відповіла дівчина.

— А тебе треба трохи причепурити. Ось тобі фартушок, ось наколка. Надінь!

Якось зовсім незнайома дівчина стала перед Галею в дзеркалі, сяючи білим фартушком та крохмальною наколкою.

— Дуже добре, — засміялась Оксана, — тепер усе гаразд. Можемо приймати гостей. Без мого виклику до їдальні не заходь. Тільки коли я гукну.

— Я не заходитиму.

— У тебе все готове?

— Так.

Оксана окинула дівчину трохи незвичним поглядом.

— Гаразд. Іди.

Гості не забарилися. Демонструючи славнозвісну німецьку пунктуальність, вони прийшли о восьмій, усі десятеро враз, в однакових сіро-зеленуватих уніформах, оздоблених срібними кантами, червоними пов'язками з чорними черепами, скромними орденськими колодками, хижими срібними орлами.

— Дозвольте відрекомендувати, — весело гудів старечим басом Адольф Шредер, — генерал військ СС, наш загальний улюбленець Зігфрід Ранке. Фюрер високо цінує його здібності, і для нас усіх висока честь провести вечір у такому товаристві. А це наші друзі. Всі аматори музики, співу і не останні на світі гурмани. На превеликий жаль, до київських ресторанів ще не проникла справжня європейська кухня.

— О, — сказав генерал Ранке, — європейська кухня на українській основі і з українським присмаком це, мабуть, щось фантастичне. Навіть моя уява неспроможна...

Оксана уважно глянула на нього — високий, білявий, очевидно, сильний і спритний. Очі блакитні, добродушні й смішливі, хоч про неможливість Ранке ходять легенди, а про його жорстокість розповідають кошмари. У пана Гімmlера,

шефа гестапо, напевне немає перспективнішого генерала. Правда, зараз він ще не досяг високих постів, трохи замолодий, але золоті сходи слави вже простелилися перед ним.

— Прошу заходити, я щаслива вас бачити,— весело прощобетала Оксана.— Я зараз зачиню двері...

— Цього робити не слід,— сказав молодий капітан, що весь час був недалеко від свого генерала,— хай двері будуть незамкнуті, біля них наша варта. Там є чорний хід?

— Так, звичайно.

— Дуже добре, пробачте,— капітан вийшов, почувлися слова короткої команди, швидкі кроки, очевидно, на чорному ході теж поставили охорону.

Тепер квартира нагадувала обложену фортецю, але на Оксану всі ці заходи безпеки не справили ніякого враження.

— У ваших жилах не тече німецька кров? — усміхаючись запитав генерал Ранке, розцінюючи свої слова як найвищий комплімент.

— Ні,— відповіла Оксана,— я українка.

— Маю сумнів щодо цього,— говорив генерал,— ви б могли бути зразком арійської жінки. Певен, що хтось із ваших предків жіночої статі виявив добрий смак...

І весело засміявся, показуючи міцні білі зуби.

Вся свита генерала теж весело засміялася. Оксана запросила до столу:

— Прошу сідати, панове.

Капітан Баум, ад'ютант генерала, знову з'явився в їдальні.

— Цікавий персонаж працює у вас на кухні! — оголосив він.— Куховарка. Дуже гарненька. Та коли я спробував торкнутися її за підборіддя, вона мало не відкусила мені руку. Ха-ха-ха! Слово честі, аж зуби клацнули.

— Просто вона не звикла до такого європейського способу поводження,— сказала Оксана.— А дівчина вона хороша і, головне, прекрасна куховарка.

— А може, ви пішли на штурм без артпідготовки, капітане? — усміхнувся генерал.

— Прошу до столу, панове,— ще раз запросила Оксана.

Вони сіли по п'ятеро з кожного боку, вишикувані, як на параді: ліворуч Ранке, праворуч — Шредер, а далі ще зеленкувато-сірі й чорні уніформи — аж в очах мерехтить, коли поглянеш зненацька. А на чільному місці, над усіма ними, над кімнатою, мало не над усім світом,— Оксана, в легкому платті з глибоким вирізом, з оголеними руками, із сліпучою усмішкою й сяючими очима. Це справді її день. Мабуть, ніхто в Києві не міг би похвалитися, що колись

мав чи матиме таких гостей. Шкода, не запросили фотографа...

За найкращими традиціями старих інтимних прийомів слуги не заходять до кімнати, де бенкетує панство, а все робить сама господиня. Саме тому Оксані довелося частенько виходити до кухні, брати посуд чи якусь дрібницю. Гості могли їй бути за це тільки вдячні: надто приємно було дивитись, як вона рухається, щось подає, говорить, усміхається.

Вкотре з'явившись на кухні, вона весело сказала:

— Ну, просто цирк, навіть на чорному ході варта стоїть.

Галя нічого не відповіла, а Оксана глянула на неї, взяла якусь пляшку і вийшла.

Що це було? Попередження? Жарт? Випадковість?

В усякому разі хлопці повинні знати. Більше того, їхній план потребує тепер негайних змін: у кімнату, мабуть, доведеться кинути тільки одну гранату, а другою знищити варту на чорному ході.

Вибравши хвилинку, зайшла до хлопців, які знемагали від чекання.

То героїзм — кинутися на амбразуру доту чи впасти з гранатами під танк, добре знаючи, що помреш і в ім'я чого віддаєш своє життя. Але, мабуть, стократ більший героїзм отак лежати, щомиті наражаючись на смертельну небезпеку, стискати до болю в руці гранату і чекати визначеного часу.

Це героїзм найвищий. В такі хвилини ґрунтовно перевіряються всі сили душі. І стає зразу видно, справжня ти людина чи пустоцвіт, герой чи боягуз. Саме оцю залізну, мовчазну перевірку проходили хлопці. Тисячі тривоги, страхів і сумнівів терзали їхні душі. Вони боялися до нестями, до темноти в очах, але ні разу думка, що можна втекти чи не виконати свого завдання, не з'являлася в їхніх серцях.

Коли Галя зайшла до кімнати, Віктор схопився, ніби тугою пружиною підкинутий, Павло лишився непорушний.

— Що?

— На чорному ході теж стоїть варта.

— Весела співаночка, — тихо свиснув Павлушка.

— План треба змінити, — губи Віктора кривилися. —

О десятій я кидаю гранату гостям, а ти варті. Вони мусять розірватися одночасно. Моя на кілька секунд раніше.

— Так, інакше нам не втекти.

— Все, за десять до десятої я до вас стукну.

— Єсть. Іди.

Галя зникла, і знову zostалися вони у холодній, пропахлій березовими дровами темряві. Чекати стало ще важче. Надія на щасливий кінець майже зникла: ну що ж, вони знали, на що йдуть.

А тим часом витвір Оксани і Галі — святковий стіл — давно втратив свою красу: все змішалось на ньому. Вже проголосили і випили тости за фюрера, за перемогу, за першу в світі німецьку расу, за генерала Ранке і доблесні війська СС. Пили ґрунтовно, по-німецькому, і обличчя стали червоні, а рухи нестримні.

Годинник пробив дев'ять.

— Панове, — оголосила Оксана, — наближається центральний пункт вечері, її кульмінація — гусак.

Веселий регіт, оплески, вигуки.

Оксана вийшла до кухні.

— Допоможи мені, — наказала вона Галі. — Що це з тобою?

— Ні, ні, нічого, — процокотіла зубами дівчина.

— Не хвилюйся, вечір іде чудово. Ну, спокійно!

Вони вдвох взяли величезну тацю, на якій покоївся за-смажений, золотаво-коричневий, оточений яблуками, картоплею і капустою гусак, і несли його як мистецький витвір, як переможний прапор. Світові артисти могли б позаздрити цьому гусакові: такі він викликав оплески.

Галя оглянула всю компанію і мало не поточилася — така лють охопила її. Дівчина зразу ж оволоділа собою, але капітан Баум помітив секундну зупинку і насторожився.

— Пане генерале, це саме та дівчина, про яку я мав честь... Вона мені не подобається.

Ранке подивився на Галю уважно, оцінююче. Хміль зразу вивітрився з його обличчя. Очі стали тверді, холодні, впевнені, та наступну мить веселий гультьай знову визирнув з його зіниць.

— Цілком даремно, капітане. А мені вона подобається.

— Вона ненавидить нас, — стояв на своєму Баум. — Вона може нас отруїти.

— Отруїти? — така думка видалася генералові смішною і химерною. — Прекрасно. Зараз перевіримо.

Він схопив ножа, одним махом відтяв шматок жирного стегенця і на виделді простягнув Галі:

— Їж!

Галя зблідла, як полотно, і зразу ж усміхнулася. «Не туди цілите, пане генерал», — чомусь спало на думку. Спо-

кійно, ніби на сцені демонструючи кожен рух, кожен відтінок смаку, піднесла до рота шматок гусятини, відкусила, розжувала, проковтнула. Все це тривало в цілковитій, мало не магичній тиші. Затаївши подих, дивилися німці, як зникає соковите м'ясо.

— Спасибі,— чемно сказала Галя, проковтнувши останній шматок.— Чудова гусятина, давно такої не їла.

— Ну,— повернувся Ранке до Баума.— Бачили?

— Бачив. Я помилився. Прошу пробачення...

— Пробачення? Ні, не вийде. Я вас покараю,— обличчя Ранке зробилося кам'яно-жорстким.— Ви станете лицем до стіни і стоятимете, поки ми не з'їмо цього гусака. Марш!

Баум слухняно підійшов до стіни, торкнувся чолом стіни і застиг.

— Це буде вам доброю наукою,— сказав Ранке.

— Я прошу пробачити його, генерале,— усміхнулась Оксана.— Хай усім буде весело в цей вечір.

— Нічого, хай постоїть,— не піддався чарам господині Ранке.— Прошу до столу, панове.

Галя вийшла в коридор і поточилася. Сили зрадили її тільки тепер. Кілька хвилин стояла, спершись на стіну, потім отямилась і поспішила на кухню. Дівчина зрозуміла, що витримає все. Тепер вона тривожилася тільки за хлопців. Їм найтяжче. Вони мусять чекати. Чому Караван призначив вибух на десяту? Що має трапитися в цю мить?

А в цей час по Володимирській вулиці швидко йшла велика чорна машина. Рита Черняк сиділа на задньому сидінні, і двоє гестапівців міцно тримали її за руки. Вона дивилася то на одного, то на другого, і збентежена посмішка блукала на її вустах. Здавалося, дівчина не розуміла, як опинилася в цій машині і куди вони їдуть. Події минулих двох годин були ніби стерті з її свідомості.

Коли всі зникли з квартири на Чапаєва і наступила повна тиша, Рита довго ходила по кімнаті, марно намагаючись сама себе заспокоїти.

Тиша великої кімнати навалювалася на неї, як важка хвиля невидимого сухого піску, заважала дихати, рухатися, думати. Дівчина не могла залишатися бездіяльною. Кожна клітина її ества вимагала боротьби, руху, дії, і від того, що всі ці пориви доводилося стримувати, неймовірно боліла голова, думки втрачали чіткість, зливаючись у якесь незбагненне, тремтливие плетиво.

Вона добре уявила собі квартиру Оксани Стороженко, знала, де заховалися хлопці з гранатами, ніби чула, як ходить Галя з кухні до їдальні, згадувала ненависне обличчя артистки і чорну дірочку пістоletної люфи. Чому вона тоді не влучила?

Зараз за тим можна тільки пошкодувати. Ліпше було б упасти на холодний пісок Шевченківського парку і більше ні про що не думати, не знати, взагалі не жити. Так, мабуть, було б найкраще.

Для чого вона зараз живе?

Невідомо.

Скільки часу доведеться існувати отак, боячись людей, міста, не маючи змоги навіть вийти на вулицю? Чим вона завинила? Чому така люта кара випала їй на долю?

Нічого невідомо і немає відповіді на питання — як жити?

А може, і не треба жити?

Може, вийти на вулицю, вчепитися в горло першому зустрічному гітлерівцеві, вбити його і самій вмерти?

Господи, як болить голова!

В кімнаті посутеніло. В Оксани вже готуються до святкової вечері... Хлопці лежать за дровами...

Наближається шоста година. Треба послухати Москву.

Витягла навушники, вмостилася на тахті. Довго шукала на детекторі чутливу точку, але так і не знайшла. Ще рано, в цей час Москву не зловиш.

З жалем відклала навушники, прислухалась. Якийсь рух відчувався на сходах, ніби хтось наближався до дверей. Потім знову запала тиша, страшна, зловісна. Дівчина зіщулилася на тахті, чекаючи удару, вибуху, землетрусу.

Але замість того пролунав спокійний стук у зовнішні двері тільки не кісточками пальців, а чимсь металевим, цвяшком чи монетою.

Рита завмерла. Що робити? Відчиняти чи промовчати?

Стук повторився. Був він незвичайний, ніби умовний: тричі і раз, тричі і раз. Може, це хтось із хлопців повернувся?

Рита встала, обережно вийшла в коридор.

Знову стук: тричі і раз.

І тоді, не маючи сили стриматись, розуміючи, що там, на сходах, може стояти смерть, Рита підбігла до дверей і рвучко відчинила їх.

На сходах стояла не смерть, а кербуд Марія Пилипівна Загоруйко, і це, мабуть, було ще страшніше.

— Ти? — заходячи в коридор, запитала Загоруйко. — Як ти тут опинилася? Ти хіба не чула наказу — всім євреям з'явитися до комендатури.

Рита мовчала. Кожне слово в цю мить було смертельне.

— Ну, гаразд, — мовила Загоруйко. — Через годину ти звідси підеш, щоб і сліду твого не було. Завтра я перевірю. Коли будеш тут — доповім комендантові. Зрозуміла?

Рита мовчала.

— На твоєму місці я просто повісилася б, — сказала Загоруйко. — Все одно ти вже мертва. Як до Бабиного Яру чалапати, то краще дома... — грюкнула дверима і пішла сходами вниз.

Якусь мить Рита ще стояла, важко спираючись плечем на одвірок, потім згадала обличчя Марії Загоруйко й усмінулась.

Повернулася до потемнілої кімнати, сіла на тахту, посиділа, дивлячись у сутінь просто перед собою, і, все ще усміхаючись, наділа пальто, хустку й вийшла на вулицю.

Світ коливався перед очима, млистий, потьмарений. Страху не було. Навпаки, все здавалося дивовижно радісним і прекрасним. Таж на вулиці свято, велике свято — комсомольська ніч. Чому вона раніше про це не думала? Значить, і вона мусить іти святкувати. Вона вже точно знає, що робити, має в житті мету і нічого не боїться. Весь світ навколо неї, досі сповнений тривоги, жахів і горя, тепер став радісний і привітний. Вона все бачила ніби під іншим кутом зору, і речі, які раніше лякали, зараз радували. Сьогодні свято! Як вона могла забути?

Дівчина вийшла з під'їзду і не впізнала своєї вулиці. Це була якась невідома широченна магістраль незнайомого міста, і в млистому просторі її через кілька хвилин мало початися свято комсомольської ночі.

Поспішаючи, зацікавлено роздивляючись на незнайоме місто, вибралася на вулицю Леніна, холодну, темнувату, але ще людну. Йшла швидко, обминаючи зустрічних, не йшла, а пропливала повз них, не лишаючи сліду.

Шаруділи вгорі каштани оголеним гіллям, а Риті здавалося, що то червоні прапори майорять високо в небі. Дивись, які веселі люди довкола! Слухай грім великих оркестрів. Як давно не чула вона цієї музики!

Прислухайся, он там, за рогом вулиці Леонтовича, співають комсомольці. Вона теж хоче співати, теж хоче веселитися. Зникли всі кошмари. Вона знала, що все це боже-

вільний сон, він повинен скоро скінчитися. Значить, треба співати й танцювати під музику великих оркестрів, радіти, торжествувати з свята комсомольської ночі... «Взвейтесь кострами, синіє ночі»,— зненацька заспівала Рита. Заспівала голосно, з викликом, сміливо. Чому прийшла до неї саме ця піонерська пісня— невідомо. Прямувала затихлою переляканою вулицею, ішла в цілковитій тиші, оточена пороженчею, бо люди сахалися від неї, як від бомби, що от-от вибухне. А вона простувала гордо, упевнено, і довкола неї ішли тисячі піонерів, гриміли оркестри, і в небі маяли прапори.

Коли здоровенний гітлерівський солдат одним ударом збив її на землю, вона навіть не крикнула. Свято комсомольської ночі все ще маяло перед нею червоно-золотими знаменами.

Машина в одну мить домчала її до комендатури.

— Чому ви всі тут? — запитала Рита, заходячи до кімнати чергового.— Адже сьогодні свято комсомольської ночі.

— Вона божевільна,— сказав черговий.

— А до того ж єврейка,— додав його помічник.

Рита глянула на них сяючими очима і несподівано сказала:

— Ви фашисти, і ви всі загинете. Сьогодні свято комсомольської ночі! Свято комсомольської ночі! — І простягла руку до горла чергового.

Помічник коменданта вдарив її ребром долоні по потилиці. Рита м'яко опустилася на підлогу. Довгі вії здивовано, ніби ображено, кліпнули кілька разів і завмерли.

— Що ви наробили? — вигукнув черговий комендант.— Ідіот!

— Захищав ваше життя,— самовіддано відповів помічник,— але трохи не розрахував удару. Це ж не людина — кошеня.

— Яке свято комсомольської ночі? Про що вона говорила?

— Незрозуміло. Звичайна божевільна. Мабуть, просто шизофренічне маячіння.

— Покличте Каравана, він тут.

Іван Петрович прийшов негайно. Глянув на тіло Рити, розпростерте на підлозі, але нічим не зрадив своєї тривоги.

— Ця божевільна дівка кричала, ніби сьогодні свято комсомольської ночі. Що це означає? Коли настають такі свята?

— Не маю уявлення, таких свят ніколи не бувало,— відповів Караван.— Мало що може привидитись божевільній?

— Добре, йдіть,— наказав черговий.— Винесіть це падло.— І до Каравана: — Ви де будете?

— На другому поверсі, в сімнадцятій кімнаті. У мене роботи на цілу ніч.

— Знаю. Чим швидше ви її зробите, тим краще.

— Я постараюсь.

— Зараз можете йти. Мені дуже не сподобалась ця божевільна. Що це може бути — «свято комсомольської ночі»?

— Не маю уявлення. Маячіння божевільної. Таких свят раніше ніколи не бувало,— повторив Караван.

— Добре. Йдіть.

Караван вийшов, ледве тягнучи ніби налиті оловом ноги. У своїй кімнаті сів до столу, намагаючись збагнути сенс подій. Що сталося на Чапаєва? Чому вийшла з дому Рита? Як хлопці? Спокійно. Витримка і ще раз витримка. От тільки пістолета, мабуть, треба перекласти кудись ближче з задньої кишені.

Наближалася десята година вечора.

На ходиках, що висіли в кухні Оксани Стороженко, низько до підлоги опустивши свою важку гирю, довга стрілка перейшла цифру шість і повільно полізла вгору. Галі здавалося, що вона сунеться неймовірно швидко. Скоро, вже скоро! Без десяти десять треба стукнути в темні двері. В душу закрадається неприємний холодок.

Наближається, наближається найгостріша хвилина. Треба бути спокійною. Чому так тремтять руки? Тарілка, мов жива рибина, вислизнула з пальців, блиснули скалки легкої порцеляни. Прозвучало її падіння, як удар грому. Навіть там, у галасі п'яного столу, не пройшло воно непомітним.

— Що сталося? — з'явилася в кухні Оксана.

— Тарілку розбила.

— Гарна була тарілка. Нічого — це на щастя. До дванадцятої все скінчиться.

Все скінчиться раніше. Вона нічого не знає.

Стрілки на ходиках майже зійшлись, обидві показують десять. Пора,

І зненацька Галя відчула, що не може поворухнутись. Доки був час роздумувати, доки в запасі були години, комсомольська ніч здавалася далекою-далекою, сливе фантастичною. А тепер, коли не стало й секунди, ноги прикипіли до підлоги.

Ні, неправда, не для того вона сюди прийшла, щоб злякатися в останню хвилину. Зараз піде в коридор і двічі стукне в двері темної кімнати.

Для Галі ці хвилини були страшні, а хлопці пережили їх у сто крат гостріше.

Одне діло, коли перед тобою годинник, ти бачиш плин часу, можеш орієнтуватися в своїх діях,— і зовсім інше, коли лежиш нерухомо в темряві і не знаєш, скільки часу минуло, скільки ще лишилося. Спочатку хлопці навіть перемовлялися, потім затихли,— зосереджені, зовні спокійні, внутрішньо напружені до краю.

І тут сталося несподіване: Павлушка заснув. Почулося тихе, мірне дихання. У різних людей нервові напруження виявляється по-різному. Одні вибухають істерикою, мало не божевільям. У інших майже виключається свідомість, і щось дуже схоже сталося з Павлушкою Ковшиком.

Віктор спершу злякався. Здалося, ніби в цю мить він позбувся друга. Та ні, досить простягнути руку — і Павлушка прокинеться. Щаслива натура. Може заснути в такі божевільні хвилини. А от він не може. Його думки весь час там, у їдальні, в коридорі, в кухні. Вони разом з Галею, з її хвилюванням і нетерпінням. Коли б і він міг бути з нею...

В їдальні заграв патефон. Танцювати їм забажалося.

Скільки ще треба чекати?

Чому граната повинна розірватися тільки о десятій?

Він знову почав шукати відповідь на ці клятві запитання і не знайшов — два тихі удари пролунали біля дверей. У голосній музиці танго «Айне нахт ін Монте-Карло» вони були майже нечутні, але в серці Віктора прогрімili громом. Ось воно!

— Павло, ти спиш?

— Ні, я готовий.

Може, він і не спав?

— Тепер треба дорахувати до п'ятисот, це мине сім хвилин, а тоді виходити,— сказав Віктор, міцно стискаючи теплу гранату.

— Чеку зараз витягти чи згодом?

— Коли зв'яжемо Галю.

Вони почали рахувати.

— П'ятсот,— сказав Павло.

— Ні, в мене тільки чотириста вісімдесят,— твердо відповів Віктор, кілька секунд помовчав, тоді сказав: — П'ятсот.

— Починається комсомольська ніч,— сказав Павло.

Вони вийшли безшумно, хоча могли не боятись: «Ніч у Монте-Карло» глушила все.

На кухні їх зустріло бліде, але натхненне обличчя Галі. Очі світилися від збудження, як ліхтарі.

Павлушка потягнувся до неї з мотузом, в'язати, як було домовлено, але Галя подала важкого мідного товкача і сказала:

— Бий мене по голові, щоб знепритомніла. Здорово бий. Не бійся, інакше не можна. Все мусить бути посправжньому.

— Так не домовлялися, треба в'язати,— запротестував Віктор,— це небезпечно.

— Не повірять, коли тільки зв'яжете. Міцно бий і не бійся. Мотуза і кляп не забудь забрати з собою, товкача теж. Бий!

— Не смій! — прошепотів Віктор.

Павлушка заплющив очі, коротко замахнувся і вдарив.

Повільно, зламавшись у колінах, Галя опустила на підлогу й завмерла.

— Що ти наробив? Вона жива? — вигукнув Віктор.

— Не бійся, жива. Слухай годинника. Кидаєш ти. Моя граната для варті на сходах,— наказав Павло.

У ідальні все ще лунала «Ніч у Монте-Карло». Байдуже коливався великий маятник, нічого не відаючи про події і пристрасті цього бентежного світу.

Танцюючи з генералом Ранке, Оксана Стороженко теж інколи поглядала на годинника.

Йй треба було вирішити, як повестися, коли посередині цієї великої кімнати розірветься граната.

Варіантів було два. Перший: затіяти гру, під час якої один учасник, чи, може, навіть двоє, виходять з кімнати. Скажімо, «фанти» чи «гаряче-холодно», і в момент вибуху «випадково» опинитися за дверима. Це варіант хороший, але прямолінійний. Збіг обставин може викликати підозру. Другий варіант цілком виключає будь-яку підозру, зате смертельно небезпечний. Треба в мить розриву танцювати з Ранке чи з кимось із цих величезних фашистів, розраховуючи кожен крок так, щоб гітлерівець прикривав тебе всім

тілом, був ніби щитом від гострих уламків. Оксана знала, що осколки гранати не мають такої убійної сили, щоб пробити одне тіло і вразити друге. Психологічний виграш тут ще більший: після такого вибуху гітлерівці ніколи не сумніватимуться у вірності Оксани Стороженко. Здається, все просто і ясно...

Зате скільки ж несподіванок і випадковостей несе в собі цей варіант! А що, як граната впаде трохи далі чи просто під ноги Оксани? Або генерал повернеться, несподівано ступить убік...

Правда, в Оксани є ще одна перевага, про яку не можна забувати. Граната розірветься не відразу, а якусь секунду, доки горітиме запал, лежатиме на підлозі. Оксана готова до небезпеки, а всі гості цей час змарнують на осмислення того, що сталося. Ніби дуже небагато часу секунда, та для людини, яка може її використати, вона щось значить.

Сумніви розривають серце. Немає певності в думках і діях артистки. Такі вагання — вірний шлях до смерті. Краще мати неправильну, але чітку лінію поведінки, ніж сто раз передумувати, не знати, чого сам хочеш.

У неї ще є п'ять хвилин. Караван строго наказав не наражатись на небезпеку й неодмінно вийти з кімнати. Привід для того знайти не важко...

Звичайно, було б прикро вмерти саме тоді, коли вдалося так міцно вросли в гітлерівське оточення, знайти зв'язки, завоювати довіру...

Значить, о десятій треба вийти.

І втратити все завойоване, перекреслити його тінню підозри? В гестапо працюють теж не дурні, вони все співставлять, проаналізують.

Отже, треба залишитися в кімнаті.

І наразитися на певну смерть і порушити наказ?

Так. Треба ризикнути. Дівчина в Шевченківському парку стояла під кулями мов укопана, навіть не ворухнулась.

Скільки разів згадувала Оксана Стороженко добрим словом інструктора стрільби у розвідшколі Микиту Бузя! Він доводив її мало не до плачу, вимагаючи годинних тренувань, і заспокоювався тільки тоді, коли десять пострілів лягали точно куля в кулю.

— Ну, більш-менш задовільно, — милостиво мимрив тоді.

Там, у парку, вона перевірила пістолет Шредера двома

пострілами біля самісіньких вух дівчини, а потім упевнено розірвала кулею пальто на плечі.

Шкода, не бачив цього Микита Бузь. Хоча, мабуть, і тоді почула б стандартне:

— Ну, більш-менш задовільно.

Немає на світі правди!

Оксана чомусь відчула, що ота вічна несправедливість оцінок старшини зараз дратує її найбільше. Не майбутній вибух гранати, не смертельна небезпека, а саме Микита Бузь. Смішно. Ні, не смішно — небезпечно. Надто перенапружились нерви. Хвилину постарайся ні про що не думати!

Щоб заспокоїтися, згадала Івана Каравана. Вони кохають одне одного, вони мусять жити. Як вдало вийшло з тими напівобгорілими слідчими справами, залишеними в пирятинському лісі. Це була справді геніальна підробка. Ситуація ідеальна для розвідника: не ти шукаєш зв'язків з ворогом, а ворог шукає зв'язків з тобою, потребує твоєї допомоги. Ну, що ж, гестапо знайшло Каравана досить швидко.

І для всієї організації буде ліпше, коли Оксана не вийде з кімнати. Тут не буде й тіні фальшування, все виявиться справжнім, навіть смерть...

Так, навіть смерть. І боятися її нічого.

Перед артисткою знову постало личко Рити Черняк у Шевченківському парку. Дівчина знала, твердо знала, за що помирає. І Оксана Стороженко знає також. Тільки розстрілювана Рита не могла змагатися за життя, а Оксана може.

Стрілка підходить до десятої, зараз треба максимально зосередитись, ніби вийти на старт найкоротшої у світі дистанції від життя до смерті, але зробити це так, щоб генерал Ранке не помітив напруження, не збагнув своєї ролі. Ну, почнемо танцювати трохи жвавіше.

— Я вже давно не танцював з такою темпераментною жінкою, — на вушко, віддмухнувши пасмо золотого волосся, прошепотів Ранке.

— Широ влещена, — так само тихо відповіла Оксана.

— Я можу сподіватися на вашу прихильність? — У голосі генерала бриніли найзвабливіші тони.

— Хіба подолані в чомусь можуть відмовити переможцям? — стримано відповіла Оксана, а в серці клекотів гнів і тривога. Досить помилитися тільки одному з хлопців, кинути гранату трохи далі...

Неправда, ніхто не помилиться. Сьогодні комсомольська ніч, свято сміливих.

Пролунав перший удар годинника. Оксана навіть не здригнулась. М'яко повернувшись, пішла до стіни, ведучи генерала поперед себе.

Удари годинника падали, падали...

П'ять, шість...

Біля стіни Оксана повернулась, притиснулась усім тілом до генерала. Зараз він стояв спиною до кімнати, і життя Оксани залежало тільки від того, як упаде граната.

— Боже! Це неймовірно, — пристрасно прошепотів генерал, ще міцніше притискаючи до себе артистку.

Вісім... дев'ять...

Шибка у вікні, що виходило в коридор, дзенькнула точно з десятим ударом. Оксана сховала обличчя на грудях генерала і не бачила, як граната впала на стіл, секунду шипіла і раптом ударила чорно-червоним вогнем та гострими уламками важкого металу. Артистка відчувала різкий біль у руці, покладеній на плече Зігфріда Ранке, і впала на підлогу.

З розбитої лампи над столом полився гас, спалахнув, освітлюючи кімнату червоним чадним світлом.

Водночас у коридорі грюкнули двері і пролунав другий розрив гранати.

Настала секунда тиші. Ядуче шипів палаючий гас. Чувся стогін, тріск, галас. Щось густе й липке лилося на груди Оксани. Рука заніміла і здавалася чужою.

По сходах бігли солдати генеральської охорони, і гупання чобіт здавалося лункішим за розрив гранати.

А по вулиці Чкалова вниз уже мчав велосипед з двома їздоками, завернув ліворуч біля скверу, спинився на Чапаєва, Павлушка зіскочив, тихо сказав:

— Щасливо, — і зник у темряві.

Віктор доїхав до свого будинку, навіть заїхав у парадне — потім обережно взяв на плечі велосипед і за мить опинився вдома. Йому страшенно кортіло вийти глянути, що коїться там, на вулиці Чкалова, але навіть думати про щось подібне він собі заборонив. Перед очима ще стояло Галине обличчя, коли вона говорила: «Бий міцно, все мусить бути по-справжньому».

Чи не надто сильно вдарив Павло? -

Ні, Галя мала рацію, тут треба не грати, а справді ризикувати життям, інакше перемоги не буде. Це не іграшки.

Віктор примусив себе лягти і навіть не ворухнитися в

ліжку, щоб мама не турбувалася. Завтра все буде відомо, але до Галі не можна тепер і носа показувати. Нічого, вони знають, де їм зустрітися.

Караван закінчив свою роботу ранком і повертався з комендатури о шостій. Скінчилася комсомольська ніч.

У світанковому мороці він повільно йшов безлюдними вулицями Києва і, здавалося, ніби на плечах у нього величезна, може, навіть непосильна ноша. Патрулі зупиняли майже на кожному кварталі. Перепустка, підписана самим комендантом міста, впливала магічно, але з того, як пильно придивляються до кожного перехожого німці, можна було зрозуміти: в Києві сталося щось незвичайне. Іван Петрович знав про події минулої ночі більше ніж усе гестапо, але не все до кінця.

Що сталося там, на Чапаєва?

Чому вийшла на вулицю Рита?

Хто вигнав її з безпечної, затишної квартири?

Може, просто не витримала самотності? Тут він напевне припустився помилки — Риті треба було дати якусь активну роботу. Не важко збожеволіти в такі години, це надто великий іспит і для міцніших нервів.

Рита Черняк загинула, але, видно, нікому не сказала жодного слова, бо вся операція пройшла точно за розкладом, секунда в секунду. З десятих гостей Оксани Стороженко семеро вже вмерло. Серед них генерал СС Зігфрід Ранке. Двоє на грані смерті. Адольф Шредер легко поранений. Можна вважати завдання виконаним.

Правда, відхилення від розкладу були і мало не коштували життя людини. Перше — Оксана мала вийти до спальні в ту мить, коли годинник битиме десяту. Її поранено в руку і виведено з ладу не менше як на місяць, але справа не в тому — порушено наказ. Адже вона зараз могла бути серед забитих. Це неприпустима недисциплінованість, і лейтенант Стороженко матиме відповідне стягнення.

Друге порушення — Галя Коваль. Замість того, щоб зв'язати й заткнути їй в рота ганчірку, хлопці так стукнули її товкачем, що дівчина отямилася тільки о четвертій годині ранку. Стукнув би товкачик трохи сильніше, і сьогодні довелося б ховати Галю Коваль. За це хлопці теж матимуть...

— Стій! Документи!

Чергова перевірка. Погляди есесівців гострі, підозрілі, і десь у глибині очей страх і непевність. Ого, навіть їх сьогодні випустили на вулиці!

Друга граната розірвалася на сходах, є поранені і вбиті. Теж непогано. Видно, Оксана встигла попередити Галю, що на чорному ході теж поставлено варту.

Тепер доведеться подумати про хлопців. Вони наказ виконали, втекли на велосипеді, собака-шукач не взяв ніякого сліду. Та про їхню безпеку треба подбати негайно. На старих місцях ні вони, ні Галя залишатись не можуть. Треба переховати глибше.

Сам він цілу ніч провів у комендатурі. Алібі незаперечне.

Десь далеко за Дарницею почало голубіти небо. Наближався світанок. Київ лежав перед Караваном сірий, похмурий, безбарвний.

Іван Петрович якимсь дивним, шостим почуттям осягнув усю Україну. Лежить вона, вкрита нічним мороком, притиснута кованим німецьким чоботом. Міста і села її набрякають ненавистю, вибухають розривами гранат, ударами пострілів, полум'ям пожеж.

Лінія фронту перетинає її як довжезла пекуча рана на живому тілі. Мине час — ця рана пересунеться на захід і торкнеться німецької землі, а потім...

Іван Петрович навіть хвилини не дозволив собі мріяти про те, що буде потім.

До перемоги веде довгий і кривавий шлях. Ніхто ще не знає, коли вона буде, перемога, але вона буде, — це так само певно, як поява сонця через півгодини.

Він неспішно підійшов до свого будинку. Сьогодні треба подумати, що їм робити далі, по якому найболючішому місцю вдарити знову.

Щось придумаємо. Неодмінно придумаємо.

Глянув на вікна своєї квартири. Все спокійно.

«Свято комсомольської ночі» скінчилося.

Починається трудний, кривавий, сповнений подвигу і небезпеки комсомольський день.

(ПОВІСТЬ ТРЕТЬОЇ
КОМСОМОЛЬСЬКОЇ
НОЧІ)

закіптюженому, зруйнованому авіаційними бомбами і гарматними снарядами, важкими мінами і просто пожежами Берліні догоряла війна. Йшов кінець квітня сорок п'ятого року, й поодинокі, посічені гострими уламками клени в Тіргартені вже показали свої малесенькі клейкі листочки. Власне кажучи, Тіргартена не існувало. Біля розбомбленої брили рейхстагу, за високими, увінчаними квадригою баских коней порталами Бранденбурзької брами розлягалася пустка, де-не-де прикрашена поламаними деревами. Між ними ще диміли спалені танки. Зірвані зенітні гармати ще ніби мацали небо своїми розщепленими дулами. Дрібний і нудний, по-весняному теплий, з неба сіявся дощик. Земля в Тіргартені ставала в'язка, липла до чобіт, відгонила кров'ю і димом, листочки на поодиноких вмираючих кленах почорніли.

Над рейхстагом, рейхсканцелярією і кількома кварталами Берліна, де ще жила тисячолітня імперія, де слово «фюрер» викликало побожний страх, де тривав бій, висіли дим і кіптява. Долю цього останнього бою вже знали всі: і сам Гітлер, який заховався глибоко під землею в своєму бункері, і командувач армії, що наступала на рейхсканцелярію, генерал Лагутін, і начальник армійської розвідки полковник Караван. Знали це й есесівці, призвичаєні до повної безпеки і безкарності, а тепер кинуті в бій під вогонь сотень артилерійських батарей; і безвусі гітлер-югендівці, ошаленілі й фанатичні, ладні віддати життя за свого фюрера; і підстаркуваті фольксштурмісти-ополченці, призовані тільки місяць тому; і якісь цивільні люди невідомого походження, озброєні до зубів й оскаженілі, мов чорти. Знали її і радянські солдати по другий бік фронту, які вже побачили кінець війни і тепер наче грались у піжмурки з небезпекою, певні, що виграють, що переважна більшість витягне «щастя». Від того наступ ішов дедалі навальніше, вчинки, які на початку війни здались б героїчними, ставали звичайними, і там, де раніше перемагала смерть, тепер тріумфувало життя, все вдавалося, все йшло на добре.

У кожного з солдатів рейхстаг бовванів перед очима, і в кожному батальйоні вже приготували червоне знамено, щоб підняти його над обгорілою банею.

Есесівці знали, що генерал Корн ходив до радянського генерала домовлятися про умови капітуляції, знали, що з того нічого не вийшло, і все-таки билися так, ніби долю війни ще не було вирішено, а від того, втримаються чи не втримаються фольксштурмісти на третьому поверсі напівспаленого будинку на Фрідріхштрассе, залежить майбутнє.

Десь у другій половині одного з останніх квітневих днів 1945 року генерал Корн знову йшов на переговори до генерала Лагутіна. В глибині душі він добре знав, що з цих перетрактацій нічого не вийде. Це лише формальність, спроба затягти час, використати туманні надії на розлад між союзниками, щось дуже схоже на ловитву риби у мутній воді, коли залишається тільки надія на несподіваний щасливий випадок.

Білі прапорці точно вказували розмінований прохід. Генерал Корн учора вже проходив цим шляхом, і ніякої втіхи побачення з Лагутіним йому не принесло. Звісно, командир армії сам нічого вирішити не міг, весь час зв'язувався з командуванням свого фронту, а там, очевидно, доповідали в Москву. Корн добре знав, що ні на які умови Сталін не погодиться, вимагатиме цілковитої і безоглядної капітуляції, але все-таки намагався вести переговори, затягати час. Може, щось станеться, щось зміниться,— в глибоких бункерах рейхсканцелярії це лунало, як приспів, як остання надія на несподіване чудо.

Тепер він йшов у супроводі двох своїх ад'ютантів, про себе відзначаючи, як присунулися до рейхсканцелярії білі прапорці розмінованих проходів і якою кволою стала оборона. Власне кажучи, справжньої оборони вже не існувало. В будинках, які лишалися під владою фюрера, зібралось кілька тисяч добре озброєних, жорстоко дисциплінованих людей, які напевне знали, що прихід радянських військ для них означає суд, тюрму, смерть. Вони боронили вже не улюбленого фюрера, а рятували свою шкуру. Ціною якої завгодно ганьби й приниження, хай навіть через каналізаційну трубу, хай навіть вимазаними у смердючу багнюку, вони прагнули вислизнути з центра Берліна і пробратися на захід.

Така нагода ставала все неймовірнішою, і тому доводилося захищатися, гострим вухом дослухаючись до кожної чутки, яка долинала звідти, з шестиповерхової глибини бункера. Там, уже не маючи в руках реальної сили, вже відчувачи наближення кінця, прокладаючи зрадливих генералів,

але сподіваючись на свою щасливу, ним самим вигадану зорю, ще командував Адольф Гітлер.

Важко переставляючи ноги у високих польових, добре начищених чоботях, Корн сунувся по Французішештрасе туди, де в глибокому підвалі, недалеко від імператорського палацу, майже на березі Шпрее, містився «капе» генерала Лагутіна. Корн згадав цей «командний пункт» і зневажливо поморщився. Як може командувач цілої армії поставити свій «капе» так близько від лінії фронту, а до того ж у темному, димному льоху — незрозуміло. Навіть мінеральної води не виявилось у Лагутіна, коли Корн попросив напитись. Як же могло статися, що вони перемогли?

Перемогли?

Так, це факт незаперечний, а проте він не може вкласти-ся в свідомості генерала Корна. От зараз зустрінеться він з Лагутіним. Може, щось зміниться...

Марні надії, ніщо не зміниться від цієї зустрічі.

А може, зіткнуться радянські війська з американцями й англійцями?

Фюрер уповає саме на це.

Значить, треба затягати час, треба якомога довше затягати час.

Щось змінилося довкола. Що?

Тиша непорушна, ніхто не стріляє. Вже бачені трупи під ногами. Дим той же. А все-таки щось змінилось.

Ага, це вони перейшли лінію фронту. Онде вже стоїть радянський офіцер з двома солдатами. Чекає. Глянь-но, як причепурився. Вчора, коли Корн уперше переходив лінію фронту, на його обличчі щетиною стирчала триденна чорна борода, а на плечах аж димів під дощем зеленкувато-сірий ватник. Тепер усе змінилося. Кашкет, шинель, білосніжна рисочка комірчика, блискучі гудзики, зірочки на зелених погонах. Нічого не скажеш — переможець.

Хвацько підніс руку до кашкета, застиг у вітанні. Ввічливий до нестями, ввічливий глузливо, зневажливо. Ані трішечки не боїться генерала Корна, що захоче, те з ним і зробить, хоча нічим своїх почуттів не виявляє. Розуміти це — принизливо, боляче до крику, але генерал Корн не закричить. Багато людей у рейхсканцелярії стримують цей крик безсилої люті. То тільки здається, що їхні револьвери лежать у кишенях — насправді їх уже піднесено до скронь, і хвилина, коли доведеться натиснути спуск, наближається неблаганно.

Корнові легше. Він не чекає, а діє, він на самісінько-

му вістрі подій. Це — історія, це — безсмертя. І цей похід його, принизливий похід до генерала Лагутіна, — теж історія.

Молодий капітан у новій, підперезаний скрипучим ремнем шинелі все прекрасно розуміє. В зіницях — вогники, лукаві, веселі. Не будемо на них дивитись, боляче.

— Прошу проходити, пане генерал.

Німецька вимова погана, невпевнена, але в голосі теж лукавство, і це дратує до нестями. Треба стримуватися. Переможців не судять. Треба виграти час, зараз це найголовніше. Що може статися за цей час? Невідомо.

Що змінилося довкола?

Той же дим, смага, дощик, бруд і кров на бруківці.

Але щось змінилося. Що?

Корн знає це точно — змінився настрій людей, що його оточують. Це вже переможці ходять довкола нього; страшнуваті на вигляд, зарослі бородами, у брудних бушлатах і пропечених біля вогню шинелях, але переможці.

На парад перемоги вони вийдуть блискучі і виголені. Вони добре виспляться, і роз'ятрені очі їхні перестануть червоніти безсонням. Це все буде. Скільки разів у житті самому Корнові довелося зазнати оце п'янке почуття перемоги! Варшава. Брюссель. Париж. А все закінчилося Сталінградом. Ні, все закінчилося раніше — під Москвою. То лише здавалося, ніби це випадкова зупинка.

Що ж буде тепер?

Дивний стан прострації оволодів Корном. Ноги ніби самі несли його вперед і вперед, не обираючи місця, куди ступати. Що буде далі, невідомо, і чомусь не дуже хочеться знати. Все остобісіло й остогидло. Може, весь цей останній рік, рік поразок і розчарувань, — тільки кошмарний сон? От ушипни себе, прокинься — і зразу почуєш переможні фанфари, повідомлення про взяття чергової столиці, зразу відчуєш щастя бути підданим фюрера.

Ні, марно й марити, — не буде більше такого щастя. Подякуй богам, що ти ще живий, а не лежиш просто на бруківці, розкинувши руки, як оцей вбитий німецький солдат. Він ще зовсім юний, років шістнадцять, не більше. На грудях його, нижче лівої кишенки мишастого мундиру, — чорно-срібний Залізний хрест з маленьким отруйним павучком — золотою свастикою в центрі. Вчора вранці фюрер власноручно причепив його до мундира заанімілого від щастя хлопчика. Корн був присутній при церемонії, він подавав фюрерові коробочку з хрестом. Хлопець чесно

заслужив свою нагороду, — на переправі через Шпрее він запалив Т-34, великий радянський танк. Чокнувшись бокалом шампанського з самим фюрером, він знову кинувся в бій, просто на лезо смерті.

Завтра або післязавтра, коли над Берліном настане повна тиша, цього хлопчика поховать, і ніхто не віддасть йому військової шани... Сумно, дуже сумно.

Важкий удар струсонув землю. На розі другого кварталу знявся височенний стовп червоної пилюги. Почулися крики, стогін. Обвалилася триповерхова, сотні разів продірявлена стіна.

Корн мимоволі прискорив ходу. Ні, це не сон, не кошмар. Ходити по цьому зловісному місту небезпечно.

Ну, можна, здається, віддихатися, от він, командний пункт генерала Лагутіна.

Головне — виграти час, головне — виграти час.

Для чого цей час потрібен, знає фюрер, і генерал Корн повинен його виграти.

Солдат з автоматом біля дверей підвалу запитливо глянув на капітана. Той відповів коротким кивком голови — можна пройти.

Важкі двері відчинилися перед Корном і повільно, ніби назавжди, зачинилися знову. Двоє ад'ютантів лишилися сиротами перед дверима. Дівчата з вузла зв'язку проходили повз них, презираючись. Офіцери косили оком і загадково посміхалися. Солдати з охорони штабу просто не звертали уваги. Всі знали, що війні кінець, що перемога близько, і ад'ютанти гітлерівського генерала тепер нікого не цікавили.

Двері прочинилися, з «капе» вийшов начальник розвідки полковник Караван, подався в другий підвал до зв'язківців, і простягнув шифровку черговій:

— Передайте негайно.

Зв'язківка глянула на довгі п'ятизначні колонки цифр, звично сіла до апарата.

— Відповіді чекати? — запитала вона.

— Думаю, що відповідь прийде не зразу, — усміхнувся Караван. — А проте чекайте.

— Це, мабуть, товариша Сталіна запитують, що з тим Гітлером робити? — вихопилася якась язиката дівчина.

— Багато будете знати, скоро постарієте. — Караван не збирався розмовляти на цю тему.

У просторому підвалі, де розмістився вузол зв'язку, весь час чулося тихе, невпинне стрекотіння телетайпів. Наче де-

сятки великих жуків позалазили під сірі футляри і шерехтять там шорсткими лапами. Входили і виходили офіцери, забираючи донесення, які тепер усі стали ніби другорядними, бо найголовніше відбувалося там, у бліндажі генерала Лагутіна. У шифровці, посланій до штабу фронту, напевно, йшлося про умови здачі гітлерівців, і всі нетерпляче чекали відповіді.

Вона могла прийти нескоро, і ці довгі години генерал Лагутін і генерал Корн провели по-різному. У Лагутіна було по горло роботи, Корн, навпаки, не уявляв собі, чим він може заповнити цей час. Він запропонував умови почесної капітуляції, але в глибині душі був певен, що прийняті вони не будуть. Кому потрібні якісь почесні умови, коли досить тільки одного слова — і тисячі гарматних стволів зітруть з лиця землі і рейхсканцелярію, і Гітлера, і все, що лишилося від Третьої імперії?

Лагутін теж знав, що ніякі умови прийняті, напевне, не будуть, а тому залишив генерала Корна самотньо чекати в окремій кімнаті підвалу і взявся готувати останній штурм. Це була не така проста робота, як могло здатися на перший погляд. Треба перегрупувати артилерію, підтягти танки, переправити їх через Шпрее, забезпечити снарядами, визначити місце ударів піхоти. Начальник штабу вже все підготував, і тепер Лагутін працював з ним, зовсім забувши про генерала Корна.

В той же час на вузлі зв'язку зустрілися двоє офіцерів, і хоча ця зустріч не вирішувала долю війни, про неї варто згадати. Попри всю неймовірну завантаженість людей на війні, попри величезну відповідальність, що лежить на їхніх плечах, у них завжди знаходиться вільний час, щоб привітати друга чи гостя, особливо коли це справжній друг чи дорогий гість. А гість і справді був дорогий — до техніка-лейтенанта зв'язку Павла Ковшика завітав Віктор Кайдан, лейтенант авіації.

Майже чотири роки минуло з тої пори, коли в київському підпіллі вперше відчували вони долонями вагу рубчастих гранат. Це було наче так давно, що тепер здавалося неймовірним. Тоді операція пройшла чисто, — всіх комсомольців переправили до партизанів, а Оксану Стороженко і Каравана гітлерівці викрили тільки через півроку. Івану Петровичу вдалося зникнути, Оксану розстріляли у Бабиному Яру.

Вони зустрілися влітку сорок другого в Москві. Одержували нагороди. Коли оголосили прізвище Стороженко,

всесоюзний староста Калінін схилив голову і хвилину помовчав, не кажучи ні слова.

З Кремля вони вийшли всі разом — Караван, Галя Коваль, Павлушка Ковшик і Віктор Кайдан.

— Всі на літеру «К», — усміхнувся Павло, але ніхто не підтримав, усім думалося про ту хвилину, коли, опустивши очі в землю, мовчав Калінін. Після перемоги над Бабиним Ярм напевне поставлять пам'ятника, і чимсь він мусить нагадувати людям про Оксану Стороженко.

— Ну, що ж далі, люди добрі? — запитав Караван, коли вони, косячи очима на новісінькі ордени, посідали на лаву в Олександрівському садку біля Кремлівської стіни.

— Воювати треба, — заявила Галя.

— Так, — підтвердили хлопці, — воювати.

— Як воювати? — усміхнувся Караван. — Гранати кидати?

— Теж, між іншим, не дуже ганебна війна, — чомусь розсердився Віктор і обережно провів долонею по червоній емалі новесенького ордена.

— Мабуть, можна знайти щось ефективніше за гранати.

— Наприклад?

— Гармата, літак, танк.

— Ні, це не для мене, — відповів Павло, — моя сфера — радіо.

— Ні, літак — це чудесно, — замріяно сказав Віктор.

— Доки я вивчуся на медсестру, війна закінчиться, — вголос міркувала Галя, — значить, залишається зв'язок. Ну що ж, теж непогана професія.

— І на війні і після війни, — усміхнувся Караван. — Завтра я влаштую вас у відповідні школи, це ж вам уже по сімнадцять?

— Так.

— Значить, незадовго до перемоги станете офіцерами.

Вони похмуро глянули одне на одного. Це було в червні сорок другого року. Німці стояли за півторасти кілометрів від Москви. На півдні, як страшний димний гриб, просякнутий кров'ю, чадом спалених кораблів та білою інкерманською пилюгою, догоряв Севастополь. Гітлерівці наступали. В ті дні перемога здавалася неймовірно далекою.

І от тепер в самісінькому центрі Берліна вони сидять поруч, — Павло Ковшик та Віктор Кайдан, двадцятирічні офіцери, захоплено дивляться один на одного і не знають, про що треба говорити під час такої зустрічі. За війну вони бачились нечасто, але завжди думали: «У мене є друг». Таку

дружбу відчуваєш навіть на великій відстані. Хвилини смертельної небезпеки, пережитої поруч, з'єднали їх міцніше, ніж братів. Але в той же час вони — офіцери, молоді і ще по-юнацькому гонористі, і чомусь хочеться за недбало спокійною розмовою приховати почуття ніжності і радості побачення, що аж клекотять у серці.

— Ну, як тобі літається?

— Нормально. Нічого особливого.

Нічого особливого, тільки Вікторового літака довелося поставити на ремонт. Тридцять дві пробойни нарахували техніки на консолях і на фюзеляжі. Як залишилися живими мотор і льотчик, збагнути неможливо.

— Везунчик, — сказав хтось із техніків.

— А до того ж і трошки вміє літати, — відгукнувся другий.

На тому розмова закінчилась, а в графі збитих літаків, на рахунку лейтенанта Кайдана, командир полку поставив ще дві одинички і сказав:

— Кінчається війна, Кайдан, не дотягнете до Героя.

В той час звання Героя Радянського Союзу присвоювали за одинадцять збитих літаків. Віктор збив вісім.

— Переживу якоесь, — весело блиснув білими зубами юнак. — Дозвольте сьогодні ввечері бути вільним, товаришу майор?

— Добро. Куди поїдете?

— До штабу генерала Лагутіна, в мене там друзі.

— Можна, — дозволив майор, — але щоб до двадцяти чотирьох нуль-нуль був на місці. Завтра ще, мабуть, доведеться літати.

— Єсть. Дозволите йти?

— Ідіть.

Він вибіг на вулицю тихого німецького міста, де розташувався авіаційний полк. До околиці Берліна кілометрів сорок, до центра всіх шістдесят. Пахло дощем, весною, ще чимсь незрозумілим і непізнаним.

«Може, це так пахне перемога?»

Вийшов на шосе, став, високий, тонкий, міцно затягнений широким офіцерським поясом. Підніс руку. Перша ж машина зупинилася.

— Сідай, льотчику, підвезу.

— До господарства Лагутіна?

— Та вже ж не куди! Сідай, — і підморгнув хвацько.

Все навкруги, навіть оцей шофер, було сповнене відчуття перемоги. Віктор сів у велику, пропахлу бензином кабінку.

Берлін почався непомітно. Спочатку щільніше стали в один шерг акуратні будиночки передмістя. Потім з'явилася розкидана барикада з важких надолбів та «їжаків». На довгому паркані напис: «Берлін залишиться німецьким». Зразу за барикадою, як трагічна декорація, — суцільні руїни. Бомби розрізали будови ніби ножем. Одна стіна одвалювалася, ставало видно кімнати від першого поверху до горища. Там, де не було пожежі, збереглися навіть меблі, картини на стінах. Портрет фюрера глянув з якогось темного провалля.

Місто зробилося якимсь нелюдським. Війна нічого не пошкодувала, і саме тепер, в останні години бою, Віктор відчув, яке це стракіття — війна.

Молодий офіцер, навчений і вихований для бою, він ніколи раніше не замислювався над чимсь подібним. З неба, з сонячної височини, війна не здавалася такою брудною і криваво-чорною. Збиваючи фашистів, він бачив тільки блискучі машини з чорно-білими хрестами, що, палаючи, чорними димними кометами зникали десь у безодні землі. А тут війна постала перед ним довгими чергами переляканих жінок і дітей, які вишикувалися біля солдатських кухонь. Обличчя бліді, аж прозорі. В зіницях очей — жах, смертельний жах та ще, може, голод. Невже ці люди, які зараз поспішають до кухні, намагаючись першими вихопити миску перлової каші, ще зовсім недавно кричали «Хайль Гітлер» і мріяли зустрітися з японцями в центрі Сибіру?

— Задумався, льотчик? — раптом озвався шофер. — А воно таки є про що подумати. Особливо в кінці війни.

— Особливо в кінці війни, — машинально повторив Віктор.

— Якийсь ти сумний. До начальства на виволочку ідеш?

— Ні, до друга в гості. Просто замислився.

— І то правда. Кінець війни, є над чим подумати. Держись!

Стіна будинку схитнулась і раптом з гуркотом звалилася, але не на вулицю, а назад, в розірване черево величезного будинку.

— Щасливі ми з тобою, льотчику!

— Щасливі, — Віктор відчув, як іскристий холодок пробіг йому по спині. Дуже не хотілось отак несподівано і безглуздо загинути під уламками цегли.

— Ну, не вболівай за тим, уже минулося, — засміявся шофер. — Мені на батарею, а тобі он туди, праворуч, — сказав шофер, — останній подарунок Гітлерові везу. Ну,

прощай і не замислюйся, льотчику. Дуже шкідливо для здоров'я — замислюватися на війні.

— Що правда, то правда. Щасливо. Спасибі.

— Після війни подякуєш, як живий будеш.

Віктор вистрибнув з кабіни, і вантажена снарядами машина, провалюючись то правим, то лівим колесом у глибокі вибої, покотилася далі.

Тут уже не було наших солдатських кухонь, що роздають кашу зголоднілим дітям. Тут усе пахло суворим останнім боєм. За перемогу ще доведеться заплатити тисячами сердець, але всі знають, що вона вже тут, поруч з тобою, твоя перемога.

Лінія зв'язку безпомилково привела Віктора просто до Павлушки Ковшика. Вони обнялися гаряче й щиро, потім обоє ніби застидалися такого надто відвертого вияву почуттів, посідали поруч, і розмова пішла якось дивно. Наче і слова всі правильні, а стоїть за ними щось інше, не вимовлене, але ясно відчутне.

— Що це за німці під дощем мокнуть?

— З білим прапорцем?

— Я прапора не побачив.

— Значить, сховали, щоб не намок. Делегація. Переговори про здачу.

— Це тому отак тихо?

— Мабуть.

— І може бути, що завтра кінець?

— Може і таке бути.

Вони мовчали, думаючи про одну і ту ж людину, але побоювались виявити свої думки. Відчуття близького кінця війни вже торкнулося їхніх сердець. Саме тому думка про Галю Коваль здавалась особливо бентежною.

Віктор Кайдан поспішав сюди на «капе» генерала Лагутіна не тільки для того, щоб побачити друга. Галю він жадав побачити ще гостріше, але нікому на світі в тому не зізнався б. Чому про це не хочеться говорити, Віктор і сам не розумів. Ну, чому ти не хочеш сказати: «Так, я її кохаю!» Воно принизить твою офіцерську гордість, таке визнання? Нічого схожого, я її зовсім не кохаю, просто ми старі друзі: ми разом пройшли через київське підпілля; ми добре взнали ціну життя і смерті...

Павлушка, мабуть, усе прекрасно розуміє і в глибині душі посміхається, споглядаючи твое наївне хлоп'яче маскування. І щоб раз назавжди погасити лукаві погляди друга, Віктор запитує:

— Галя де?

— Хочеш її побачити?

— Звичайно. Дуже хочу.

Він сказав ці слова одверто, весело, саме так, як мусить їх вимовити друг, а не закоханий йолоп.

Для техника-лейтенанта Ковшика Галя Коваль була чимсь на зразок земного, зреченого бога. На нього можна зітхати і молитись, але неможливо навіть подумати про якісь інші стосунки. В уяві Ковшика тільки Кайдан був по-справжньому гідний Галиного кохання; і від того його власне почуття набирало благородного відтінку самопожертви і найвищої дружби.

Він бачив, як ясніє Галине обличчя при зустрічах з Віктором. Він був присутнім при всіх цих зустрічах і потім у темному безсонні довгих ночей аналізував кожен рух, слово, найприхованішу усмішку. Повна і певна безнадійність власного кохання ніби надавала йому нового смаку. Почуття це переносилось і на Віктора, і страшенно хотілося, щоб друг став Героєм Радянського Союзу, щоб був і стриманий і вродливий, саме такий, який в уяві Павла мав бути офіцер, гідний Галі Коваль.

— Зараз я її покличу. Вона, здається, вільна. Чергуватиме вночі.

— Стривай,— Віктор наче боявся цієї зустрічі.— Вони справді вирішили скласти зброю?

— А що їм робити? Хочуть почесні умови виговорити, а наші відповідають: «Тільки повна й безоглядна капітуляція на милість переможця».

— Значить, війні кінець?

— Виходить, так.

— Як же будемо жити?

Вони ще не могли привичаїтися до того, що колись в їхньому житті не буде війни. Вона позначила своїми кривавими трасами всю їхню юність і початок молодості,— час, коли враження особливо гострі й точні. Що б не сталося потім у їхньому житті, все одно найважливішою подією його буде війна, і які б стіни не стали між ними, військові побратими назавжди лишаться друзями.

— Значить, здаються? — знову повторив Віктор.

— Здадуться,— уточнив Павло.

— Поклич, будь ласка, Галю.

Ковшик не здивувався: так мусило бути. Мовчки ви-йшов і десь далеко почувся тупіт його великих чобіт. Віктор залишився сам у великій підвальній кімнаті, колишньому

книгосховищі бібліотеки. Тьмяно світиться лампочка під стелею, мало енергії дає похідна електростанція. У підвалі тхнуло мокрим папером, і лейтенантові страшенно захотілось опинитися в своєму маленькому, дзвінкому, як скрипка, винищувачі, злетіти в надхмар'я, глянути на подоланий Берлін.

Коли не завтра, то післязавтра зміниться все на світі. Зміниться не тільки його життя, але й життя всіх, абсолютно всіх людей.

Досі він ніколи не думав, як житиме після війни. Життя тривало від вильоту до вильоту. Кожен винищувач може повернутись, а може і не повернутися з чергового польоту.

Так досі жив Віктор Кайдан. Усі плани його мали межу — найближчий виліт. Ніколи він у тому не признавався, сам соромлячись таких думок, вважаючи їх негідними льотчика, але вони існували, — глибокі, потаємні, гострі.

Щось подібне він відчув, коли лежав у темній кімнаті, чекав призначеного часу, щоб кинути свою першу гранату. Тоді він уявляв своє життя тільки до цієї хвилини. Далі була темрява. Так бувало з ним і перед кожним вильотом. Планувати життя більше як на одну годину польоту не доводилося. Він став справжнім бійцем, льотчиком-винищувачем, майстерним і точним, як постріл, як удар шаблі, збив вісім чорних літаків, але про ці думки з товаришами не говорив ніколи. Вони напевне зрозуміли б його, але, мабуть, вдали б, що не розуміють. У деяких знайшлися б і відповідні слова — «фаталізм», «приреченість». А насправді ні того, ні другого в думках Віктора не було.

Тепер надходить кінець такому життю. Ніхто не стрілятиме в нього під час польоту, і йому не треба буде озиратися кожні сорок п'ять секунд, як це роблять винищувачі, щоб не прогавити появи ворога.

Як же тепер жити?

Що сказати Галі і чи треба щось говорити?

Треба, неодмінно треба.

Він її кохає і скаже про це в день перемоги. До цього дня життя його йому не належить. Усе зміниться, коли відлунає останній постріл.

«Дуже шкідливо — замислюватися на війні», — так, здається, сказав той шофер?

Рипнули двері. Вбігла Галя, за нею всунувся Павлушка.

Віктор глянув, і всі його похмурі думки зникли. Лишилося тільки щастя бачити ніжне усмінене личко, великі сірі очі, чути голос дівчини. Юнак ніколи не замислювався —

справді Галя така вродлива, чи це тільки здається йому, закоханому? Для нього кращої дівчини взагалі не могло існувати на білому світі.

А для неї?

Як вона ставиться до льотчика? Як це взнати? Як наважитися сказати єдине, вже мільярд разів сказане в думці слово?

Але те, що здавалося найтруднішою проблемою для льотчика, для техника-лейтенанта Ковшика не складало найменшої загадки. Він бачив, як захвилювалася Галя, коли він сказав, що приїхав Віктор, як вихопила малесеньке люстерко... Все бачив Павлушка. Одурити його неможливо, а помилитись він не може. Та, власне кажучи, це йому не новина, а давно відомий і доведений факт. Від розуміння цього на серці не стає легше, але нічого не поробиш. Звичайно, тільки Віктор гідний такої дівчини. Дивитися на них зовсім не боляче, тільки чомусь солодко і млосно завмирає серце, коли побачиш отаке щасливе дівоче личко.

— Здрастуй, ну як ти там? — кинулася до Віктора дівчина.

— Здрастуй! Солдат спить, а служба іде нормально, — усміхаючись відповів Віктор.

Губи його вимовляли слова машинально. Думав і відчував він зовсім інше.

— Літаєш?

— Учора літав.

— А сьогодні?

— Машину ремонтують.

— Зіпсувалась? — усе розуміючи, спитав Павлушка.

— Трошки.

— А ти? Не зіпсувався?

— А що мені може зробитися?

— Правильно, — швидко, гарячково заговорила Галя, — нічого вже не може зробитися. Кінець війні. Коли не завтра, то післязавтра. Аж не віриться, таке щастя.

— Воно нікому не віриться, — засміявся Павло.

— А вчора ми з дівчатами вперше про свої вбрання подумали. Платтячка свої з мішків повитягали. Повиростали ми з них. Такі смішні.

— Нічого, будуть у вас нові плаття, — стримано сказав Віктор, — ще кращі.

— Я знаю, що будуть, а тільки чомусь на старі аж дивитися боляче. Навіть не уявляю, як це я можу не носити форми. Смішно. Правда?

— Ні, зовсім не смішно,— сказав Віктор.

— А ще я обов'язково хочу піти і глянути, де той Гітлер жив. Це ж зовсім близько звідси, кварталів чотири-п'ять, не більше. Лігво звіра. Ви знаєте, хлопці, аж дух захоплює, коли подумаєш. Як згадаю сорок перший, Київ, осінь, Риту Черняк, першу гранату... Не одне життя, а сотні тисяч років минуло з тієї пори. Ми з вами неймовірно постаріли, хлопці.

— Це правда,— сказав Віктор.

— Правда, але зовні не дуже помітно, і в цьому наш порятунок,— заявив Павлушка.— Після війни ми з вами будемо молодими мудрецами, які вже все бачили, все знають...

— Після війни може виявитися, що ми ні до чого непридатні, нічогосінько не знаємо і не бачили, а всі наші уявлення про мирне життя цілком помилкові...— мовив Віктор.

— Усе може бути,— відгукнувся Павлушка.

— Ні,— заперечила Галя,— після війни буде щастя. Я не знаю, яке воно буде, але тільки щастя. Ми його заслужили, ми його заробили, наше щастя. Скільки пробойн було вчора на твоєму літаку?

— Тридцять дві.

— Господи! Ну, то хіба ми не заслужили своє щастя?— уже з викликом, ніби з кимсь сперечаючись, вигукнула дівчина.

Вона ніколи не дозволяла собі мріяти про закінчення війни. На фронті всі люди стають забобонними. Вони не зізнаються в тому навіть собі, але є речі ніби заборонені, поставлені поза життям. Ніхто з моряків не дозволить собі сказати, що похід закінчено, поки судно не ошвартується чи не кине котвицю. Ніхто з льотчиків не підходить до літака з правого боку. Ніхто з піхотинців не прикурює третім, хоча напевне знає, що з днів закінчення війни в Африці, коли бури стріляли на третій вогник, минуло майже півстоліття і небезпеки в тому немає ніякої. В кожній людини є свої ознаки і прикмети, свої щасливі й нещасливі числа.

Раніше Галя не дозволяла собі мріяти чи навіть думати про післявоєнний час. А от зараз, коли генерал Корн уже сидить і чекає в бліндажі командуючого, не думати про це неможливо. І не тільки вона, всі замислюються над тим, як жити далі, хоча ніхто того не виявляє, бо думка ця найпотаємніша, найважливіша.

З Віктором і Павлушкою Галя може почувати себе цілком вільно. Це її ширі друзі, від них немає і не може бути таємниць. І саме тому дівчина запитала трохи тривожно:

— Як же будемо далі жити, хлопці?

— Ну, щодо себе, то я добре знаю,— вигукнув Павлушка.— Закінчиться війна, демобілізуюсь, поступаю до інституту радіофізики. Закінчую. Жениюся на дочці свого професора, стаю аспірантом і роблю казкову кар'єру, бо всім ясно, що в галузі зв'язку, радіо і електроніки я неперевершений майстер.

Він глузував сам із себе, а в глибині душі заздрив надійному щастю свого друга. Виявляється, воно може виникнути не десь далеко в мріях, а просто перед очима.

Потім Павло відчув, як жалюгідно звучать його слова, усміхнувся ніяково і сказав:

— Дурниці плещу, звичайно. Ніхто не знає, як складеться життя надалі.— Скрушно знизав плечима, ніби пробачаючись, і додав: — Знаєте, у мене там є «НЗ», пляшка вина, видно дуже хорошого, бо медалей золотих на наклеїці цілий банк. І напис досить відомий — «Йоганнісберг». Зараз принесу.— Не чекаючи згоди, вийшов.

Тиша в кімнаті тривала довго. Галя і Віктор дивилися на стіни, захащені старими книжками, на давно не метену підлогу. Щось мало статися в цю мить, вони не знали, що саме, і тому хвилювались.

— Як же буде далі? — невизначено запитав Віктор.

— Ти, мабуть, підеш учитися в академію?

— Мабуть, піду.

— Тобі подобається бути військовим?

— Мені подобається літати. А ти?

— А я піду до інституту іноземних мов.

Вона простягнула свою міцну руку з довгими тонкими пальцями і м'яко торкнулась його долоні. Колишнє незграбне дівчисько стало вродливою дівчиною. Військова форма лежала на ній як влита.

— Яка ти гарна! — тихо сказав Віктор.

— Правда? — Галя зашарілася, збентежилася, боялася глянути в очі Вікторові.

— Правда.

— Твоя академія в Москві?

— Так.

— Мій інститут теж там.

— Ти навіть не уявляєш собі, як це добре,— запально сказав Віктор.

— Так, це дуже добре,— погодилася Галя.

В серці її з'явилась і виросла незборима певність: усе буде чудово в їхньому житті. Саме в їхньому, неподільно спільному.

Це почуття відлунилося в серці Віктора, примусило його усміхнутись і сповнило думки такою гордою і зухвалою радістю, що стали можливими слова, про які кілька хвилин тому навіть подумати було страшно.

— Ти мене любиш? — тихо запитав він.

Про його власне кохання не треба було говорити. Воно жило в кожному русі, слові, погляді. Тепер від Галиної відповіді залежало життя.

— Хоч трошки? — наполягав Віктор.

Галине серце ніби покотилося з височенної гори. Вона хотіла сказати якесь слово і не змогла, тільки глянула на юнака і, не маючи сили щось мовити, ледве помітно кивнула головою.

Руки Віктора обняли її і стиснули.

— Пусти,— нарешті змогла щось сказати Галя,— пусти!

— Я тебе страшенно люблю,— прошепотів Віктор.

— Мовчи. Я теж,— прошепотіла Галя.— Пусти, бо-
ляче!

Залізні руки пом'якшали, опустилися.

— Пробач,— ніяково сказав лейтенант,— я більше не буду.

— У тебе дуже сильні руки,— думаючи про щось зовсім інше, сказала Галя.— От ніколи не думала, що ти такий сильний.

— Це я від несподіванки. І від щастя.

— Від щастя?

— Так. Я тебе дуже люблю. А ти?

Галя знову мовчки кивнула головою.

— Любиш?

— Люблю,— нарешті тихо сказала дівчина.

Віктор обняв її знову і поцілував, міцно, солодко, не криючись.

— Ти не уявляєш,— сказав він,— як ці слова сказати важко. Я страшенно боявся...

— Уявляю.

— Ти розумієш, це як пісня...

— Ти поет?

— Ні, я льотчик.

Вони глянули одне на одного й засміялися, збентежено

і щасливо. Їм дуже хотілося знову поцілуватись, але рипнули двері, і про поцілунки тим часом довелося забути.

Полковник Караван зайшов у книгосховище, за ним зосереджений і строгий Павло Ковшик.

— Ну, здрастуйте, діти,— голосно сказав полковник,— дуже радий вас бачити.

Те, що ці слова не порожня, ввічлива формула, а справжнє щире почуття, відчувалося в кожному його русі, в найкоротшому слові. Вони й справді стали його рідними дітьми майже чотири роки тому, коли вперше передав Іван Караван у тремтячі похололі руки Віктора дві гранати. Саме тоді батьківське почуття прокинулося в його серці. Вони були смішні і недосвідчені, оці несподівані діти. Ними треба було керувати обережно, ненастирливо, так, щоб вони самі того не помічали, і водночас дуже берегти. Посилати на небезпечні, як лезо бритви, операції, ризикувати і намагатися все передбачити, забезпечивши порятунок чи можливий відступ. Одну дівчину він не вберіг, Рита Черняк загинула в Києві, і ще й зараз у нього щемить серце від пекучої згадки.

Другого спогаду він трохи побоюється і завжди темніє обличчям, коли в уяві постає Оксана Стороженко. Тут були не батьківські почуття. Він кохав цю жінку гаряче, палко, і йому відповідали тим же.

Навіть у страшному київському підпіллі вони знаходили час для зустрічей, і, може, саме тому, що довкола було стільки небезпеки, бруду і крові, кохання набирало особливої пристрасті, мало не болю.

Її розстріляли в Бабиному Яру після того, як Оксана здобула в самісінькому гестапо список шпигунів, перекинутих через лінію фронту. Гра було варта лою, операція пройшла блискуче, але десь причаївся зрадник. Іван Караван знайшов його, коли вже було пізно.

Минуло три довгих роки війни, де кожен день довший за тиждень звичайного мирного життя, але ця рана не загоїлась у його серці. Навіть тепер, коли вогняна петля вже охопила горло Гітлера, коли весь світ чекає звістки про остаточну перемогу, полковник Караван згадує свою кохану, і серце його щемить від гострого болю.

Оксана Стороженко ніби зайшла на мить до книгосховища, невимовно гарна, пишно вбрана для банкету в пана коменданта, лїниво спокійна і певна своєї вроди. Він добре знав, яким зусиллям волі дається оцей лїнивий розважливий спокій.

Вони попрощалися того вечора.

Назавжди.

І в спогади Івана Каравана вона приходить саме такою. От зайшла на мить, усміхнулась привітно, ласкаво, ніби приголубила поглядом і зникла...

Ти ще багато разів прийдеш до полковника в безсоння довгих ночей і в хвилини, коли треба вирішувати життя,— завжди будеш другом, ніколи не дозволиш зробити хибний крок, бо сама ти чистою пройшла через тернисте брудне життя і ні найменшої плямочки нема на твоєму образі. Прощай, Оксано.

— Ну, з наступаючою перемогою, люди добрі,— якимсь не дуже весело, ще не маючи змоги позбутися видіння, сказав полковник.— Павле, одкривай свою пляшку. Скільки літаків уже збив, льотчику?

— Вісім,— відповів Віктор.

— Малувато у тебе шансів збити дев'ятих. Здаються, катюги. Що це з вами таке сьогодні?

Полковник глянув на Галю, на Віктора, зразу зрозумів, що сталося, і сказав:

— Здаються, катюги, але доведеться нам з тобою, Галочко, провести ще одну невеличку операцію. Командувач наказав знайти для цього дівчину-красуню, та ще й таку, щоб німецьку мову знала. Хто ж, як не ти?

— Товаришу полковник! — вигукнула Галя.— Як вам...

— Небезпечна операція? — похмуро запитав Павлуша.

— Ні, зараз уже все безпечно. Але мушу сказати, рік тому я навіть мріяти про щось подібне не міг.

— А може, когось іншого? Може, не Галя? — тривожно сказав Віктор.

— Ні, нікому іншому я цієї честі не віддам. Операція, можна сказати, історична,— інтригував полковник.— Але про операцію потім. Вип'ємо за нашу близьку перемогу, за завтрашній день. Наливай, Павле! Сервіз у нас не дуже підходящий для такого випадку, але нічого... Не журіться, люди, скоро тільки з кришталевих келихів питимемо.

Сервіз і справді був не дуже розкішний: два емальованих кухлі, гранчаста склянка і кришка від глечика на воду. Поставити її на стіл неможливо і налиту весь час доводилося тримати у руках.

«Йоганнісберг», визнана слава Рейну, блиснув прозорим золотом у чистому склі. Здавалося, вино світиться не само собою, а то іскриться сконцентроване в ньому сонце.

— Ну, за перемогу,— виголосив полковник і, не поспішаючи, смакуючи кожен ковток, оцінюючи найменший відтінок і аромат, випив свій куваль.

— Дуже смачне вино,— сказала Галя, ставлячи порожню склянку на стіл.

— Треба буде ще таких пляшечок пошукати,— хазяйновито заявив Павло Ковшик.— У наступні дні вони нам он як згодяться.

— У наступні дні? — усміхнувся полковник.— Це правда. Він зсунув убік порожній посуд.

— А тепер слухайте мене. Значить, загальну ситуацію ви знаєте: Гітлера і всю його державу оточено тугим кільцем. Фашисти вже збагнули, що з лігва їм не вирватися. Єдине, чого вони хочуть, це не безоглядної капітуляції, з всіляких переговорів, так би мовити, почесної задачі з якимись там правами, зобов'язаннями і так далі. Проте наша позиція ясна і незламна — ніяких переговорів з гітлерівцями, повна й безоглядна капітуляція. Вони розуміють — ми можемо так вдарити, що взагалі нікого живого не залишиться. Там є німці, які хочуть здаватися негайно. Є фашисти-фанатики, вони вважають, що треба битися до останнього подиху, не до свого, звичайно, а до останнього подиху останнього солдата. Що вирішить Гітлер — невідомо. Значить, там зараз страшні суперечки, і рейхсканцелярія, мабуть, скидається на псарню, де всі собаки зненацька сказалися. Ситуація ясна?

Він уважно обвів поглядом своїх співрозмовників.

— Катюзі по заслугі,— продзвеніла Галя.

— Правильно, вони цього заслужили,— голос полковника став підкреслено серйозним.— Вони там гризуться, і невідомо, чим ця гризня закінчиться, а нам це треба знати. Крім того, вони бояться, що терпець нам увірветься і ми вдаримо без всяких переговорів. Саме тому генерал Корн попросив на сьогоднішню ніч провести туди, до них, нитку зв'язку і посадити там, у самісінькому лігві, нашого зв'язківця, щоб він негайно міг передати до нашого штабу рішення гітлерівців — битися далі чи безоглядно капітулювати.

Хлопці сиділи похмурі, а Галині очі раптом засвітилися ясным вогнем стримуваного, нестерпного чекання.

— Командувач наказав направити туди дівчину,— вів далі полковник,— але таку дівчину, щоб вона була ніби символ нашої Радянської держави. Вродливу, горду, сильну. Я зразу назвав тебе, і всі погодилися без заперечень.

— А когось іншого не можна? — раптом запитав Віктор.

— Ні, — вигукнула Галя, — не можна.

— Мабуть, не тільки не можна, але й не треба, — погодився Павлушка, — кандидатура підходяща.

— Ця ніч не буде найлегшою в твоєму житті, Галю, — говорив далі Караван. — Зачепити тебе в такій ситуації, коли у них зашморг на горлі, вони не наважаться. Проте буде нелегко. Та хіба хтось із нас пам'ятає хоч би одну легку комсомольську ніч?

Їх було кілька в Галиному короткому житті. Це були ночі підпілля, ночі війни, і кожна з них знаменувала наступний крутий злам, кожна була сходинкою до перемоги. Ні, вони зовсім не були приємні чи легкі, але Галя мала повне право з гордістю згадувати ці ночі. Вона ніде не схибила, все витримала, ні на крок не відступила.

— Я готова! — сказала дівчина, встаючи з-за столу.

— Я знаю, що ти готова, — усміхнувся полковник, — але не готовий Гітлер. До Москви ми послали донесення, відповіді ще немає. Технік-лейтенант Ковшик піде разом з тобою. Встановить і перевірить зв'язок, а потім повернеться сюди. Корн просить, щоб ти була сама. Коли наших там буде більше, то це вже скидатиметься на капітуляцію. Смішно, долю їхню вже вирішено, а їм усе здається, ніби вони ще мають вагу. Граються в якусь державну гру. Очевидно, це важливо не тільки для них. — Полковник помовчав, гидливо поморщився, потім сказав: — За цю годину, Галю, тобі доведеться привести себе в повний і блискучий порядок. Так, ніби збираєшся на зустріч Нового року чи на Жовтнєве свято. Одним словом, ти мусиш бути гарною і гордою, як королева. Не забувай, вони дивитимуться на тебе як на символ Радянського Союзу. Ти будеш ніби уособленням Перемоги. Отак сміливо зайдеш до їхнього лігва, сядеш біля польового телефону і скажеш їм свій вирок. Отакою ти мусиш бути. Де твої ордени?

— У речовому мішку.

— Скільки їх?

— Три.

— Всі пригвинти. Медалі теж не забудь Хай дивляться, хай знають, хто до них прийшов. Усе по формі. Та що це я взявся тебе вчити? Сама добре знаєш.

Галя Коваль уявляла, якою буде ця комсомольська ніч. Ніби довге сталеве лезо, блискучий клинок Радянської Армії просунувся в лігво звіра, торкнувся самісінького серця Гітлера, а на вістрі цього клинка — Галя Коваль.

За таку хвилину, за це почуття навіть ціле життя варто віддати.

— Я готова,— коротко повторила вона.

— А ви, товаришу Ковшик, забезпечите зв'язок.

— Єсть. Може, туди червоного дроту потягти? Як символ!

— Трофейний дріт?

— Ні, наш, вітчизняний.

— Дуже добре. Години півтори у нас ще є, але готовими треба бути не пізніше, як через годину.

— Єсть бути готовою через годину,— тихо сказала Галя.

Полковник глянув на Віктора і спинився, здивований,— таке трагічне було обличчя в молодого офіцера.

— Що з тобою?

— А я? Що мені робити? Усі комсомольські ночі разом були... А тепер...

Караван зрозумів його біль, його розчарування, підійшов, міцно обняв за широкі, дужі плечі.

— Ми і зараз будемо всі разом,— сказав він,— тільки нам з тобою трохи не повезло. Галя буде діяти, а ми тільки чекати, коли вона скінчиться, ця комсомольська ніч.

— Це несправедливо! — вигукнув Кайдан.— Хай туди хтось із офіцерів іде.

— Ні, це правильно,— відповів Караван,— не офіцер, а звичайнісінька рядова зв'язівка. Для нас у тому немає нічого незвичайного.

І зразу, щоб змінити тему розмови, додав:

— Між іншим, генерал Корн твердить, ніби в рейхсканцелярії ходять чутки про самогубство Гітлера. Можливо, це чергова вигадка, щоб виграти час, а може й правда.

По коридору за стіною почулися швидкі кроки, прочинилися двері, і чийсь молодий, зухвалий голос вигукнув:

— Полковника Каравана до командуючого!

Іван Петрович, усміхаючись, глянув на порожню пляшку.

— Хороше було вино. Ну що ж, Галю, іди чепурися. Павле, готуй свої катушки. І теж трохи наведи на себе глянець. Свіжий комірчик, дотик бритви. Хоча особливого параду не треба, повторюю,— для нас у цьому ніякої особливої події немає. Просто логічне завершення війни, більше нічого.

— Єсть готувати зв'язок,— Павло вже відчув на собі повну відповідальність.

— Ну, а нам з тобою, льотчику, доведеться чекати. Не

вболівай за тим. Не тільки ми, можна сказати, весь світ чекатиме. Не прощаюсь.— Ще раз усміхнувся і вийшов.

— Невже це правда? Аж не віриться! — вигукнула Галя.

— А я вже повірив, і радості мені це не приносить,— похмуро сказав Віктор.

— Чому?

— Дуже небезпечно.

— Та немає ніякої небезпеки,— сяяла очима дівчина.

— Ні, небезпека є,— розважливо сказав Ковшик.— Але з якого це часу ми стали так полохливо думати про небезпеку? У мене інший клопіт: здається, в мотку того червоного дроту колись був обрив. Піду перевірю. І тобі рекомендую не баритися.

І вийшов, навіть не глянувши на друзів.

— Ти не бійся за мене, все буде добре,— сказала дівчина.

— Коли б це не останні дні війни...

— А яка різниця? Перший бій чи останній? Коли тобі тридцять дві кулі всадили в крила, ти боявся? Ти згадавав початок війни чи кінець?

— Ти знаєш, я про це не думав. Ніколи було. Робота.

— От і мені ніколи буде думати.

Юнак м'яко притягнув її до себе, всім тілом відчувши схвильоване її тепло, і, не поцілувавши, відпустив:

— Іди.

— Піду чепуритися за наказом командування. Дивина, яких тільки наказів не буває на світі! Ми ще побачимось.

Тихо, ніби на льоту поцілувала його, шепнула: «Страшенно люблю тебе»,— і вибігла з книгосховища, легко ступаючи довгими, стрункими ногами у м'яких чобітках.

Віктор залишився сам у похмурому темнуватому підвалі. На серці — сум'яття почуттів: щастя поділеного, повного кохання і тривога за кохану, навіть не тривога, а значно більше — жах. Сливе панічний жах. Може, пробитися до командувача, попросити послати туди когось іншого? Про таке смішно навіть подумати. Вони солдати, і для кожного наказ командира — незламний закон.

Значить, треба думати не про цю останню небезпеку, а про всеосяжне й повне щастя, яке раптом розкрилося перед ним у Гаїному поцілунку, в міцних обіймах, у тихому шепотінні «страшенно люблю тебе».

Як же пережити оце два, ну найбільше три дні, що залишилися до кінця війни?

Щастя все виростало й виростало, аж світ паморочився перед очима. Воно заповнювало кожну клітину його ества, гриміло в грудях, вирувало в кожній жилці, гарячою кров'ю переповнюючи серце. Захотілося руху, простору, надхмарного вітру.

Глянув на годинника. Початок шостої. До вечора ще далеко, в ці весняні дні темніє пізно. Вийшов у коридор. За дверима, позаплутуваними різнокольоровими дротами, стрекотіли чи важко зітхали складні розумні апарати. Вузол зв'язку працював з повним навантаженням. Останні накази вирішували не тільки воєнну, але вже й мирну долю мільйонів людей.

Так, це останні дні, може, навіть останні години війни. Як добре, що вони кінчаються щастям!

Він раптом відчув, що зараз же мусить побачити Галю, сказати їй... Навіть не сказати! Просто побачити!

Де живуть дівчата?

Рвонувся по довгому, погано освітленому коридору і зразу ж стримав себе. Нікуди бігти не треба, бо це буде смішно. Все вже сказано.

Відчуваючи дивну порожнечу в грудях, вийшов з підвалу, акуратно відповів на привітання вартового, озирнувся.

Дрібний весняний дощик припинився. Мабуть, скоро вигляне сонце. Пахне весною, мокрим асфальтом і землею. У вузькому дворі стоять дві рації, змонтовані на важких ваговозах. Тихо гудуть мотори. Ефір теж завантажений до межі можливого.

Біля входу в інший підвал поруч з нашими вартовими стоять два німецьких офіцери. У одного з них, старшого, акуратно намотаний на палицю білий прапор. Стоять як статуї, абсолютно нерухомі, цілком виключені з усього, що діється на цьому тісному, розбитими будинками затіненому підвір'ї. На застиглих, ніби кам'яних обличчях усе позначилося: і біль поразки, і нелюдська нервова втома, і тривога за власну долю, і невідомість майбутнього. В очах — напружене, мало не оскаженіле чекання. Щось мусить статися! Щось трапиться в останню хвилину, і все буде врятовано!

Віктор підійшов ближче до гітлерівців. Хоч і йшли сюди по дощу, а від хвилювання, мабуть, забули взяти свої чорні блискучі плащі. Тепер тугі зеленкувато-мишасті мундири парують. Видно, жарко панам офіцерам.

Повернувся, поспішив одійти і раптом аж заточився від несподіванки. Ні, нічого особливого не сталося. Просто

Галя Коваль, уже готова до виконання відповідального завдання, вийшла з дверей вузла зв'язку. Була вона така гарна в своєму звичайному армійському вбранні, що лейтенант Кайдан мало не закричав на все подвір'я:

«Люди добрі! Куди ж ви посилаєте таку красу?!»

Тримаючи під пахвою складений плащ-намет (може, згодиться на всяк випадок, невідомо, як воно там буде), Галя підійшла до Віктора і тихо сказала:

— Оглянь мене уважно і критично. Все в порядку?

— Я не можу дивитися на тебе критично.

— Вчись.

— Я вчитимусь.

Дівчина перевела погляд на німців з білим прапором.

— Глянь, які в них смішні обличчя.

— Ні, вони не смішні.

— Так, вони жорстокі й злякані.

— Саме тому я і боюся за тебе.

— Не бійся, все буде добре.

З підвалу вийшов Павлушка Ковшик, навантажений двома здоровенними катушками червоного дроту, зеленим телефонним апаратом і всіляким потрібним начинням.

— Готова? — спитав у Галі.

— Цілком.

— У мене півтора кілометра нитки, — сказав він заклопотано, — але думаю, туди більше кілометра не буде.

— Мабуть, не буде, — погодилася Галя.

Раптом обое німців здригнулися і ніби по команді повернули голови. Десять далеко-далеко на південному заході почулася канонада. Глухо, як у бочку, били важкі калібри. Це генерал Венк зі своєю армією пробивається до Берліна рятувати свого фюрера чи, навпаки, радянська артилерія закінчує розгром генерала Венка?

Старший із німців, майор за званням, з Залізним хрестом на шиї, ніби втиснутий в туго накрохмалений білий комірець, тихо сказав, глибоко тамуючи несподівану надію:

— Треба доповісти генералові Корну. Може, це...

— Ні, нічого не треба доповідати, — сказала Галя, — це б'ють наші гармати.

— Ви розумієте німецьку? Ви певні, що це ваші...

— Я це знаю.

— Пробачте.

І знову кам'яніють обличчя парламентарів, і знову тиша над нешироким, уже затіненим заставленими машинами подвір'ям.

Скільки майбутніх ліній життя накреслюється, обривається і виникає знову в хвилину, коли закінчується війна?

Вони сплітаються десь отут зовсім близько під важким бетонним перекриттям рейхсканцелярії і десь дуже далеко, у Південній Америці. Це дні й години найбільших рішень і звершень, і від того, що саме відбудеться в ці хвилини, залежить, будеш ти живий чи мертвий, пізнаєш горе чи щастя.

Що робиться зараз у бетонованому смертному мішку, який зветься «бункером фюрера»? Там розігрується справжня трагедія, що інколи стає фарсом, але, незалежно від жанру, нищить і нищить життя людей, замкнених у цій кам'яній скрині.

«І дуже добре, що нищить,— думала Галя,— це тільки справедлива розплата за все вчинене в Парижі, Празі, Мінську, Києві. Вони не припускали такої можливості, коли розстрілювали людей у Бабиному Яру. Вони не думали, що за кожен злочин рано чи пізно доведеться відповідати. А тепер, підносячи револьвера до скроні, патетично вигукують: «О! Яка це світова трагедія, яка величезна світова втрата, що я вмираю!»

Дуже цікаво буде на них глянути. Чого забарилися генерали? Адже все готове, можна іти.

Ні, видно, ще не все готове. Генералові Лагутіну і самому, напевне, дуже хотілося б мати свої очі там, у глибині рейхсканцелярії, та ще не відповіла Москва, треба почекати...

Галя перевела погляд на обличчя Віктора, і серце її стрепенулося від співчуття і кохання. Тільки зараз збагнула посправжньому, як любить її лейтенант. Дивно, коли говорили одне одному слова кохання, відчували не так гостро і ясно. А зараз і говорити нічого не треба. Кохання, тривога й біль у кожному погляді, русі, кроці.

Страшенно кортить його поцілувати, але зараз це неможливо. А що коли... Ні, навіть подумати страшно!

Галя ледве помітно ворухнула губами і засміялася. Все життя ще лежить перед ними, ціле довжелезне життя! Аж думати весело, таке воно ясне, безмежне й щасливе. Мабуть, там, у гітлерівському бункері, дуже темно і страшно, але Галі є про що мріяти, є за що триматися в оці години короткої весняної ночі. На Перше травня вони влаштують весілля, без загсу, без реєстрації, але справжнє весілля. На Первомай вони поженяться! Сказати Вікторові, щоб готував свято чи промовчати?

А чого мовчати?

Хай він теж буде щасливий.

І ніби читаючи думки дівчини, Віктор підійшов до неї впритул і тихо сказав:

— Значить так, поки ти там розбиратимешся у справах пана Гітлера, я приготую наше весілля.

— А що коли буде ще бій? — стривожилась Галя.

— Навіть коли ще буде бій, ми знайдемо час для нашого весілля, — чомусь думаючи не про єдину хвилину, а про все своє життя, сказав Віктор. І несподівано став струнко, ніби пройнятий електричним струмом. Галя глянула на двері і теж виструнчилась.

От вона вже й прийшла, найважливіша хвилина її життя.

Полковник Караван, пропускаючи перед собою генерала Корна, вийшов на кам'яне подвір'я. Обличчя німця обважніло й постаріло за ці години. Очі, водянисті й неуважні, пройшлися по Галі, по червоних котушках дроту, що зручно примостилися на плечах Павлушки Ковшика, по блискучій формі лейтенанта Кайдана. Здавалося, він не розуміє, чому присутні тут ці люди, не може збагнути, що вже приходить кінець «тисячолітньої імперії», влади Гітлера і, може, навіть його власного життя.

Ад'ютанти з одного погляду зрозуміли генералів настрій, і зразу обвисли їхні широкі, у цупке зеленкувате сукно затягнуті плечі. Обличчя втратили вираз кам'яної непорушності, стали жалюгідними і мало не запобігливими.

— Тепер, коли ми матимемо прямий зв'язок, легше буде вирішувати питання вашої капітуляції, — сказав Караван.

— Так, так, — монотонно й невиразно відповів Корн.

— Тільки-но прийде рішення Москви, ми негайно передамо вам.

— Так, так, — повторив генерал.

— Прошу зачекати хвилину, я дам останні накази зв'язківцям.

— Прошу, — охоче спинився генерал Корн, і всім здалося, ніби йому дуже не хочеться повертатися туди, до рейхсканцелярії...

Караван підійшов до Галі, оглянув:

— Молодець, такою ти й мусиш бути. Твоє діло просте: не відходити від апарата і негайно передавати все, що скажемо ми чи що вирішать вони.

— Єсть.

— Ні в які переговори чи в розмови не встрявай.

— Єсть.

— Перевіряй зв'язок кожні п'ять хвилин. Твій позивний «Мальва», наш позивний «Тюльпан».

— Єсть. Я знаю.

— Тепер ще одне. Вони, мабуть, там дуже нервові стали, і не виключена можливість, що тобі даватимуть суперечливі повідомлення аж до божевільних і провокаційних включно. Не звертай уваги. Передавати треба тільки те, що тобі скаже генерал Корн. Інакше ми можемо заплутатися.

— Запитувати чи викликати вас можна?

— Коли завгодно. «Тюльпан» стоятиме в кімнаті поруч з моєю. Зв'язківець весь час буде там. Кожна дрібниця для нас важлива. Є запитання?

— Немає.

— Бажаю удачі!

Він обняв дівчину за плечі, притиснув на мить до себе, потім легенько відштовхнув. Видно, зовсім не таким простим і безпечним було це завдання, коли сам Караван дозволив собі отаку ніжність. Потім глянув на Ковшика.

— Товаришу технік-лейтенант, завдання ясне?

— Так.

— Нитки стане?

— Напевне.

— Зв'язок мусить бути бездоганний.

— Він буде бездоганний.

Потім полковник глянув на Віктора Кайдана. Тривога і радість, відчай і захоплення, зневіра і щастя — все вмістилося в одному погляді юнака. Караван мить помовчав, придивляючись уважніше, потім сказав:

— А нам з тобою, льотчику, доведеться чекати. У вас більше немає ніяких запитань?

— Нема, — аж променилася щастям Галя.

— Все ясно, — навіки прощаючись зі своєю кволою надією, підтвердив Павло Ковшик, і ніхто не міг би збагнути, кому це відповідь — полковникові чи Галі.

— Пане генерал, — звернувся до німця Караван, — зв'язківці готові. Ви можете йти.

Корн глянув на полковника, і обличчя його стало ще темнішим: Караван уже наказував, він був тут господар. Очевидно, часу для розмови вже не лишалося.

— Прапор, — скомандував генерал.

Ад'ютант швидко розмотав ще вогкий прапор, струснув його, намагаючись розправити, і підніс над головою.

— Сподіваюся скоро зустрітися з вами, пане полковник.

— Сподіваюся,— відповів Караван.

Слова були однакові, але таїли в собі зовсім різні думки, почуття і надії. Іван Петрович уявив генерала Корна в перший рік війни. Ішов цей німець, гуляючи, по зруйнованому Хрещатику, тугим стеком ляскаючи по лакованій халяві високого чобота. Пихатий, упевнений переможець, під ногами якого лежить коли не цілий світ, то принаймні половина.

Караван раніше ніколи не бачив Корна, але ця картина до болю яскраво постала перед його очима. Мимоволі глянув униз, на лаковані, тепер заляпані весняною грязюкою халяви Корна. Відлилися котові мишачі слізки. Ну, генерале, до лігва, кроком руш! Зараз поглянемо, як змінилася ваша хода.

— Я проведу вас до наших передових ліній.

— Спасибі,— гречно вклонився Корн.

— Товаришу полковник,— вихопився лейтенант Кайдан.

Караван глянув на юнака. В очах Віктора світилося бажання, таке нестримне й пекуче, що прочитати його було легше, ніж дитячу книжечку з малюнками.

— Добре,— сказав полковник,— підете зі мною.

— Єсть! — вклавши усю свою відданість і вдячність в одне слово, вигукнув Кайдан.

Галя глянула на нього і радісно примружила очі.

— Можна іти,— скомандував полковник.

Так вони й рушили. Попереду два офіцери армійської розвідки, за ними ад'ютанти генерала Корна з високо піднятим білим прапором, далі сам Корн, обважнілий, втомлений, але все ще підтягнутий і сильний, поруч нього полковник Караван. Потім Павлушка Ковшик, Галя і Кайдан. Замикають похід ще двоє офіцерів армійської розвідки.

Вони йшли не поспішаючи, а за ними, розмотуючись з катушки, лягав на землю червоний, ясно видимий, добре ізольований дріт. Остання червона лінія до перемоги креслилася вже не по карті, а просто по весняному, всіяному дрібним дощем, побитому бомбами й мінами асфальті.

Здавалося, вони йшли в цілковитому безладді й тиші, а насправді це було зовсім не так. Добре замасковані в своїх укриттях, за кожним кроком генерала Корна стежили наші солдати. Вогкуватий, обважнілий білий прапор, піднятий зовсім невисоко, раптом стало видно на весь світ. І закіптюжені танкісти, сховані в своїх машинах, мов у ста-

левих сейфах, і артилеристи, поставивши свої гармати серед гострих бетонних руїн на пряму наводку, і піхотинці, при-
чіївшись на самісінькому передньому краю в чеканні на-
казу для останньої атаки,— всі бачили цей прапор, хоч
самі були майже невидимі. Вони добре розуміли: це йде
кінець війни, і для всіх, хто лишився живим, починається
зовсім інше, часто навіть незнайоме життя.

— Цикорію пустив Гітлер,— чулося з одного боку.

— Пардону запросив.

— Панькаємось отут з ними. Ударити б раз, щоб і слі-
ду не лишилося на землі.

Караван добре чув ці тихі голоси. Відчував їх не вуха-
ми, а скоріше серцем, і думав, що коли гітлерівці вночі
не здадуться, то вранці буде такий удар, якого ще не знала
війна. «Панькаємось з ними»,— ще звучав у вухах молодий,
задержуватий голос. Цей невидимий, добре замаскований
солдатик був певен, що неодмінно зостанеться живим.
А скільки їх, точнісінько таких, як він, молодих, до нестя-
ми сміливих, не прийде додому, якщо доведеться завдати
цього останнього удару?

А проте, коли перемога така близька, така видима, то
вже ніхто не думає про смерть.

На розі вулиці, ніби вирости з каменю, з'явилися
люди: троє солдатів і офіцер.

— Стій!

Процесія зупинилася.

— Товаришу полковник, на ввіреній мені ділянці
фронту ніяких подій за минулих чотири години не сталося.
Супротивник активності не виявляє. Розміновані проходи
перевірено. Лінія бойового зіткнення проходить по площі
за наступним будинком. Командир батальйону капітан
Орлов.

— Вільно. Здрастуйте, капітане.

— Здрас...

— Простежте, щоб цю нитку,— полковник указав на
червоний дріт,— берегли особливо уважно.

— Єсть. Дозвольте спитати?

— Так.

— Зв'язок піде туди?

— Так.

— Ясно. Будемо берегти.

— Наші зв'язківці зараз підуть туди. Простежте на
всякий випадок, щоб їм ніхто не перешкодив.

— Прикрити вогнем?

— Ні, але будьте готові. Кінець війни. Там можуть бути божевільні.

— Єсть.

Капітан підняв руку над плечем, ніби збираючись щось взяти за спиною. Зразу ж біля нього виріс молодий лейтенант, вислухав короткого наказу і зник за руїнами.

Генерал Корн запитливо глянув на полковника.

— Прошу, можна йти,— відповів Караван.

— Я чекатиму тебе, Галю,— прошепотів Віктор.

Павло Ковшик незадоволено поморщився.

Білий прапор знову піднісся над головою німецького майора, хитнувся і застиг у повітрі.

— Ідіть на десять кроків уперед,— наказав Корн.— Вище прапор.

Обличчя майора пересмикнулося. Пан генерал береже власну персону, виставляючи його вперед під випадковий постріл. Ну що ж, на місці генерала він вчинив би так само. Треба йти.

Важко переставляючи ноги, ніби заіржавіли суглоби в колінах, і за всяку ціну намагаючись приховати острах, майор пішов уперед. Він знав: за рогом починається нічия земля, і перейти цю нешироку площу дуже небезпечно. Надто багато пристрастей сконцентрувалося на невеличкому клапті вкритої важкими руїнами землі. За кожним уламком стіни засів есесівець-автоматник. Тут усе заміновано, все нафаршировано вибухівкою. Нерви гітлерівців, оточених на невеличкому острові, який ще звався тисячолітньою імперією, натягнуті до краю. Вони добре пам'ятають свої злочини, а за злочини завжди доводиться розплачуватися. Кара насувається на них, грізна, невідпорна, неблаганна, і саме тому можуть не витримати нерви і вдарити постріли.

Але наказ є наказ. Ніхто ніколи не скаже, що ад'ютант генерала Корна майор Гангман в цю історичну хвилину виявився боягузом.

В той час вони, від звичайного есесівця й до Гітлера включно, багато думали, що скаже історія про їхню поведінку. А насправді всі вони, від Гітлера до звичайного есесівця, просто боялися кари і смерті, дбаючи про історію тільки тому, що нічого іншого їм не лишалось робити. В ці хвилини особливо хотілося думати про власне значення в історії людства, про її можливі повороти і несподівані порятунки приречених на загибель урядів, держав і канцлерів.

Майор Гангман неспішною ходою підійшов до колись

величезного, а зараз майже згорілого будинку, щільно припав до чорної від попелу й куряви стіни й, усім тілом відчувачи рятівну силу шорсткого каменю, посунувся вперед, обережно простягнув за ріг руку з міцно затиснутим у кулаці держалном білого прапора.

Постріли пролунали блискавично.

Гангман мав усі підстави не висуватися першим.

Автоматна черга пройшлася по білому прапору, вищербила шматочки чорного бетону. Як і розраховував майор, у когось не витримали нерви. Навіть не розуміючи, що до чого, тільки реагуючи на несподіваний рух, хтось натиснув спуск автомата.

Тепер треба кілька секунд почекати, дати час напівбожевільним людям по той бік фронту зрозуміти, що сталося, а потім можна спокійно виходити.

— Прошу,— повернувся до генерала Гангман і, тримаючись за держално прапора, як за власне життя, вийшов уперед.

Пострілів уже не було. Розрахунок майора виявився точним.

Цілком певні своєї безпеки, вони вийшли на нічку землю: Гангман з прапором, далі генерал Корн, а за ним Галя з Павлушкою Ковшиком. Та ще тягнувся і тягнувся слідом червоний дріт, повільно розмотуючись з котушки, і саме за ним уважно стежили по обидва боки лінії фронту.

Відчуваючи, як тріпоче, мало не завмирає, серце в грудях, дивився Віктор Кайдан услід Галі. Ось уже зник за рогом генерал Корн, зараз і вона заверне. Щасливий Павлушка: йому доведеться ще довго, може, з годину бути біля дівчини.

Невже вона не озирнеться, не гляне на прощання?

От ступила один крок, другий... Озирнулася!

Ніби бризнула великими сірими очима, збуджено блискучими від смертельної небезпеки і невідомості того, що чекає попереду. Цей погляд призначено тільки для нього. В ньому ніби бринять слова: «Не хвилюйся і не вболівай за мною. Я тебе щиро кохаю. Все буде чудово...»

Він підніс руку на прощання.

Галя усміхнулася і, ступивши ще крок, зникла за рогом. Червоний дріт, і собі огинаючи ріг будинку, ліниво ліг на битий асфальт. Він здавався Вікторові живою істотою, він був прямо з'єднаний з Галею, взяти його в руки — значило торкнутися коханої.

Лейтенант швидко наблизився до рогу, виглянув.

— Обережно!

Це пролунав голос командира батальйону Орлова, і зразу ж по каменю висікла іскри кулеметна черга. Есесівці знали — на нічій землі мала право бути тільки делегація під білим прапором. Все інше можна бити. Ніхто не домовлявся про перемир'я. Війна триває.

Льотчик відскочив назад, за рятівну силу важкого, холодного каменю, але те, що хотів побачити, побачив. Так само йшов попереду з білим прапором Гангман. Голова генерала Корна опустилася чомусь зовсім низько. Галя й Павлушка йшли не озираючись, і тягнувся й тягнувся червоний дріт, зв'язуючи їх з друзями, наближаючи до перемоги.

— Дурниці робиш,— сердито сказав Караван.

— Винуватий,— збентежився Кайдан, добре розуміючи, що Іван Петрович має рацію і водночас нітрохи не каючись.— Може, нам краще пройти на спостережний пункт?

— Нічого ми звідти не побачимо через будинки,— відповів Караван.— Ми зараз на «капе» повернемося. Будемо там чекати, поки вона озветься. Тільки раніше, як за півгодини цього не станеться.

— Ви так думаєте?

— Певен. А то й пізніше. Доки вони дійдуть, доки встановлять зв'язок, може й година минути.

— Це правда.

Вони повертались по такій вулиці, що може приснитись хіба в кошмарному сні. Вікна зруйнованих будинків дивилися хижо й зловісно. Обгорілі зубцюваті стіни ніби здіймали до неба кістляві кам'яні руки. На асфальті темніла кров, то розмита весняним дощиком світло-рожева, то зовсім чорна. Трупні німецьких солдатів, які не встигли прибрати, лежали між зотлілими танками і розбитими гарматами.

І раптом серед цього кривавого хаосу побачили звичайнісіньку солдатську кухню і повного, рожевоощокого повара. Здоровенним черпаком він мішав у котлі густу кашу, у вечірньому повітрі клубочилась пара і смачно пахло підсмаженим салом.

— Дозвольте звернутися, товаришу полковник? — вигукнув повар, побачивши Каравана.

— Звертайтеся.

— Ну як там, протягнули до Гітлера ниточку? — і очима вказав на червоний дріт.

— Протягнули.

Він усе чисто знав, цей повар, і всі солдати в полках, батальйонах і дивізіонах уже знали, і кожному хотілося глянути на цю червону нить, бо саме по ній мусили бути вперше сказані слова: «Війні кінець». Обережно і дбайливо підняли вони з землі цей звичайний червоний дріт і закрипили його на тичках, щоб ніхто випадково не порвав, щоб ніщо не могло завадити передати оці два найважливіші в житті слова.

Начальник зв'язку армії сидів у кімнаті полковника Каравана біля апарата. Змучені безсонними ночами очі його почервоніли і налили сльозами.

— Вам треба спочити, полковнику, — сказав Караван. — Не турбуйтеся, я за всім простежу.

— Так, мені треба спочити, — відповів полковник, — мені вже давно треба спочити. Але доки вона не озветься, я звідси не піду. За цю лінію зв'язку я відповідаю головою. Паралельний апарат стоїть у сусідній кімнаті, туди я посадив чергового офіцера, — взяв трубку, безнадійно покликав: — «Мальва!» «Мальва!» — і замовк.

— Ще рано, — сказав Караван.

Задзвонив інший телефон.

— Масловський слухає! — озвався полковник зв'язку.

— Зв'язок зі ставкою Гітлера вже встановлено? — прокретала трубка.

— Ведуть лінію, товаришу командувач.

Віктор Кайдан стояв біля дверей нерухомо. Полковник Караван не раз натикався на нього очима і проходив поглядом далі, ніби це була не людина, а бездушна річ. Він добре розумів, що, не почувши голосу Галі, Віктор звідси не піде.

— До котрої години відпустка? — дивлячись у свої папери, запитав він.

— До двадцяти чотирьох нуль-нуль.

— Іди до сусідньої кімнати, сідай біля чергового зв'язківця і чекай. Мені працювати треба.

— Єсть чекати.

Полковник Караван забув про Віктора Кайдана. Великий план Берліна ліг на стіл. Рейхсканцелярія, рейхстаг, цейхгауз, опера, університет, великі церкви і театри постали перед його очима. Він багато разів бачив ці будинки на фотографіях. Тепер вони мали зовсім інший вигляд, ніж у мирний час. Уперше довелося Берліну скуштувати повною ложкою тієї каші, що сам заварив. Довго пам'ятатиме війну це місто. А чи пам'ятатимуть люди?

Треба зробити так, щоб запам'ятали навіки.

Караван нахилився над планом. Жирно окреслена, нещадна й могутня, облягла центр Берліна лінія фронту. Позначені червоними фігурними клямрами, стоять дивізії і полки чотирьох армій, підтриманих вогнем тисяч гарматних стволів, буряною зливою літаків, броньованою міццю танків.

Проти них, теж фігурними клямрами, але на цей раз синіми, позначено все, що лишилося в руках Гітлера. Не треба бути військовим розвідником, не треба проходити довжелезного шляху від Сталінграда до Берліна, щоб побачити: долю цієї твердині фашизму в серці німецької столиці вже вирішено. Завтра, коли гітлерівці не здадуться, одного наказу командувача фронтом буде досить, щоб раптом ожило червоне коло, стискаючи Гітлерові горло, зійшлося в одну точку і припинило війну.

Полковник узяв олівця й обережно, ніби проходячи по зруйнованих вулицях, провів червону лінію від будинку, де розмістився «капе», до рейхсканцелярії. Наче пройшов шлях Галі Коваль.

Тихе, мирне дихання почулося поруч. Полковник зв'язку заснув, поклавши голову на складені руки.

Караван узявся до роботи. Треба знати, як використали гітлерівці оцей час перепочинку, як зміцнили свою оборону. Входили й виходили офіцери розвідки, приносячи нові дані. Зумерив телефон, точилися голосні розмови, але краєчком ока Караван весь час позирав то на двері сусідньої кімнати, то на червону лінію, яка перетяла план Берліна.

— Що доповідають спостерігачі?

— Нічого.

— Спробуйте покликати.

— «Мальва» поки що не відповідає.

Лейтенант Віктор Кайдан, аж блакитний від хвилювання, з'явився в кімнаті.

— Дозвольте?

— Не дозволяю. Чекай.

Лейтенант зник. Півгодини минуло, сорок хвилин. П'ятдесят, година. Віктор з'явився знову.

— А не може бути, що вони їх просто...

— Не може такого бути, — різко обізвав полковник.

І знову позначки на плані, підрахунок сил і можливостей, а десь поза всім тим гострий холодок чекання:

«Що з ними?»

Нарешті вже десь на половині другої години лейтенант

Кайдан убіг до кімнати, примусив себе мить помовчати, потім на повний голос вигукнув:

— «Мальва» говорить!

— Дуже добре,— стримуючи руку, яка раптом рвонулася до телефонної трубки, відповів полковник, акуратно дописав цифри і тільки тоді підняв слухавку.

— «Тюльпан» слухає.

— Я «Мальва», я «Мальва»,— дзвенів і захлинався у телефоні Галин збуджений, захоплений голос.— Як мене чуєте?

— Я «Тюльпан»,— витираючи долонею несподівано спітнілого лоба, відповів полковник.— Чую вас прекрасно. Які умови зв'язку?

— Умови нормальні. Після повернення зроблю велику доповідь. Чи можна мені записувати події?

— Коли генерал Корн нічого не матиме проти, записуйте, але неодмінно запитайте його. Одну хвилину.

Натиснув кнопки на великому апараті. Взяв трубку і спитав:

— Товаришу командувач, дозвольте доповісти?

— Давайте,— почувся знайомий голос Лагутіна.

— Зв'язок з рейхсканцелярією встановлено.

— Дуже добре. Які там умови?

— «Мальва» говорить — нормальні.

— Уявляю. Зв'язківець повернувся?

— Ще ні.

— Повернеться, негайно доповісте.

— Єсть.

Поклав трубку і знову повернувся до тієї, найдорожчої.

— «Мальва»? Де технік-лейтенант Ковшик?

— Технік-лейтенант Ковшик уже пішов до вас. Віддайте наказ, щоб його зустріли.

— Наказ буде віддано. У вас усе, «Мальво»?

— Так, у мене все.

— Як ви себе почуваєте?

— Чудово.

Глянув на Віктора Кайдана і змилостивився, простягнув йому трубку.

— Візьми.

Лейтенант не сподівався на таку милість. Голос його затнувся і перервався, коли він, перемагаючи хвилювання, все-таки вимовив:

— «Мальво», я слухаю.

— Страшенно люблю тебе,— відповіла трубка, і це було

так несподівано і неприпустимо, що Віктор злякано озирнувся, чи не чує бува хто слів Галини. А як чує, то що? Ні, тут щось не так. Телефон проведено, щоб сказати останні слова про капітуляцію Гітлера, слова, які вирішують долю мільйонів людей на світі, і раптом отаке звичайнісіньке й ніжне: «Страшенно люблю тебе». Та це ж прекрасно! І гітлерівці, коли вони підслуховують, хай знають. Хай начуваються і дивуються. З землі зникає смерть і народжується кохання.

— У мене така сама ситуація,— статечно відповів він.— Я сподіваюсь побачити вас завтра.

— Неодмінно. Так воно й буде. Дуже тебе люблю!

Божевільна дівчина, про що вона говорить! А втім, хай весь світ слухає, це вже нічого не змінить.

— Які там у вас умови?

— Чудові. Спершу потрапила в центр вишуканого товариства. Тепер зовсім самотня. Можу вільно розмовляти.

— Дуже страшно?

— Ні, боятися нічого. Це інше почуття, і я розповім про нього, коли повернуся.

Розмова набирала зовсім приватного характеру, і полковник Караван поморщився.

— Закінчуйте, лейтенанте.

— Так. Я завтра постараюся зустріти вас, «Мальво».

— Буду дуже рада. Закінчуємо. Міцно вас цілую.

Ошаленіла дівчина! Віктор навіть озирнувся — ні, ніхто не почув. Обережно, ніби дуже гарячу чи неймовірно важку, поклав трубку на зелену скриньку польового телефону.

— А тепер, товаришу лейтенант,— сказав полковник,— зникайте з нашого штабу, і щоб до завтрашнього ранку я вас тут не бачив. Розумію всі ваші почуття, але отакі закохані женихи мені тут не потрібні. Втрачається правильна орієнтація. Від штабу вашого полку є пряма лінія на наш вузол зв'язку.

— Ясно.

— Можете бути вільні.

— Щасливо залишатися, товаришу полковник.

Віктор повернувся за всіма уставними правилами і виїшов, тільки на мить довше, ніж слід, затримався біля дверей.

Полковник Караван глянув йому вслід, хитнув головою, потім знову взяв трубку.

— «Мальва»? Я «Тюльпан».

- Я «Мальва».
- Все спокійно?
- Все в повному і блискучому порядку.
- Добре. У мене все.

Поклав трубку і раптом побачив перед собою переляканих, роз'ятрених коротким сном очі начальника зв'язку.

— Ну, що там?

— Усе гаразд. Вам треба поспати кілька годин, а може, навіть до самого ранку, товаришу полковник,— сказав Караван.

— Є зв'язок?

— Зв'язок встановлено. Чутність нормальна. Ваша служба і ваші люди працюють добре. Не забудьте доповісти командувачеві. По своїй лінії я вже доповів.

— Я зараз усе перевірю і доповім.

— А після того неодмінно лягайте спати. Завтра буде складний день.

— Так, так, тепер уже можна. Зараз я доповім.

Полковник вийшов. Караван нахилився над своїм планом і саме в тому місці, де проникла в тіло рейхсканцелярії телефонна нитка, намалював дівоче обличчя, чимсь віддалено схоже на Галинине, й обвів його червоним колом.

Зайшов черговий офіцер:

— Прибув технік-лейтенант Ковшик.

— Негайно сюди,— наказав полковник, знову натиснув свої кнопки і доповів: — Товаришу командувач, технік-лейтенант Ковшик, який встановлював зв'язок з рейхсканцелярією, прибув до нашого розташування.

— Негайно до мене,— скомандувала трубка.

У підвал, де зосередився мозок армії, вони зайшли, причіпливо оглянувши один одного. Вони дуже відрізнялися за віком, становищем, досвідом. Та і полковник — начальник розвідки армії — і технік-лейтенант вузла зв'язку в цю мить ніби стали рівні — так впливає наближення до високого начальства.

— Прошу,— підвівся з-за столу черговий ад'ютант.

У кімнаті, крім командувача, начальник штабу, член Військової Ради...

— За вашим наказом...

— Почекайте,— перебив невисокий, з великим левиним обличчям, зовсім сивою шевелюрою і ясно-синіми очима генерал Лагутін. Міцно збитий, видно, дуже сильний, він легко встав з-за столу, підійшов до Павла Ковшика, поклав руки йому на плечі, струсонував. Розумні очі втупилися в

обличчя лейтенанта, ніби хотіли прочитати на ньому те, чого не зможе розповісти ніхто. Мить дивився — певне, прочитав, що хотів, — і наказав:

— Доповідайте.

— Зв'язок з рейхсканцелярією встановлено. Позивний «Мальва». Наш зв'язківець zostався там. Віддаль од апарата до нашого вузла зв'язку одна тисяча чотириста двадцять метрів, зв'язок працює нормально. Доповідає технік-лейтенант Ковшик.

— Дуже добре, — сказав Лагутін. — А тепер сідайте в це крісло і розповідайте все-все, як воно було від того моменту, коли ви вийшли на нічну землю. Зможете?

— Спробую.

Павлушка Ковшик мить помовчав, збираючи думки і спогади. В таку мить завжди не знаєш, на чому спинитися, з чого почати. Ага, здається, знайшлася нитка.

— Вийшли ми з-за рогу Французішестрасе, — повільно почав говорити Павлушка. — Тиша, як у могилі, і немає нікого. Нічия земля — одне слово. Ідемо. Глянув я потім угору, бачу — на нас направлені сотні, а може, й тисячі гвинтівок, автоматів, кулеметів.

— Перебільшуєте, товаришу технік-лейтенант, — пробасив начальник штабу. — Де там у них на такому відтинку фронту тисячі кулеметів?

— Почекайте, хай розповідає, — м'яко опустив руку на його плече Лагутін.

— Звичайно, перебільшую, — усміхнувся Павлушка, — але не дуже. Це, звичайно, не кулемети і не автомати, а очі гітлерівців. Я не рахував їх, але здається, ніби вогнем печуть. Погляди такі напружені, що навіть з кулеметами їх зрівняти мало. Я таких очей ніколи в житті не бачив. Усе в них — від люті до зневіри, від пориву вистрілити тобі в обличчя до бажання кинутися перед тобою на коліна і просити помилування. Тільки вони більше не на мене, а на сержанта Галину Коваль дивилися. Я ніколи в житті не бачив, щоб хто ішов так, як вона. Ви Марію Тюдор у театрі бачили? Так от, у порівнянні з тим, як ішла Галя, Марія Тюдор навіть у найурочистіших хвилинах своєї ролі — ніщо. Шкода, ніхто не зняв на кіно, як ішла Галя.

Член Військової Ради скрушно зітхнув, глянувши на Павлушку: «Молодість».

— Ні, ні, ви не подумайте, ніби тут грають роль особисті почуття, — збентежився Павло. — Ви знаєте, я сам у ті хвилини був ніби зовсім інший. От подивіться, — він

встав з крісла,— я хлопець звичайний, середній на зріст, сто шістдесят шість сантиметрів, а тоді я був височенний, широкоплечий, неймовірно сильний...— Він сказав ці слова щиро, переконано. Генерал перестав усміхатися.— Отак ми йшли. На лінію зв'язку німці дивились мало не побожно. Я клав її просто на землю, нитка добре ізольована, а вони в багатьох місцях підняли її над ґрунтом. Для них це нитка життя...

Павло помовчав.

— Оборона у них міцна, нічого не скажеш. Вогневих точок понатикано, де можна й не можна. Всі розуміють, що прийшов їм капут, хоч, коли Гітлер не накаже їм здаватися, захищатимуться до останнього. Ад'ютант хотів нам очі зв'язати, коли ми лінію оборони переходили, але генерал Корн тільки рукою махнув, мовляв, нікому це не потрібно.

Знову коротка пауза.

— Ну, дійшли ми без пригод майже до рейхсканцелярії. Там колонада величезна і чимала площа за брамою. Оборона така щільна, що й пальця нікуди проткнути. За кожною колоною кулемет чи протитанкова гармата. І гітлерівці тут інші. Там, на передовій, то люті, то розгублені, то пихаті, то зовсім зневірені, а тут — тільки люті, сказано люті. Ладні щомиті стріляти, стежать не тільки за нами, але й один за одним, і очі якісь каламутні, сизуваті. Я такої ненависті ще ніколи в житті не бачив — якоїсь чавунної, нелюдської...

— Есесівці? — запитав командувач.

— Так, есесівці. Слово честі, досить глянути на їхні звірячі обличчя, як упевнюєшся: вони заслуговують смерть. Не мають права такі жити на світі. Хоч, можливо, тут відіграє роль і моє особисте ставлення до них. Я не можу бути об'єктивним.

— І не треба,— сказав член Військової Ради.

— Біля самісінького portalу рейхсканцелярії таки не обійшлося без пригоди. Цей майор, ад'ютант Корна, весь час ніс над собою білого прапора. Боявся згорнути його чи просто забув, не знаю. І от раптом з-за колони на нього кинувся якийсь осатанілий офіцер. Теж майор, здається. Очі червоні, на губах піна, обличчя спотворене. Вихопив прапора в ад'ютанта, подер на клапті, кинув під ноги, розтоптав з криком... Словом, істерика. Ну, вони застрелили його. У мене навіть скалося враження, ніби стріляли з задоволенням: знайшли на кого лють виплеснути. Всі стріляли, навіть генерал Корн не полінувався витягти пістолет

та. Він уже давно на асфальті лежить, той божевільний, уже йому в спину, може, з сотню куль увігнали, а вони ще стріляють, зупинитись не можуть. Масовий психоз. Це вони дійшли до межі нервового напруження, коли зникає контроль над собою. Небезпечна хвилина, але минулося благополучно. Зігнали лють на тому божевільному майорові і ніби заспокоїлись. Ідемо далі, а погляди усе страшнішають. Якась концентрація ненависті. Я, мабуть, уперше за всю війну збагнув, що таке справжні фашисти. Усе бачив: Освенцім, Майданек, трупи, печі, склепи дитячого взуття. Все це були, так би мовити, наслідки їх діяльності. Але я ніколи не бачив їхніх очей... Це до того страшно, що в мене й досі тремтять коліна. Коли раніше хто говорив: «Криваві закипає у серці»,— для мене це був тільки поетичний образ, а тепер я знаю, як це буває.

— Ви в молодості писали вірші? — знову лукаво глянув начальник штабу.

— В молодості? — перепитав член Військової Ради.

— Неправильно поставлене запитання,— засміявся Лагутін.— Вам двадцять, товаришу Ковшик?

— Буде, через два тижні. Так, я писав колись вірші. В нашій шкільній стінгазеті друкувались. А потім ніколи стало, війна почалась.

— Розповідайте далі, товаришу Ковшик,— наказав Лагутін.

— Ну, далі нічого розповідати. Зайшли в рейхсканцелярію. Всюди кулемети. Трупи вони не ховають, очевидно, просто ніде. Поранені тут же таки лежать, стогнуть, ніхто на них уваги не звертає. Але в глибині, там, де такий довжелезний зал з колонами, повна дисципліна і тиша. В генерала Корна перепустку разів двадцять питали. Мені наказали автомата залишити. Але й тут червоного дротика нашого зразу з підлоги підняли, щоб не зачепив хто випадково.

— А там який настрій? — запитав Лагутін.

— Дисципліна ще повна. Електричне світло горить, електростанція, мабуть, підземна, працює добре. А ненависть та сама, тільки краще прихована. Ходять, очі в землю втупивши, справжні почуття свої показати бояться. Ну, провели вони нас у кінець залу, там такі броньовані двері й хідник униз. Кімната для Галі вже була приготівлена. Два поверхи під землею. Вентиляція добра. В кімнаті диван, стіл і крісло, більше нічого. Кімната чимала, метрів чотирнадцять. Тільки ми зайшли туди, зразу два есесівці

біля дверей стали з автоматами, ніби Галя їм щось зробити може. Ну, я встановив зв'язок. Перевірив, усе працює нормально. Корн прийшов, блідий як стіна...

— Його можна зрозуміти,— усміхнувся начальник штабу.

— Можна. У них зеленкуваті лампи, в цьому світлі обличчя стає схожим на труп. Аж страшно дивитися.

— Чи не занадто часто вам було страшно, товаришу техник-лейтенант? — спитав лукавий начальник штабу.

— Я розповідаю правду,— тихо сказав Павлушка,— і не приховую, мені весь час там було страшно. І коли ви думаєте, що сержантові Галині Коваль дали дуже просте завдання, то помиляєтеся. Треба мати неймовірну силу волі, щоб витримати цю ніч. Я не витримав би.

— Витримав би,— упевнено сказав Лагутін,— коли б одержав наказа, безумовно витримав би.

І раптом юнак зрозумів, що генерал має рацію і що він, Павлушка Ковшик, усе витримав би, коли б наказали, і Галя теж виконає своє завдання.

— Ну, назад я пройшов спокійно,— вів далі юнак,— по нашій червоній дротині. Ніяких подій не сталося. У мене все.

— Спасибі, товаришу Ковшик,— сказав Лагутін.— Ну що ж, спробуємо з нею поговорити?

Простягнув руку, взяв трубку:

— «Мальву» дайте мені сюди,— і за хвилину: — «Мальва»? «Бархан». (Під час війни всі воєначальники мали зашифровані позивні). Доповідайте.

Якусь мить слухав дзвінкий схвильований дівочий голос, потім спитав:

— А генерал Корн не приходив? — Ще послухав, і чоло його стало похмурим.— Дуже добре,— сказав він нарешті.— Несіть свою службу. Я вами задоволений. Завтра вранці вас змінять або це чергування взагалі закінчиться. Одразу після повернення з'явитесь до мене. Бажаю успіху.

Поклав трубку, глянув на неї зосереджено і додав:

— Технік-лейтенант має рацію, все це не так просто, як нам здається. Ви можете бути вільні, товаришу Ковшик. За виконання відповідального завдання командування виносить вам подяку. Полковнику Караван, ви почекайте.

Провів поглядом невисоку, незграбну постать Павлушки і скрушно хитнув головою.

— Нелегко цим хлопцям-дівчатам на війні доводиться, ой нелегко. Що йому дамо? Червоного Прапора?

— Він цілком заслужив цей орден,— підтвердив член Військової Ради.

— Віддайте наказ,— звернувся командуючий до начштабу.— А Галі Коваль, коли щасливо повернеться, не менше як орден Леніна дамо. І слово честі, цей наказ я підпишу з величезною насолодою.

Помовчав, уявляючи Галю в самісінькому лігві звіра, біля звичайного польового телефону, відігнав це видіння і сказав уже зовсім іншим, діловим голосом:

— Товаришу Караван, хай ваша розвідка уважно промацає оце місце...

Вони схилилися над планом міста. Операція взяття Берліна тривала, і точка зв'язку «Мальва» була тільки однією малесенькою деталлю величезної картини перемоги, що розгорталась перед очима генерала Лагутіна.

А на Павлушку Ковшика, тільки-но він вийшов від командуючого, яструбом налетів Віктор Кайдан.

— Ну, що там? Розповідай.

— Усе нормально. Сидить біля апарата.

— Все безпечно?

— Яка там може бути безпека? Все небезпечно, але все буде добре. Не в Галі Коваль справа, за нею вся Радянська Армія стоїть. От де собаку зарито.

— Ну, а як вона там?

— Нормально.

Павлушка відповідав мляво, стомлено. Подвійне нервове напруження, похід до лігва звіра і доповідь командувачеві остаточно вичерпали його сили. Віктор це зразу збагнув.

— Хочеш випити? — запитав він, дістаючи з кишені невеличку металеву баклажку.

— Коньяк? Хочу.

Вони пройшли по лабіринтах підвальних коридорів.

— Здається, тут,— в'яло сказав Ковшик, штовхаючи двері, і не помилився. Він рухався мов сонний чи смертельно стомлений.

— Що з тобою?

— Нічого. Ось консерви дістану. Чарка коньяку зараз мені дуже до речі.

Відкрив коробку консервів, дістав дві склянки:

— Наливай!

Зовсім небагато коньяку було в тій пласкій посудині. Павлушка взяв свою склянку, глянув на смоляну рідину і сказав:

— Я ніколи не бачив, які бувають очі у людей, приречених на смерть. Вони ще на щось сподіваються, ще надіються: а може, станеться чудо? Та чуда не буде, розумієш ти — не буде! Даремне ведуть з ними переговори, вони не здадуться. А Галка сидить між ними, як королева. Ні, не як королева, вона сидить там, як сама Перемога. Давай вип'ємо за неї, за Перемогу. Раніше я не міг уявити, який має вигляд Перемога, а тепер точно знаю — це Галя Коваль, її обличчя, коли вона йшла туди, в лігво звіра. За Перемогу!

Вони випили міцний і від того мало не гарячий коньяк. По жилах Павлуші Ковшика раптом розлилося заспокійливе тепло, думки загострилися до краю.

— Заради цієї хвилини варто було пройти всю війну, — знову заговорив Павлуша, — і, здається, я бачив таке, що вже ніхто не побачить. Я бачив гітлерівців у ту мить, коли поразка для них стала не віддаленою перспективою, а близькою реальністю. Більше за мене про це знатиме тільки Галя.. Стомився я чогось. Лягти мені треба. — Він озирнувся, побачив куций, твердий диванчик. — Подай протигаз.

Віктор слухняно передав зелену брезентову сумку, і Павлушка примостив її собі під голову, ліг.

— Ти їж консерви, їж, — промовив він, поринаючи в глибокий сон.

Віктор глянув на нього, взяв з крісла чиясь шинелю, обережно накрив Павла. Загвинтив пробку баклаги, поклав її в кишеню і вийшов.

Надворі вже звечоріло, і небо вкрилося хмарами. У повітрі запахло дощем. Перегукувалися дівчата в зелених пілотках, несучи з кухні вечерю. Вузол зв'язку, центральна нервова система командного пункту, жив своїм звичайним життям, і нікого вже не дивувало, що «Мальва» розташувалася в самісінькому лігві звіра.

На передовій, над рейхсканцелярією, над малим шматком землі, де ще панувала Третя імперія, тривала цілковита тиша. Ця тиша може не порушитися й завтра, і тоді це означатиме кінець війни. Ця тиша завтра вранці може вибухнути несамовитим гуркотом, і треба зробити так, щоб у цьому останньому бою Віктор Кайдан теж узяв участь.

Його раптом охопила пекуча жадоба дії. Адже Галя Коваль веде справжній бій з ворогом. Може статися таке, що їй треба буде допомогти! Він, лейтенант Кайдан, повинен бути наготові.

Залишатися тут і бездіяльно чекати він уже не міг.

Швидше додому, в полк, перевірити, як ремонтують його літак!

Як повзе машина! Доки виберешся з цього клятого Берліна, шию можна зламати!

Нарешті будинки порідшали. То там, то тут палахкотять пожежі. Дивна ніч — ні темрявою, ні світлом це не назвеш. Якесь царство чорно-червоних тіней, перерізаних сполохами синіх ракет.

— Ради бога, швидше, товаришу водій!

— А куди поспішати? Війна закінчилась. У самого Гітлера в печінках наша зв'язківка сидить.

Він теж знає, цей випадковий попутник, повновидий, давно не голений водій.

— Ні, війна ще не закінчилась.

— Не поспішай, лейтенанте, встигнеш.

Приїхали. Доповісти черговому про прихід і негайно до літака. Освітлений знизу потужними лампами, він стоїть у капонірі, мов величезний нічний метелик.

— Ну, як тут справи, хлопці?

— Добре, завтра літатимеш, — чується з-під пораненого крила. — Як ти вцілів, один бог святий знає, стільки тут дірок!

— Поспішіть, будь ласка.

— А чого поспішати, уся ніч попереду. Часу доволі.

Так, уся ніч попереду. Зараз він піде ляже і примусить себе заснути, бо вранці напевне буде останній виліт, треба мати гостре око і тверду руку. Але пережити цю вікопомну ніч треба не тільки йому...

Саме в цю мить Галя Коваль глянула на свого годинника і подумала: «Дев'ята година. Вся ніч попереду».

Вона сиділа в чималій, ясно освітленій кімнаті. Потертий від довгого вжитку польовий телефон стояв на столі. Можна взяти трубку, натиснути кнопку зуммера, озватись і почути у відповідь надійний баритон Каравана, тремтливий молодий тенорок чергового по вузлу зв'язку чи просто знайомий голос когось із подруг. І дуже добре, що можна кожної хвилини торкнутися голосом когось із своїх, бо інакше витримати цю ніч неможливо.

Тільки-но пішов, налагодивши зв'язок, Павлушка Ковшик, біля порога став здоровенний фельдфебель військ СС. Поправив на грудях автомат, втупився в Галине обличчя і застиг.

«Він мене боїться,— усміхнулася сама до себе дівчина,— а от я на нього не звертатиму ніякої уваги».

Помітивши тінь посмішки, есесівець несподівано перехопив зручніше автомата, майже навів його на Галю, готовий стріляти, напружений до краю.

«Ще чого доброго вистрілить з переляку»,— подумала дівчина тривожно.

Глянула на неприродно застигли очі фельдфебеля. Невже міг стати таким м'який і добродушний Міхель, про якого доводилося читати в гумористичних книжках і історії літератури? Небагато ж у його натурі лишилося від тої чесності, музичності і сентиментальності. Глянути на нього — і то страшноувато. На мундирі ціла зграйка орденських колодок, кольорові, барвисті метелики сіли поруч. Все тут є: і медаль за взяття Парижа, і за зимові бої під Москвою, і ще якісь. Цікаво, за Сталінград вони встигли випустити медаль, чи вже не було часу й охоти?

Галя подумала це, ще раз, навмисне, посміхнулася, і, ніби зв'язана з її думками невидимою ниткою, люфа автомата знову звелася й глянула чорним зловісним оком просто в обличчя дівчини.

«Ні, так діло не піде,— вирішила Галя.— Стоятиме, стоятиме, а потім нерви не витримають...»

— «Тюльпан»! «Тюльпан»! — поклікала вона.— Я «Мальва», як мене чуєте?

— Я «Тюльпан»,— відгукнувся черговий офіцер,— чую вас добре. Що у вас?

— Перевірка зв'язку.

— Єсть перевірка зв'язку.

Автоматна люфа аж затремтіла, коли есесівець почув Галин голос. У його свідомості не вкладалося, що перед ним може сидіти радянська дівчина, а він не має права зробити з нею, що захоче. Світ розпадався на очак. Усе життя цього стокілограмового здоровила раніше визначалося наказами — точними, непохитними. Його привчили до думки, що, виконуючи наказа, він не несе ніякої відповідальності, і він убивав, катував, нищив, цілком позбавлений старомодного почуття, яке в минулому столітті називали совістю. Це слово зникло назавжди з його лексики, закреслене фюрером, навіть згадки про нього не лишилося на землі.

Та коли перед тобою недоторканна радянська дівчина, а зовні, куди не кинься, туге кільце радянських військ, мимоволі дивні думки приходять навіть в есесівську голову.

Він ще не переконався у поразці. Він ще вірить у божественне покликання фюрера, ще сподівається на чудо в останню мить. Але в душі його, звиклій до смерті і крові, щось похитнулося, луснуло, і це дуже небезпечно. Досить упасти тільки одному камінчику...

Він раніше ніколи не думав, що в нього можуть бути нерви. А тепер вони он як даються взнаки. Неодмінно треба спочити. Коли все це скінчиться, він поїде додому в малесеньке містечко Гадебуш недалеко від Шверіна. Там дружина і двоє хлопців. Вони обожають свого батька...

Дівчина біля столу ворухнулась, і есесівець знову підхопив автомата. Це йому вчувається, чи вона й справді щось говорить німецькою мовою?

— Викличте генерала Корна, — наказала дівчина. — Ви що, оглухли? Викличте генерала Корна!

Кожне слово вона вимовляє точно, а що означає все разом, фельдфебель збагнути не може.

— Негайно викличте генерала Корна! — тоном незаперечного наказу повторює Галя, і тільки тепер її слова починають доходити до свідомості есесівця, — виявляється, з ним не можна просто говорити, треба наказувати.

— Викличте генерала Корна.

Зрозумів! Кладнунв закаблуками, вигукнув «Цу бефель» і зник за дверима.

Зараз прийде генерал. Галя добре знає, що саме йому треба сказати, але як сказати, ще не вирішила. Треба бути спокійно-сильною, зверхньою. За нею стоїть уся Радянська Армія, мільйони бійців, тисячі гарматних стволів, сотні танкових бригад. Про це не треба нагадувати, генерал Корн усе це знає, але як розмовляти з ним, Галя ще не придумала.

Колись, ще в перший рік війни, Галі Коваль довелося працювати поруч розвідниці Оксани Стороженко. Для Галі ця жінка навіки зостанеться зразком.

Фантазуй, уяви собі, якою була б Оксана, коли б опинилась отут на Галиному місці?

Галя спробувала розворушити свою уяву, але нічого з того не вийшло. На мить з туману з'явилося вродливе обличчя, пишне світле волосся, впевнені очі — і все зникло в безодні пам'яті... Шкода! Ні, не все зникло: лишився вираз очей Оксани — зухвалий, певний, переможний. Саме так мусить дивитися на фашистів Галя Коваль.

А чи зможе вона?

Зможе. Вже не маленька. Виросла.

— «Тюльпан», я «Мальва»,— ніби спираючись на міцну скелю, поклікала вона.— Як мене чуєте?

— Я «Тюльпан», чую вас добре.

Двері прочинилися, і на порозі зупинився генерал Корн. Щось різко змінилося в ньому за оці півгодини. Поки ходив на переговори до радянського командування, вигравав час, діяв, ніби туга пружина тримала його на землі. Зараз ця пружина зламалася, і генерал постарів на двадцять років. Сухе обличчя мов паперове, блакитні очі безбарвні, мутнуваті. Навіть погляд став мало не підлабузницький.

— Ви мене викликали?

Оце так запитання! Виявляється, Галя Коваль може викликати гітлерівських генералів і наказувати їм?

— Так, я просила вас прийти.

Шкода, ніхто не сфотографував у цю мить дівчину. Даремно здавалося їй, ніби вона нічого не навчилася в Оксани Стороженко. Тепер саме вона володіла долею рейхсканцелярії, есесівців, генералів, навіть фюрера.

— Є щось нове від вашого командування? — спитав Корн.

— Ні.

— У вас є якісь побажання?

— Так. У ваших вартових явно здають нерви. Коли я перевіряю зв'язок, цей фельдфебель наводить на мене автомат. У нього тремтять руки. Мені дуже не хочеться стати жертвою випадкового пострілу.

Оксана Стороженко говорила б, мабуть, саме так.

— В усіх нас занадто напружені нерви,— сказав генерал Корн,— нічого дивного. Вирішується доля світу. Всі нервують, а особливо ми, німці. Я накажу змінити вартового.

— Ні. Я хочу бути в кімнаті одна. Вартовий може стояти за дверима.

— Добре,— з готовністю відповів генерал.— Ви певні, що ніяких новин з Москви немає?

— Певна.

— Може, ще раз запитати?

— Ні, в цьому немає потреби. Тільки-но буде щось нове, мені передадуть негайно.

Тепер в цьому смертному бункері командувала Галя Коваль, вона могла погоджуватися чи відмовляти.

— Це правда, це правда,— непевно промовив Корн, повернувся, потім спинився, ніби хотів щось сказати чи по-

просити, але передумав, пішов до дверей. На порозі озирнувся.

— Вартовий стоятиме перед дверима,— сказав він.— Для того, щоб ви могли мене викликати, тут зараз встановлять сигнальну кнопку.

Он як, вона викликатиме гітлерівських генералів одним натиском кнопки?

Ну що ж, дуже добре!

Генерал теж відчув своє приниження, хотів виструнчитися, знову стати бойовим, гордим генералом Корном, відмінити наказа про цю принизливу кнопку, яку вигдавав зовсім інший, безсилий, спустошений Корн, але сили на такий вибух енергії вже не вистачило.

Яка різниця, як його викликатимуть? Усе одно — кінець.

— Не зловживайте цією кнопкою,— сказав він,— я хочу поспати. Я стомився.

І вийшов, більше не глянувши на Галю.

Кнопку встановили блискавично. Коли людям нема чого робити, то кожна дрібниця здається надзвичайно важливою, мало не вирішальною. Прибігли якісь офіцери, два зв'язківці, озброєні до зубів електротехнічним начинням. Вони поглядали на Галю майже з побожною поштивістю. Всім цим людям здавалося, ніби червона нитка звичайного дроту може зберегти їхнє життя. Їм стало байдужісінько до долі фюрера і «тисячолітньої імперії», для них найголовніше було — власна доля.

— Готово,— доповів молодий білявий офіцер, який керував роботою по встановленню кнопки, і вигляд у нього був такий, ніби він усіх порятував.

— Можете йти,— сказала Галя.

Офіцер автоматично хотів виструнчитися перед дівчиною, як звук перед високим начальством, потім згадав, хто перед ним, наказав собі зупинитися, рука здригнулась і опустилася. Обличчя його, бліде, нервове, з важкими синцями під блакитними арійськими очима, раптом стало ясно-рожевим.

— Ви можете йти,— повторила Галя.

Підкреслено недбало, намагаючись показати, як байдуже йому до цієї дівчини, як зневажає він усе на світі, навіть смерть, офіцер повернувся і вийшов.

— «Тюльпан»? — покликала Галя.— Я «Мальва».

— Я «Тюльпан»,— зразу почувлось у відповідь.— Що у вас?

— Усе нормально. Встановили на столі кнопку для ви-
клику генерала Корна.

— Бачиш, які уважні стали?

— Так, більш, ніж уважні. Є новини?

— Ні.

— У мене все.

Дивне почуття оволоділо душею Галі. Здавалося, ніби вона може долати простори, не докладаючи до того ніяких зусиль. Полковник Караван був десь зовсім поруч. Коли попросити зв'язківців, вони з'єднають її з штабом фронту, а звідти вже прямісінький шлях на Москву. Вона може подзвонити кому завгодно.

Дівчина прислухалася. В бетонному, глибоко врослому в землю бункері ще шаруділо життя. Ходили по сходах то поважно, статечно, мабуть, великий начальник, то бігом, підкреслено швидко, дисципліновано, видно, ад'ютант. Чулися голоси, інколи басовиті, впевнені, інколи тихі, зневірені.

У сховищі, як у величезній каструлі, варилася кривава каша, спліталися тисячі найрізноманітніших інтересів, пристрастей, злочинів. Усі люди, замкнені в цьому кам'яному мішку, могли вважати себе мертвими, хоч безумовно хотіли жити.

Так, як в еліпсі буває два фокуси, два центри, спираючись на які можна окреслити всю фігуру, в бункері теж було два центри, які раптом стали рівнозначними: Гітлер і Галя Коваль. І вже не мало ніякого значення, що Галя звичайний зв'язківець, що її обов'язок — тільки точно переказати все, що вона почує. Для всіх, затиснутих у цьому бетонному дуплі, вона була долею. Гітлер уже ні в кого не викликав інтересу. З ним покінчено, це вже «плюсквамперфект», давноминулий час. Чогось чекати від нього не доводиться.

Зате Галя була майбутнім. І в коридорі, куди виходили двері її кімнати, весь час снували люди. Вони ще не дозволяли собі одверто виявляти інтерес до радянської зв'язківки, ці генерали з ретельно поголеними щоками й набряклыми повіками, ніби ще зайняті силою державних справ, ад'ютанти, одверто зацікавлені стенографістки й секретарки, які раптом відчули, що земля, ні, навіть не земля, а холодний залізобетон здригнувся під ногами, і не знали, куди подітись, на кого спертись. Усі гостро позирали на здоровенного есесівця з автоматом, що спиною загороджував залізні двері, боязко торкались очима червоного дроту і квапилися пройти, щоб ніхто не помітив їхнього хворобливого зацікавлення.

Загальний настрій передчуття смерті став потроху впливати і на Галю. Коли б не було можливості щохвилини сказати: «Тюльпан», я «Мальва» і почути відповідь, то вона, мабуть, просто втекла б якомога далі від цієї населеної людьми могили.

Годинник показував двадцять дві десять. Попереду ще багато часу. Зміни не буде. От ніколи не думала Галя Коваль, що в її житті може трапитись і така комсомольська ніч.

Двері відчинилися зненацька, навально, тривожно. Два офіцери стали біля одвірка, ніби пришпилені до сірого бетону. Клапани кобур відстебнуто, ясно видно гранчасті руків'я пістолетів. Підозріло оглянули кімнату, Галя, червоний дріт і застигли в чеканні.

Почулася нерівна хода трьох, а може й чотирьох людей. «Мабуть, зайде Гітлер»,— подумала Галя.

Але до кімнати зайшов невисокий, звідкись добре знайомий Галі чоловік з тонкими довгими руками і дивним обличчям, на якому чоло займало більше половини. Рідкувате волосся, зачесане просто вгору, темні глибокі очі.

Він, шкутильгаючи, ступив крок від порога й зупинився. За ним, ніби підкреслюючи його малий зріст, застигли два величезні есесівці.

«Геббельс»,— раптом згадала Галя й усміхнулась: такий схожий був Йозеф Геббельс на ті карикатури, що на нього малювали художники в газетах. Геббельса зображали й у вигляді собаки, й у мавпячій шкурі, так весело й тонко знущалися з кожної його риси, що неможливо було зрозуміти, як така потвора стала другою після Гітлера людиною фашистської Німеччини.

Але Галя глянула на його очі і збагнула те, чого ніколи не бачили карикатуристи. Це були дивовижні очі. Все можна було знайти в їх бездонній, затуманеній глибині: розум і розпусту, інтелігентність і люту, може, тільки фашистам притаманну жорстокість, сентиментальність і абсолютну певність свого права знищити людину.

«Страшні очі»,— подумала дівчина.

А він дивився на Галя і мовчав.

Що привело сюди Йозефа Геббельса?

Він і сам цього не знав. Могутнє, незбориме почуття, значно сильніше за звичайну цікавість, примусило його пройти чотири поверхи по тісних сходах, щоб подивитися на Галя.

Що він хотів узнати? Може, це та сила, яка неодмінно приводить злочинця до місця злочину, а може, бажання побачити, який вигляд має твоя власна смерть?

Ну що ж, поразка і смерть постали перед ним в образі вродливої, як наречена, дівчини. Це було навіть не символічно. Це було зловісно.

Геббельс довго стояв нерухомо, не зводячи погляду з Галиного обличчя, і його очі з кожною миттю ставали жорстокішими. Десь поділася з них інтелігентність і сентиментальність, найдовше тримався відблиск розуму, та й він зник, поступившись місцем холодній, смертельній люті.

Раптом дівчина заговорила, і Геббельс мимоволі здригнувся.

— «Тюльпан», я «Мальва».

— Слухаю, «Мальво»,— відгукнувся Караван.

— Тут прийшло кілька фашистів. Серед них, коли не помиляюсь, Геббельс.

— Чого він хоче?

— Нічого. Стоїть, дивиться на мене і мовчить.

— Ну, хай дивиться. Форма в порядку?

— Звичайно.

— Ну, то хай дивиться. У тебе все?

— Все.

Геббельс почув і зрозумів своє прізвище. Тепер в очах його кипіла люта, пронизливо-зелена ненависть.

Не кажучи ні слова, він раптом повернувся і, важко падаючи на кульгаву ногу, вийшов з кімнати.

Галя полегшено зітхнула. Гітлер теж десь зовсім близько. Ще, чого доброго, відчиняться двері...

Дівчина знає, чого приходив Геббельс. Він приходив глянути на власну смерть. Це можна зрозуміти. Гітлерові, мабуть, теж страшенно хочеться сюди зайти, але він собі цього не дозволить. А втім, ніхто не знає, що станеться в наступну хвилину.

Цікаво, про що він думає тепер, Гітлер?

Мабуть, згадує минулі роки, коли фашисти крокували по Європі, Азії й Африці, несучи чорну свастику на прапорах...

Ні, мабуть, не до згадок йому зараз.

Він думає про майбутнє, про смерть.

Як дивно, що Гітлер так близько.

Все змінила поразка, все приземлила, все зробила приступним. Для чергового офіцера поява Геббельса вже зовсім неважлива подія. Коли б сюди прийшов і Гітлер, теж,

мабуть, ніхто не здивувався б. Це все люди минулого. Живим треба думати про майбутнє.

Від хвилювання пересохло в горлі. Натиснути кнопку, наказати принести води, чи незручно? Треба спитати:

— «Тюльпан», я «Мальва».

— Я «Тюльпан», слухаю, «Мальво».

— Геббельс пішов, нічого не сказавши. Я страшенно хочу пити.

— То накажи їм принести. Не тільки води, й вечерю. Не сидіти ж тобі голодною? Ти маєш право наказувати. Використовуй своє право.

Голос полковника був насмішкуватий. Добре йому там, серед своїх... Попробував би тут посидіти!..

Але саме оця насмішкуватість, буденність знову заспокоїли Галю. Навіть у роті стало не так сухо. Чого вона нервує? Ніякої небезпеки нема. За її спиною стоять тисячі стволів...

Так, звичайно, вони стоять там, щомиті готові до бою. Але краще побачити цей бій, ніж бути його причиною... Вони так далеко, ці тисячі стволів.

Укотре згадалось обличчя Віктора Кайдана. Першого травня їхнє весілля. Про це зараз навіть дивно подумати. Та коли щасливо закінчиться й оця комсомольська ніч, воно справді буде, їхнє весілля. Першого травня Віктор стане її чоловіком. На все життя. Вона кохає його давно, дуже давно, ще відколи вони жили в Києві і міркували, де роздобути гранату.

Де він зараз, Віктор?

Мабуть, поїхав до себе в полк і стоїть біля дверей вузла зв'язку, чекаючи якоїсь новини про Галю.

Пити хочеться.

Тонкі двері задзвеніли, здригнулись, і до кімнати всунулася чимала нікельована таця, заставлена тарілками і склянками. Її, мов найсвятішу ікону, внесла ще не стара, колись, видно, дуже вродлива офіціантка й урочисто поставила на стіл.

— Гутен абенд.

— Добрий вечір, — відповіла Галя.

— Ви, мабуть, уже зголодніли?

— Так, пити хочеться.

— Сподіваюсь, ви будете задоволені нашою вечерєю. Приємного апетиту. Коли накажете забрати посуд?

— Через п'ятнадцять хвилин.

— Приємного апетиту. Коли б швидше все закінчилось!

Ще ніжно посміхнулась до Галі, як до рідної сестри, і випливла з кімнати в шарудінні пишних крохмалених спідниць.

— Я «Мальва»,— сказала Галя.— Мені принесли вечерю.

— Наказала чи самі принесли?

— Самі принесли.

— Ага, значить, слухають уважно,— засміявся Караван.— Що хорошего в тебе на столі?

— Салат, шматок курки, масло, шинка, чай з лимоном.

— Добра вечеря,— сказав Караван.— Дивак я, треба було мені самому туди податися. Це, мабуть, один кухар і для тебе, і для фюрера вечерю готує. Приємного апетиту.

— Лейтенанта Кайдана біля вас немає?

— Немає. Завтра буде тут. Є ще запитання?

— Немає.

Після цієї розмови Галя заспокоїлась остаточно. Все йде точно за планом. Незвичайне місце, де встановлено точку зв'язку «Мальва», вже нікого не дивує. І ще один висновок, сподіваний, але не до кінця усвідомлений: якщо Караван може так розмовляти, то війні кінець і не далі, як Першого травня у неї весілля.

Десь отут, зовсім близько, за бетонованою стіною, сидить фюрер Гітлер. Чи й зараз йому здається, що він вирішує долю людей, народів, країн?

Ні, він, мабуть, уже про такі масштабні речі не думає. Йому лишилися, як-то кажуть, дрібні формальності. Пустити кулю в скроню чи розчавити зубами крихку ампулу отрути. А може, він просто здасться у полон і його привезуть до Москви, дивіться, мовляв, ось він, божевільний фюрер.

Ні, такого не буде.

А шкода, дуже цікаво було б побачити кінохроніку — Гітлера приводять до Сталіна.

Господи, які дурниці лізуть у голову!

А чому дурниці? Вечеряй!

Добре готує свого фюрера імперський кухар. Курка просто тане в роті. Це колись мама в Києві готувала таку курку і завжди бідкалася, що Галя не вміє куховарити.

— Нещасний твій чоловік,— говорила вона.— Жінка повинна вміти смачно пекти й варити.

Це правда, Галя так і не навчилася куховарити. Ніколи було. Нічого, вона навчиться, її чоловік буде щасливий.

Галя швидко впоралася з їжею, витерла губи, склала посуд.

— «Тюльпан», я «Мальва». Як мене чуєте?

— Я «Тюльпан», чую добре. Є новини?

— Вечеря смачна.

— То і я піду повечеряю. У тебе все?

— Так, у мене все.

Ну, хто б міг подумати, що по найважливішій у світі лінії зв'язку говоритимуть про такі звичайні речі? А може, вона перебільшує? Може, вона не така важлива, ця лінія?

Ні, зараз на цей короткий, півторакілометровий дріт дивиться весь світ.

Рипнули двері, знову зайшла офіціантка. Минуло точно п'ятнадцять хвилин, але за цей час обличчя жінки змінилося непізнанно. Зникла обережна, влєслива посмішка, осунулися щоки, обвисло і стало схоже на морду старого, злого бульдога кругле обличчя. Короткий, кирпатий, чисто арійський ніс ще покоротшав і задерся вгору.

Але, мабуть, ніщо так не змінилося за ці п'ятнадцять хвилин, як банькаті ясно-блакитні очі. Все змішалось в них: лють, обурення, страх і, як не дивно, розрада.

Забувши всі свої завчено ввічливі слова, жінка важко сіла на стілець, що стояв біля столу, витерла серветкою спітнілого лоба й спитала:

— Ну, смачно було?

— Смачно, спасибі.

— Це була остання вечеря,— урочисто оголосила офіціантка,— кухня закривається.

Галя зацікавлено стежила, як її очі повільно наливаються кров'ю.

— Падлюка! — раптом, ніби вибухнувши, закричала німкеня.— Отак усіх одурити! Обіцяв райське життя! Обіцяв владу над всім світом! Обіцяв золоті гори і кожному по тридцять гектарів на Україні! А тепер що? — останнє слово вона не вимовила, а якось провила.

«Чи вона не п'яна? — стрепенулася Галя.— Невже те, що закрили кухню, так вплинуло на неї? — подумала дівчина.— Ну, звичайно, саме так! Вона досі не припускала можливості поразки, оця повна, волоока німкеня.— Дівчина уважно глянула на офіціантку.— Справді, чистокровна арійка, мабуть, премійована на конкурсах арійської краси, як породиста кобила на племінній виставці. Вона не боялася, коли Радянська Армія стала на Одері, перейшла Шпрее. І тільки тепер, коли закривається кухня, перекона-

лася, що вони терплять поразку, а в фюрера немає обіцяної секретної зброї і ніяке чудо їх не порятує».

— Чому закрили кухню? — запитала Галя.

Офіціантка зненацька стукнула кулаком по столу і за-
верещала в істеричі:

— Застрілився він! Застрілився!

— Хто?

— Фюрер застрілився. Загнав нас усіх сюди, у пастку,
як тих мишей, а сам утік, зрадив нас, одурив!

— Ви це напевне знаєте?

— Я все знаю! Матильда Гляйвіц завжди все знає трохи
раніше за самого бога, колись говорили про мене! Падлюка!

— Тихо! — наказала Галя, і владний голос її дивно
вплинув на офіціантку. Вона впала на коліна, підповзла
ближче до Галі і, ридаючи, запричитала:

— Тепер усе скінчилося! Не буде у нас перемоги! Ну,
хіба вам важко? Скажіть своїм, що я звичайна німецька
жінка, звичайна офіціантка! Хай мене не розстрілюють!
Хай не посилають у Сибір! Я нічого не зробила. Тільки
носила їсти фюрерові! Це ж не злочин! Така моя ро-
бота! Як він одурив нас усіх! А ми ж йому так вірили!
А-а-а!

Вона качалася по підлозі, забувши про свого крохмаль-
ного фартушка і високу наколку. Хапала Галю за високі
м'які чобітки. Як собака, зазірала дівчині в очі, ніби хотіла
прочитати в них власну долю. Відчай і надія, ненависть
і підлабузництво, готовність виконати будь-який наказ, аби
врятувати свою шкуру, — все світилося в її очах.

Це було гидко до нестями.

— Встаньте, — коротко наказала Галя, й офіціантка зра-
зу підвелася. Накази треба виконувати — до цього її при-
вчили ще з дитинства.

— Заберіть посуд і вийдіть звідси, — наказала Галя.

— Що зі мною зроблять?

— Коли ви були тільки офіціанткою, то нічого.

— А коли... — слова раптом застряли в її горлі.

— Що «коли»?

Вона не могла сказати. Зараз навіть їй страшно згаду-
вати жіночий табір Равенсбрюк, де вона керувала зовсім
іншою кухнею. Під її командою стояло чотириста знесиле-
них, понівечених, але незламних жінок. Ті, в кого не виста-
чало духу, вмирали скоро — на десятій, дванадцятій день
перебування в таборі. Матильда Гляйвіц охоче допомагала
їм переселитися на той світ. Для того існував спеціальний

наказ, і вона точно виконувала його. Боронь боже, вона ніколи не дозволяла собі зробити щось незаконне.

Правда, на цю діяльність можуть бути різні точки зору. На світі, мабуть, є люди, що мають різні точки зору і на молоду красуню Матильду Гляйвіц, зразок арійської жінки. Недаром з десяти кандидаток на високий пост офіціантки фіюрера обрали саме її. Це було нечуване підвищення, стрибок з табірному бруду, крові, голодних облич і стовписька неповноцінних, приречених на смерть людей у найвищій сфері, — туди, де вирішується доля світу.

І раптом виявилось, що фіюрер зовсім не геній і не бог, а звичайнісінька людина, яка може піднести до скроні пістолета чи розчавити зубами ампулу ціанкалі. І зараз, утративши господаря, утративши найголовніше в світі, вона качалася в ногах Галі Коваль, намагаючись негайно знайти нового хазяїна, ладна продавати всі свої старі переконання й ідеали, втоптати в бруд свого обожнюваного фіюрера, аби лиш урятувати власне життя.

— Я бачила фіюрера тричі на день, я дуже багато знаю. Не може бути, щоб мене розстріляли. Це буде нерозумно, це буде недалекоглядно з вашого боку. Я хочу, щоб ви запам'ятали моє ім'я. Мене звуть Матильда Гляйвіц.

— Я запам'ятаю.

— Матильда Гляйвіц. І я буду вам дуже вдячна, коли ви не забудете. Матильда Гляйвіц.

— Ні, я не забуду.

— Спасибі, велике вам спасибі. А зараз мені... може...

Вона не сказала, яка нова надія спалахнула в її серці, глянула на Галя лютими очима, ніби перекреслила одним поглядом все сказане раніше, швидко зібрала зі столу посуд і вийшла.

Галя витягла з кишені хусточку і витерла сухі чисті руки.

Правда, що Гітлер застрілився чи провокація?

Може, правда, а може й вигадка. Все можливе і все ймовірне в цьому глухому кам'яному мішку, де раптом запала смертельна тиша. Галя встала, підійшла до дверей, прочинила їх — вартового в порожньому коридорі немає.

Щось змінилося в рейхсканцелярії, в мертвій тиші, в світлі, що стало не таким яскравим, в повітрі, що погустішало, запахло димом. В усякому разі про все треба негайно доповісти.

— «Тюльпан», я «Мальва».

— Я «Тюльпан»,— почувся голос Каравана.— Є новини?

— Так. За неперевіреними даними, Гітлер застрілився. Довге мовчання в трубці.

— Повтори,— наказав полковник.

— За неперевіреними даними, в своєму бункері застрілився фюрер Гітлер.

— Звідки дані?

— Від офіціантки, яка приносила мені вечерю.

— Джерело вірогідне.

Галі здалося, ніби іронічна нотка прозвучала в голосі полковника, і вона образилася:

— Яке б не було джерело, я вважаю необхідним доповісти.

— Ні, джерело дуже надійне,— повільно відповів Караван, і думка його запрацювала божевільно швидко й напружено, намагаючись досягнути нову ситуацію.— Шофери та офіціанти завжди найперші взнають новини.

— Саме тому я й вирішила доповісти.

— Спасибі. Зараз доповім командувачеві.

— Почекайте, а коли це не так?

— Байдуже. Я доповім як про чутку, хоча думаю, що помилки тут немає. Джерело надійне.

— От ви смієтесь...

— Я зовсім не сміюсь. У тебе все?

— Так, у мене все.

І знову тиша в трубці. Пішов доповідати командувачеві полковник Караван. Галя дуже добре уявила шлях, який він проходить. Господи, як там гарно! У темнуватих коридорах, захаращеному машинами подвір'ї? Там чудово! Немає цієї проклятої, гнітючої, важкої, як бетон, тиші! Можна покликати кого, засміятися, поговорити... Дуже довго таку тишу вона не витримає, не вистачить духу.

Неправда, вистачить. Оксана Стороженко витримала до останньої хвилини, а їй було важче. Галя теж витримає.

Глянула на годинника. Майже двадцять три години. Ще вся ніч попереду.

«І хай попереду буде не одна ніч, а цілий рік, я витримаю, я витримаю, Оксано!»

Раптом десь униз чи вгорі,— не розбереш за цим бетоном,— пролунало кілька швидких, панічних пострілів.

Що це? Когось розстріляли, чи хтось застрілився?

А може, в бункері почалося повстання?

Ні, тут не буде ніякого повстання. Мабуть, уже змагаються за владу, зовсім не думаючи про тисячі стволів, щомиті готових ударити по рейхсканцелярії. Певне, ще хтось грається в політику. Дорога гра, за неї треба платити життям. Що ж, туди їм і дорога, мешканці бункера заслуговують тільки одного — шибениці.

Але всі почуття дівчини загострилися до краю, і тихі кроки вона почула ще здаля. Хтось ішов по коридору — обережно, неспішно, ніби щоразу обираючи місце, куди поставити ногу. Підійшов до дверей. Став.

Він стояв там довго, дуже довго, цей невідомий чоловік, і в Галі від хвилювання аж серце зайшлося.

Чому їй не залишили зброї? Як їй захиститися від нападу божевільного? А він усе стоїть і стоїть під дверима. Чого він хоче?

Галя схопила трубку. Це її єдиний порятунок. Слабкий порятунок.

Ні, неправда! Сильний, неймовірно сильний!

— «Тюльпан», я «Мальва», — голосно, так, щоб чути було всім на світі, вигукнула Галя.

— Я «Тюльпан», — відгукнувся черговий. — Слухаю. Є новина?

— Ні, перевірка зв'язку.

— Чому ж ти кричиш?

— Я не кричу.

— Спокійніше, «Мальво». У тебе все?

— У мене все.

А той під дверима стоїть і стоїть, нерухокий, страшний, зловісний. Галя навіть чує його дихання. Ось ворухнувся, взяв рукою клямку, відчинив двері.

Галя зуміла його зустріти спокійним поглядом. Старий, теж добре знайомий Галі, зовсім сивий чоловік у чорній, розшитій сріблом на рукавах і комірі формі генерала військ СС, стояв на порозі і привітно кивав головою.

Може, і його, як Геббельса, вона бачила на карикатурах? Ні, цього старого вовка вона бачила в житті, знає його, розмовляла з ним.

Пам'ять блискавично, як величезну картотеку, гортала сторінки, дні, роки життя і раптом зупинилася, знайшла.

Київ. Оксана Стороженко, Адольф Шредер. Смажений гусак. Дві гранати. Мертвий генерал військ СС Зігфрід Ранке і ще семеро забитих гітлерівських офіцерів. Тоді уціліло тільки двоє поранених, і один з них — оцей сивий вовк, Адольф Шредер. Це він. Помилки бути не може.

— Здрастуйте, Галю,— обережно, ніби побоюючись зробити зайвий рух чи тамуючи тяжкий біль, сказав Шредер.— Ніколи не думав, що нам з вами доведеться зустрітись за таких обставин. Ви мене пам'ятаєте?

— Звичайно. В Києві ви були певні, що ми взагалі ніколи не зустрінемось.

— Одверто кажучи — так. Але, кидаючи гранати в їдальню Оксани Стороженко (боже, яка вродлива була ця жінка!), ваші друзі теж не мріяли про майбутні зустрічі зі мною.

— Безумовно.

— Доля людей дивовижна,— зітхнув Шредер.— І ніхто ніколи не знає, якою буде наступна зустріч.

— Ну,— зухвало сказала Галя,— я знаю, якою буде наша наступна зустріч.

— А саме?

— Я виступатиму свідком на суді і вимагатиму, щоб вас послали на шибеницю. Якщо, звичайно, ви не застрілитеся раніше самі... На вашому місці я так і вчинила б.

Шредер сів на стілець і надовго замислився.

— «Тюльпан»,— сказала Галя.— Я «Мальва», як мене чуєте?

Німець здригнувся, пронизливо глянув на дівчину.

— Значить, ви тепер «Мальва»?

— Так, це мій позивний.

— По Горькому?

— Не знаю, я про це не думала,— і, раптом наважившись, запитала: — Що ви зробили з Оксаною?

— Стороженко? Все, що роблять в таких випадках з розвідниками. Розстріляли в Бабиному Яру. Шкода, була вона напроцуд вродлива і сильна жінка. Та закони війни не зважають на вроду. А що ви зробили б на нашому місці?

Галя промовчала. Питання було зовсім не таке просте, як здавалося на перший погляд. За ним стояла інша думка: «А що ви тепер зробите з нами?»

— Мовчите? На вашому місці я теж мовчав би. Вона справді була дуже сильна жінка і на допитах не сказала ні слова. Найліпшим доказом того є ваша присутність у цій кімнаті.

Галя знову промовчала. В душі її піднімалася хвиля важкої, невгамовної люті. От сидить перед нею Адольф Шредер, гітлерівський кат, що послав до Бабиного Яру не одну тисячу людей, розп'ятує про людську долю і ще,

мабуть, намагається знайти шлях до порятунку. Дивіться, який він зараз доброзичливий, ввічливий, сливе дитя невинне. Правда, ввічливим він був завжди і, мабуть, посилаючи людей на смерть, на прощання махав їм привітно рукою. Ще б пак! Це ж не він їх карає на горло, а закон. Він тільки скромний і непомітний виконавець присуду...

Та все одно його зловлять, і судитимуть, і, напевне, повісять, а не розстріляють, бо це падлюка, кат, який не має права навіть на кулю.

— Про що ви думаєте, Галю? Вам, очевидно, дуже важко на нас дивитись.

— Ви вгадали.

— Але ви в кращому становищі. Перед вами життя.

— І це правда. І тепер я добре знаю, як його прожити. Я витрачу своє життя на те, щоб такі, як ви, більше ніколи не з'являлися на землі.

— Як це ви зробите?

— Ще не знаю, але зроблю.

— Можливо, дуже можливо.

Шредер замовк, задумливо малюючи пальцем на блискучій поверхні стола великі трикутники. Чого він хоче, для чого прийшов? А що, коли просто спитати?

— З якою метою ви прийшли?

Шредер здивовано глянув на дівчину.

— Просто так. І мені, і ще десяткові, коли не сотні людей у цьому бункері нічого робити. Ніким командувати. Від нас уже нічого не залежить. Зникнути звідси ми хотіли б, але не можемо: кільце оточення занадто щільне. От я і прийшов зустрітись зі старою знайомою.

— Неправда.

— Може, не все правда. Де зараз Іван Петрович Караван?

— На тому кінці цього дроту.

— Так близько? Дивно. Який тісний світ. Передайте йому, будь ласка,— тільки коли повернетесь додому, а не по телефону,— що Адольф Шредер має для нього цікаві матеріали.

— Ви сподіваєтесь залишитися живим?

— Не знаю. Побачимо. Не забудете?

— Ні.

Шредер глянув на Галині очі і зітхнув:

— Яке щастя, що вам не дали зброї. Хоча... війну вже закінчено. Нам зовсім не треба ненавидіти одне одного.

— Неправда! Треба!

— Непримиренність — ознака молодості. Все заспокоїтсь, Галю, все заспокоїтсь. Війна закінчилася.

«Ні, не заспокоїтсь,— думала Галя,— це він зараз шукає виходу, хоче ціною якої завгодно зради врятувати свою шкуру,— стару, облізлу, шолудиву, огидну. Кому воно потрібне, його життя? Це тільки йому самому, штандартен-фюрерові військ СС Шредеру здається, ніби воно он яке цінне, неймовірно важливе. А по правді його треба застрілити, як скаженого пса». Дуже шкода, що в Галі немає револьвера. Вона і хвилини не вагалася б.

— Так і передайте товаришеві Каравану,— вів далі старий.— Адольф Шредер має для нього важливі матеріали. Це зовні здається, ніби війна закінчилася. Справжня війна, найбільша війна тільки починається. Її ще не видно, але вона вродиться в ту мить, коли отут, над рейхсканцелярією, запанує мертва тиша. Це буде скоро. Завтра, найпізніше післязавтра. Мені було дуже приємно з вами зустрітись і побалакати. Згадати минуле.

— Бабин Яр,— крізь зуби промовила Галя.

— Так, це неприємний спогад, але з часом і він перестане бути таким пекучим,— дозволив собі посміхнутися Шредер.— До побачення, мені було дуже приємно поговорити з вами.

Важко підвівся зі стільця, глянув на Галю, і дівчині стало зимно: стільки холодної жорстокості, густо настояної ненависті зібралося в одному погляді, якого не замаскували елегантні, ввічливі слова.

— Ясно,— сказала Галя.

— Що вам ясно?

— Все.

— Ви щасливіші за мене. Мені нічого не ясно.

— А мені все ясно.

Залізні двері розчинилися раптом, ніби хтось довго стояв біля них, підслухуючи, а потім наважився і міцно вдарив ногою. Височенний, ще молодий, коли порівняти до Шредера, полковник військ СС став на порозі. Кругле обличчя його палахкотіло обуренням. Почервонілі щоки тремтіли від гніву і хвилювання. З висоти свого зросту він глянув на Шредера і крикнув:

— Нарешті я вас зловив! Які відомості ви хочете продати? Скільки вам заплатили?

Обличчя його скривила потворна гримаса, хоч сам, певне, думав, що переможливо усміхається.

— Довго я ловив тебе, зраднику,— кричав офіцер,— і тільки тепер маю незаперечні докази.

Галья не відразу збагнула, що сталося перед її очима. Адольф Шредер вихопив з кишені пістолета і вистрілив просто в груди полковника. Той скинув руки вгору, ніби хотів ухопитися за щось, утримати життя, та коліна підломились, і полковник гримнув додола. Малесенька цівка крові пролилася на затоптаний килим.

Несподівана смерть не справила на Галю ніякого враження. Так і мусило бути.

— Ви подумали про павуків у скляній банці? — запитав Шредер.

— Ні, в бетонній коробці.

— Слушно. Проте суті не міняє. Зверніть увагу, постріл не привертає нічної уваги. Самогубство тут стало звичайнішим за усмішку.

— Самогубство?

— Звичайно. А що ж це було? Полковник СС Занденберг покінчив життя самогубством. Після того як пролунав найголовніший постріл, це вже нікого не здивує. Зараз я пришлю людей, його приберуть. Не забудьте мого прохання.

Ще раз поглянув на Галю, вклонився і вийшов.

Повітря в кімнаті погустішало. Тиша довкола стала такою гнітючою, що хотілося крикнути, вдарити, щось розбити, аби лишень розвіяти це криваве, зрадливе безгоміння. Вперше за весь час Галі стало по-справжньому страшно. Вона кинулася до трубки, вигукнула:

— «Тюльпан», «Тюльпан», це я, «Мальва».

— Я «Тюльпан»,— навмисне розважливо відповів Караван.— Є новини?

— Нічого особливого,— зразу взяла себе в руки Галья.— Перевірка зв'язку.

— Чую вас добре.

— У мене все.

Глянула на мертвого полковника — на його обличчі застиг вираз гніву і переможного торжества. Зловив-таки штандартенфюрера Шредера!

В коридорі загупали важкі кроки.

— Дозвольте? — спитав, заходячи, якийсь невисокий, широкоплечий лейтенант СС, зовсім не схожий на арійця. Байдуже глянув на Галю, потім скомандував:

— Беріть.

Двоє солдатів підняли труп, винесли. Тільки лишилася темна пляма крові на килимі.

— Пробачте,— клацнув підборами лейтенант.— Хочу вас попередити: ми тут зовсім не такі легкодухі й сентиментальні, як полковник Занденберг. Ми будемо битися до останнього патрона. Можете не робити надто поспішних висновків з його самогубства.

Повернувся і, не чекаючи Галиної відповіді, вийшов.

Смерть ходила всюди — за дверима, за рогом коридора, в кожній кімнаті. Весь задушний, закований у бетон простір рейхсканцелярії був тепер просякнутий тлінням і зрадою.

Про який найголовніший постріл говорив Шредер? Мабуть, офіціантка і справді не брехала...

Бетон рейхсканцелярії ніби нищав, тиснув на груди, не ставало чим дихати. Серце гупало навальню, уривчасто. Витримати! Будь-що витримати!

Чому вона досі не перевірила слів офіціантки? Не можна сидіти такою бездіяльною. Це надто страшно. Озирнулася і різко натиснула кнопку на столі.

Хвилину тиші, потім швидка хода, майже біг (невже генерал Корн може так бігти?), і двері розчинено навстіж. Так, це генерал, але не Корн, якийсь значно молодший, незнайомий. У блакитних очах — смертельне чекання несподіваного чуда:

— Слухаю!

Це генерал говорить, генерал!

— Мені потрібен генерал Корн.

— Він не може прийти. Він... спочиває.

— Я говоритиму тільки з ним.

— Це неможливо.

Убили вони Корна, чи він сам застрілився? Яка різниця?

— Ні, я розмовлятиму тільки з Корном. Ви можете йти.

І, як не дивно, генерал послухався, вийшов.

Галя поморщилася: все довкола просякнuto убивством і підступом. Тиші вже не стало. Внизу чулися голоси, лунали крики, стукали двері. Рейхсканцелярія ніби ожила, і збагнути, що сталося, дівчина не могла. На всякий випадок знову вхопилася за руку друга.

— Я «Мальва». «Тюльпан», ви мене добре чуєте?

— Я «Тюльпан», вас чую добре.

— Хочу звірити годинники. Котра у вас година?

— Дві п'ятнадцять.

— У мене все.

Значить, скоро кінець ночі, скоро ранок.

Стриманий гамір почувся десь унизу. По сходах сунувся цілий натовп, дисциплінований, мало не веселий. Хо́да невидимих людей стала пружною, сповненою надії. Вони йшли саме сюди, Галя знала це напевне.

Спочатку підійшов хтось один і став, ніби вартовий, біля дверей. Потім ще один. Потім ще кілька.

Почулися упевнені голоси. Що сталося в світі? Може, запитати «Тюльпана»? Ні, зараз ніколи.

Потім пролунали слабкі нерівні кроки. Галя вже чула їх. В неймовірній, мало не хворобливій загостреності почуттів вона ніби читала ходу людей.

Двері розчинилися. Геббельс знову зайшов до кімнати. За ним, намагаючись стати якомога ближче, юрмився почет. Очі — сповнені надії, чекання, ненависті й пристрасті — оточили його. І не поява «другої людини рейху», а саме очі, що ніби світилися на блідих обличчях, знову найбільше вразили Галя.

— Богові було завгодно, — сказав Геббельс, добре знаючи, що кожне слово його записує спеціально призначений ще Гітлером стенографіст-офіцер, — поставити мене на чолі великої німецької держави.

Галя усміхнулась, уявивши цю «державу». Геббельс помітив посмішку, 'незадоволено поморщився, але не збентежився.

— Фюрер Гітлер, закінчивши свій славний життєвий шлях, передав владу до моїх рук. Новий уряд уже сформовано. Я хотів би вступити в переговори з урядом Союзу РСР, бажано із Сталінін персонально.

Галя зрозуміла, що зараз настала єдина в житті нагода одним словом поставити Геббельса на його справжнє місце. Годі блазнювати і гратися в уряди. Фашистську Німеччину розбито. Надійшла пора розплачуватися. Треба тільки витримати, не зірватись. Для всіх цих фашистів зараз вона — Радянський Союз, його втілення, його дух, його сила.

І саме тому, не встаючи, дивлячись просто у почервонілі від багатьох безсонних ночей очі Геббельса, дівчина запитала:

— Хто ви такий? Мені наказано говорити тільки з генералом Корном.

Натовп у дверях і в коридорі сахнувся назад.

— Я Геббельс,— зойком пролунало в кімнаті,— я Геббельс!

— А мені байдуже,— стояла на своєму дівчина.— Я знаю тільки генерала Корна.

— Гаразд,— скривив рота Геббельс і наказав кудись назад, у натовп стривожених, обурених ад'ютантів: — Корна сюди.

Генерала принесли через хвилину. Спершу Галі здалося, що він мертвий. Хто бив його в цю ніч оскаженілим, смертним боєм? У чому його провина?

Ніколи не дізнається про це Галя Коваль.

Двоє есесівців тримали Корна під руки, і хоч складалося враження, що він стоїть, насправді він висів на їхніх плечах. Ось ворухнулися повіки на закривавленому обличчі — погляд важкий, безтямний.

Кому став на дорозі генерал Корн?

— Я слухаю вас, генерале,— сказала Галя.— Ви впізнаєте мене?

— Так, упізнаю,— нижня губа Корна опухла від страшного удару, і голос звучав спотворено.

— Що мені передати?

— Спитайте, чи немає відповіді з Москви.

Галя глянула на Геббельса. В глибоких очах світився синюватий вогник. Взяла трубку.

— «Тюльпан», я «Мальва».

— Я «Тюльпан».

— Негайно дайте мені «Бархана».

— А менше не можна?

— Ні, менше не можна.

— Єсть.

— Слухаю, «Мальво», я «Бархан»,— почувся в трубці розкотистий голос Лагутіна.— Що сталося?

— Я «Мальва». Сюди прибув Геббельс у супроводі генерала Корна. Вони хочуть говорити з Москвою, з товаришем Сталіним.

— Для початку хай поговорять зі мною. Слухай і передавай.

— Можна говорити з Геббельсом? Корн майже мертвий.

— Можна.

Галя перевела очі на сухе, широколобе обличчя Геббельса.

— Слухаю вас. Тільки не поспішайте, говоріть повільно і ясно, я повинна все до ладу зрозуміти.

Від стримуваної люті Геббельс не зразу розкрив рота. Поразка постала перед ним в усій її фатальній неминучості. Йому, Геббельсові, наказують говорити повільно і ясно! Світ загинув!

Ні, не треба перебільшувати, загинув не світ, загинула Третя імперія. Значить, треба слухатися, говорити повільно і ясно. Дурень Гітлер привів їх сюди, у цей смертний бункер, може, розумник Геббельс знайде шлях до порятунку?

Ні, неправда, Гітлер не був дурнем! Десь припущено помилку, фатальну помилку.

— Я слухаю вас,— дівочий голос долинув ніби з густого туману.

Так, так, він мусить говорити.

— Передайте, фюрер Гітлер покінчив життя самогубством. Влада перейшла до рук нового уряду. Я його прем'єр-міністр. Ми хочемо знати умови укладення миру.

— Здорово сказано,— глузливо зауважив генерал Лагутін.— Знайшов час говорити про укладення миру. Скажи йому, Галя, коротко: безоглядна капітуляція, от і всі наші умови. Ніяких переговорів і ніяких нових урядів. Вони здаються — і квіт.

— Зрозуміли? — запитала Галя, переклавши відповідь.

— Ясно,— відповів Геббельс.— Зрозумів. Для чого ж вас тут посадили, коли переговори неможливі?

— Для того, щоб я передала повідомлення про вашу капітуляцію і врятувала життя кільком тисячам солдатів.

— Ясно,— ще раз задумано повторив Геббельс, і це слово прозвучало зовсім інакше, ніж першого разу. Він раптом збагнув, що нічого думати про долю Третьої імперії, про Німеччину, про перемогу. Треба думати про своє власне життя, більше того, навіть не про життя, а про смерть. Коротка розмова з цією блідою дівчиною біля телефонного апарата переконала його остаточно: іншого виходу немає.

Очевидно, смерть Гітлера потягла за собою ще багато смертей і його в першу чергу.

Галя бачила, як в очах Геббельса ніби вимкнулися й погасли синюваті вогники точної, напруженої думки, що так вразили її, коли він прийшов уперше. Зникло враження істеричної сили, і перед нею постав маленький на зріст, клишоногий калічка зі страдним, змученим обличчям.

Це відчула не тільки Галя, але й увесь почет Геббельса. Він уже не був обожнюваною особою, втіленням безоглядної віри і загальної уваги. Кожен із цих генералів та офіцерів відчув себе звільненим від усіх присяг і обов'язків,

даних фюрерові, й гарячково, вже не приховуючи своїх намірів, став шукати засобів до порятунку.

— «Мальво»,— раптом почулося в трубці.— Я «Тюльпан».

— Я «Мальва», слухаю.

— Скажи їм,— говорив полковник Караван,— що тобі наказано залишитись на місці тільки до четвертої години тридцять хвилин. Після того ти повернешся в наше розташування. Зрозуміла? Повтори.

— Все зрозуміла. Залишатися тут до четвертої тридцять, потім повертатися. Лінію змотувати?

— Ні, не треба, ніде вона не дінеться. Отже, тільки до четвертої тридцять.

— Єсть.

І хоча попереду було найстрашніше, Галя відчула дивну полегкість і навіть натхнення: точно відомо, коли закінчиться найтяжча з її комсомольських ночей.

Глянула на годинника. Третя.

Геббельс запитливо дивився на дівчину, ніби намагався прочитати в очах те, що приховувала незнайома мова.

— Мені наказано бути тут до четвертої тридцять,— голосно і впевнено сказала Галя.— У вас іще є півтори години.

— Півтори години,— машинально повторив Геббельс і повернувся до дверей. Перед ним ще розступалися, його ще пропускали вперед, але вже розвіявся флюїд поштивої уваги, що завжди оточує справді великого начальника, можновладця. Від Йозефа Геббельса вже не залежало нічого.

— Стривайте,— раптом наказала Галя.

Вона була єдиною людиною в цьому величезному бункері, яка мала право наказувати. Усі зупинились і блискучо повернулися, ніби щось змінилося за цю мить, ніби з'явилася надія на порятунок.

— О четвертій тридцять хай прийде сюди хтось із ваших офіцерів, щоб перевести мене через лінію фронту.

— О четвертій тридцять,— побілілими губами повторив Геббельс, ніби хотів точно запам'ятати час.— О четвертій тридцять. Добре. Я наказу.

Знову спорожніла кімната, але тихо не стало. Весь бетонаний простір бункера тепер повнився голосами. Коли не знати, що відбувається, можна подумати, що хтось вибирається з величезної, добре обжитої квартири і пакує речі. Тхне пилюгою і їдким димом. Це, мабуть, палять і знищу-

ють документи, намагаються замести сліди, твердо знаючи — порятунку не буде.

Галя знову глянула на годинника. Минуло тільки чотири хвилини. Як повільно, нудотно минав час. Нічого, вона витримає. Треба лише думати про щось хороше, дуже хороше.

Про Віктора Кайдана? Так, про нього.

Десь пересовують меблі. Дедалі сильніше тягне димом. Вентиляція працює погано. Дихати важко.

Десь у коридорі хлопнув одинокий, приглушений бетоном постріл. Галя поїжилася. Смерть знову вільно блукала по бункеру.

Виходить, і твоє життя висить на волосинці. Мешканцям казематів нічого втрачати, вони вже не люди.

— «Тюльпан», я «Мальва», — поклікала Галя.

— Я «Тюльпан», — відгукнувся Караван. — Що в тебе? Як тобі там живеться?

— Дуже непевна ситуація. Життя тут нічого не варте.

— Спокійно, «Мальво».

— Довкола мене сама смерть. Дуже важко бути спокійною тут.

— Спокійно, «Мальво», — повторив Караван. — Твій перехід через лінію фронту ми прикриємо таким вогнем, що вони й носа не виткнуть.

— Сподіваюся, в тому не буде потреби.

— Я цього не певен.

Галя чудово розуміла, — Іван Петрович попереджає не так її, як командування німецької оборони, добре знаючи, як пильно підслуховують усі їхні розмови.

— У мене все.

— Точно о четвертій тридцять викликай супровід і йди.

— Єсть. Це значить, через годину?

— Так, через годину.

Полковник Караван опустив трубку і на мить замислився. Не так просто, ой, не просто перейти Галі через лінію фронту. Це і вчора було небезпечно, але в приході Галі гітлерівці вбачали надію на можливий порятунок. А йтиме Галя назад, вони знатимуть — порятунку немає. Тепер лінія фронту стала схожою на розпечену до червоного ливу. Неможливо торкнутися її і залишитися живим.

Значить, Галі треба допомогти, зробити так, щоб жодна зла душа не могла ворухнутися, коли дівчина піде через невелику площу, по якій проходить фронт. Їй доведеться іти ніби у вогненному коридорі, з усіх боків захищеному

вогнем. Його треба побудувати дуже точно, цей коридор. Без командувача тут не обійтись.

— Правильно,— сказав генерал Лагутін,— не витримають у них нерви, коли вона піде звідти. А мені дуже хочеться ордена Леніна вручити їй особисто, живій і здоровій. Віддайте наказ,— звернувся він до начальника штабу.

У хвилину, коли вже всім ясно, що перемога прийшла, виконувати такого наказу особливо приємно. Тільки, виявляється, це дуже непростий наказ. Треба так організувати вогонь, щоб жодна вогнева точка німців, жоден автоматник носа не виткнув.

— Викличте артилеристів, їм тут першу скрипку грати,— наказав начальник штабу.— Очевидно, всією операцією командуватиме полковник Караван.

— Так,— підтвердив командувач,— це його операція. Бажаю успіху.

Через півгодини між обваленими будинками почався обережний рух. На нові позиції перетягали гармати. Мінометники змінювали цілі. Складаючись у точну, перевірену вогневу систему, виростили стіни невидимого коридора. Полковник Караван добре розумів, що в Галю з гармат стріляти не стануть. Може вдарити якийсь божевільний кулеметник чи автоматник. Значить, отут, поряд, куди може сягнути вороже око, треба подавити всі вогневі засоби фашистів.

Артилеристи вже знають своє завдання. «Прикриваємо Галю»,— невидимими нитями зв'язку передається з батареї на батарею.

«Прикриваємо Галю»,— ніби відгукуються кулеметники, ставлячи на нові позиції важкі «максими».

«Прикриваємо Галю»,— думає, замаскувавшись, капітан Орлов, і в серці прокидається ніжність, хоча цю дівчину він бачив один-єдиний раз у житті.

— Ну, здається, все готове,— востаннє перевіряє систему вогню Караван.— А ви як гадаєте, товариші артилеристи?

— Миша не прослизне,— відповідає артилерійський полковник.— Але саму Галю теж попередити треба, щоб не злякалася несподіваного вогню, не побігла. Вона мусить іти точно по коридору, по червоній нитці. Вона пройде.

— Так, вона пройде,— підтверджує Караван і дивиться на годинника. Година за роботою для нього промайнула непомітно, а Галя ніколи в житті не повірила б, що одна тільки година може бути така довга-довга.

Повільно, наче прив'язані тугою резиною, тягнуться по циферблату стрілки. Здається, й секундна завмерла на місці. Галя прикладає годинника до вуха і слухає, чи б'ється його маленьке серце...

Та всьому на світі, навіть найдовшій годині приходить кінець. Чотири п'ятнадцять. Можна натиснути кнопку.

Ад'ютант генерала Рудольфа Корна, майор Гангман, з'явився зразу, як з води виринув.

— Де генерал Корн? — запитала Галя.

— Він стежитиме за тим, як я поведу вас через лінію фронту, з найкращого в світі спостережного пункту — з неба, — страшенно задоволений своїм жартом, відповів Гангман.

«Він смертельно п'яний чи божевільний?» — запитала сама себе Галя і не знайшла відповіді.

— Внизу, біля бункера Геббельса, — сказав майор, — море вина. І якого вина! Ну, рушили до раю?

— Почекайте хвилину, — строго сказала Галя. — «Тюльпан», я «Мальва».

— Я «Тюльпан», слухаю, «Мальво».

— Прошу дозволу залишити пост.

— Залишайте. Все добре, «Мальво», ми чекаємо. Коли ти вийдеш на площу, почнеться вогонь. Це ми тебе будемо прикривати. Іди точно по червоній лінії і нічого не бійся. Завдання виконано як слід. Тобі подяка від командування.

— Служу Радянському Союзу!

— Попередь їх, що з нашого боку зв'язок виключено не буде і повідомлення про задачу вони можуть передати по цій лінії навіть німецькою мовою.

— Єсть передати.

— У мене все. Щасливо.

Майор Гангман уважно слухав незнайомі слова.

— Зв'язок залишається, — сказала Галя, — повідомлення про вашу задачу ви можете передати самі.

— Дуже добре, — засміявся майор. — Повідомлення про свою смерть можете передати по телефону! Оригінальний дотеп, цілком у радянському стилі. Ви готові?

— Готова.

Галя встала, розправила під тугим поясом гімнастюрку, наділа пілотку. Дивно, минула ціла ніч, а втоми немає. Мабуть, від нервового напруження.

Може вона ще витримати таку комсомольську ніч?

Так, може, і не одну.

Вони вийшли в коридор. Електростанція бункера ще працювала. Лампи горіли рівно, не моргаючи. Мертві люди лежали на бетонованій підлозі. Доводилося переступати через розкинуті руки, одерев'янілі ноги. Тхнуло димом, ядуchoю отрутою, гноем і кров'ю.

— Вражаюча картинка,— п'яно засміявся Гангман,— я скоро теж тут лежатиму.

Галя промовчала. Страшенно хотілося якомога швидше вийти з бетонованої могили на свіже повітря. Дівчина задихалася; чоло спітніло, в роті стало сухо.

— Швидше,— сказала вона,— ходімо швидше.

— Куди ви поспішаєте? На той світ? Устигнемо,— відповів майор.— Вас наказано вивести о четвертій тридцять.

Раптом світло в коридорі заколивалось, потемніло, майже зовсім погасло, потім розгорілось яскраво і знову зблякло. Від гри світла ніби захитався досі непорушний бетон.

— Що це у вас у руках? — хрипко запитав майор і засміявся.— Нить Аріадни?

Галя не відповіла. Виходячи з кімнати, вона вхопилася за червоний, гнучкий дріт і трималася за нього, як сліпий держиться за повідиря. Коли вона хоч на мить відпустить червону нить, станеться лихо.

Про що говорить майор? Галя читала: колись нить Аріадни вивела зі смертельного лабіринту Тесея. Це було в древні часи, коли боги були схожі на людей, коли казка ставала дійсністю, а дійсність казкою.

Мабуть, оця божевільна, кривава дійсність, через яку треба пройти Галі Коваль, через багато років теж стане казкою.

— Ходімо? — спитав майор.

Вони пішли через коридор бункера, піднялися на поверх вище в довжелезний колонний зал рейхсканцелярії. Есесівці спали просто на підлозі. Стогнали поранені. Розрізнити в цьому сіро-зеленому місиві зім'ятих уніформ, де труп, а де жива людина, неможливо. Подекуди у закладені мішках з піском вікна пробивалося похмуре й зловісне світло.

«Мабуть, такий вигляд мало славнозвісне Дантове пекло»,— подумала Галя.

— Чого ви зупинилися? — спитав майор.

— Дріт заплутався,— відповіла дівчина.

— А без нього ви не можете?

— Ні, не можу.

Гангман вилаявся крізь зуби, відкинув чийсь ноги й простав дрота.

— Держіть свою нить Аріадни.

Вони вийшли на ганок. Широченний парапет теж завалено мішками з піском, заставлено кулеметами й протитанковими гарматами. Рейхсканцелярія готувалася до оборони.

Галя не звертала уваги ні на кулемети, ні на гармати. В лице дівчині війнуло свіжим весняним леготом, і від радості перехопило віддих. Як боялася вона, що вже ніколи в житті не відчує цього запаху свіжого вітру, молодого сонця, рожевого ранку. Галя дивилася на блакитно-зеленкувате небо на сході, вбирала в себе пахощі свіжої роси, що пробивалися крізь димний сморід, бачила ще не видиме сонце.

Життя було тут, зовсім близько, але до нього ще треба дійти.

У Сталінграді фашисти стріляли в спину нашим парламентарам, коли вони поверталися назад, запропонувавши життя оточеним дивізіям. Чому вона згадала про це саме зараз?

— Ходімо! Швидше!

— Не поспішайте. Хоча, це, мабуть, мені нікуди поспішати.

Адольф Шредер несподівано виріс поруч.

— Щасливої дороги,— сказав він.— Відповідні накази віддано, але сьогодні лінію фронту вам буде перейти важче, ніж учора. Бережіться. Можуть статися несподіванки.

Галя це добре знала. Вона дивилася на червоні від безсоння очі зарослих есесівців, які стояли, сиділи й просто лежали біля кулеметів, і їй здавалося: досить тільки схитнутися, випустити з руки червону нить — як зразу вирветься затамована в есесівських серцях лють і спопелить усе навколо. Це не Галя рушає через лінію фронту, це зникає їхнє життя. Тільки прусська, століттями вихована дисципліна, кругова порука гітлерівської армії та ще невиразна надія на якесь чудо тримає їх на місці.

«Так не може бути! В останню мить щось зміниться»,— думали вони, не зважаючи на уголос висловити свої думки.

— Не забувайте мого доручення,— тихо сказав Шредер російською мовою.

— Для вас це не має значення,— сказала Галя.— Вас однаково повісять.

Старий Шредер раптом знітився, посірів і ніби вріс у землю.

— Ходімо,— нагадав Гангман.

І знову немовби поплив у Галининій долоні холодний червоний дріт, то опадаючи з невисоких тичок, то підносячись з битих цеглин. Вони перетнули широке перехрестя вулиць перед рейхсканцелярією. У ранішньому рожевому світлі руїни будинків скидалися на щось фантастичне.

Галя озирнулася, ніби ще раз хотіла заглянути туди, де провела свою останню комсомольську ніч війни.

Вона витримала, витримала! Від передчуття близької, зовсім близької перемоги серце її сповнилося гарячим і радісним торжеством.

Перемога! Це перемога!

Зненацька над рейхсканцелярією, над тим місцем, де мав бути особистий садок фюрера, звився в небо чорний стовп жирного, аж масного диму. За ніч пожежі довкола пригасли, тому цей безшумний вибух здався особливо зловісним.

— Що це? — здригнулася Галя.

— Ховають фюрера, — зневажливо відповів Гангман, — без оркестрів і салютів. Палять у бензині. — Він плюнув крізь зуби, злісно, зневажливо. — Ходімо.

Тепер Галя не бачила ні кулеметів, ні гармат, встановлених у глибоких, добре накритих траншеях. На світі існували тільки очі гітлерівців, сповнені відчаю, ненависті й жаху.

Те, що Галя відходить, для них рівнозначно смерті. Серед них були фанатики, ладні віддати життя за свого фюрера. Але зараз кожен із цих людей тремтів за свою шкуру і ладен був продати її як завгодно дешево, аби лишень уберегти. Похмуро й божевільно дивилися вони на дівчину. Ось уже зникає за рогом їхня остання надія на порятунок. Тільки червоний дріт ще ворухнеться, то підводячись, то знову лягаючи на мокру від ранкової роси, понівечену землю.

— Далі ви підете самі, — зупиняючись біля рогу, сказав Гангман. — Я не збираюся наражатись на випадкову кулю.

— Але ж віддано наказу?

— Що таке наказ для божевільних і приречених?

— Це правда, — сказала Галя, — це правда.

Вона виглянула з-за рогу. Перед нею неширока площа, метрів, може, п'ятдесят-шістдесят. Це нічия земля, саме на ній сконцентрувалися всі погляди, всі пристрасті обох сторін, і треба мати величезну силу волі, щоб вийти, не ховаючись, на чисте, всім видиме місце.

«Що таке наказ для божевільних і приречених?» — так він, здається, сказав?

— До скорого побачення, — попрощався майор. — Ми з

вами зустрінемося, мабуть, тільки на тому світі. Не довго чекати. От вам білий прапор. Я помахую ним спершу, щоб усі зрозуміли...

Галя не змогла вимовити жодного слова.

Майор виставив із-за рогу білого прапора, кілька секунд почекав, потім сказав:

— Тепер ви можете йти.

От вона і настала, та хвилина, коли з абсолютною ясністю виявиться, яка в тебе душа і на що ти здатний. Зараз усі побачать, страхополох ти чи герой.

— Здавайтеся швидше, — сказала Галя.

— Спасибі за пораду, — відповів майор. — До побачення на тому світі.

Дівчина ступила крок уперед, ніби спробувала, чи досить тверда земля, чи витримає її вагу. За себе вона вже не боялася, важливо, щоб витримала земля. Здається, витримає. Ну що ж, уперед!

Піднісши прапора, Галя вийшла з-за нерівного, побитого кулями рогу будинку. Площа здалася безкраєю, як море. Міцніше стисла червоного дрота, смикнула раз, удруге. І раптом дріт ожив і ніби сам смикнувся в її руці. Звідти, з життя, відповідали: «Ми ждемо тебе, іди!»

Смертельна тиша стояла над площею. Рожеві хмаринки клубочилися на сході. Ще хвилина — і зійде сонце.

Галя пішла просто назустріч сонцю, з усієї сили стримуючи бажання побігти, бо добре знала: тільки зірвися, побіжи — і зразу пролунає постріл.

На неї дивилися тисячі стомлених, почервонілих очей, радісних і зловісних, переможних і трагічних. Застигли кулеметники біля своїх машин. Автоматники прицілилися точно й несхибно. І в фокусі усіх цих поглядів та пристрастей рухалася, тримаючись за червоного дрота, дівчина з білим прапором у руці.

Вона ступала повагом, твердо, володіючи кожним своїм рухом, кожною думкою. На маленьку площу біля Французішестрасе вийшла сама Перемога, і, може, вперше весь світ побачив її стомлене обличчя.

Тиша обабіч фронту панувала смертельна. Завмер на своєму місці капітан Орлов, застигли в чеканні готові до удару артилеристи. Чому ж немає команди, чому мовчить Караван? Може, він не бачить...

Ні, він усе бачить. Саме в потрібну секунду, коли тиша над площею натягається, як струна, лунає команда:

— Вогонь!

І зразу, розпанахуючи навпіл небо, смерч точного, лютого полум'я зірвався над площею. За спиною Галі виросла суцільна червоно-чорна стіна. Щільна завіса вогню, диму, куряви й грому стала між дівчиною і божевільними очима.

Галя здригнулася, на мить зупинилась.

— Іди! Іди! — кричав капітан Орлов, але жодного слова не можна було почути в такій громовиці.

«Тримайся за червону нить, тримайся за червону нить», — звучали в мозку дівчини слова останнього наказу.

Тепер вона вже знала, що її врятують. Довкола неї свистіло, гриміло, ревла, а Галя йшла по вогняному коридорі, тремтіла всім тілом і щосили намагалася крокувати рівно, щоб ніхто не помітив цього огидного нервового тремтіння.

Пройдено половину площі, скоро і той спасенний бік.

І все-таки вона не витримала. Останні кроки не пройшла, а пробігла і майже впала за розбитою цегляною стіною просто в обійми Каравана.

— Відбій, — коротко скомандував артилерійський полковник, але тиша настала не відразу, не так легко замовкнути гарматам.

Іван Караван зовсім несподівано для самого себе обняв і міцно розцілував дівчину.

— Ура! — закричав капітан Орлов, і його вигук ніби набрав несподіваної сили, багато разів відлунився у руїнах Берліна і завмер десь далеко в темнуватих вулицях.

На очі Галі навернулися сльози. Щоб приховати їх, вона глянула вгору і побачила в небі два літаки. От вони полетіли зовсім близько, ще знизилися. На фюзеляжі одного ясно видно цифри «27». Це Віктор Кайдан летить рятувати свою кохану. Вона хотіла помахати рукою і не змогла ворухнутись: рука здавалася чавунною від втоми, а все тіло важким і неслухняним.

До Каравана підбіг офіцер зв'язку:

— Дозвольте звернутися? Вас викликає командувач!

Полковник знав, що означає цей виклик. Через кілька хвилин почнеться останній штурм. Озираючись, глянув на той бік площі. Там ще не осіла до землі червоно-сіра хмара, що лишилася від вогненного коридора. Глянув на Галю, на літака «27», який майже розтанув у першому сонячному промінні, і сказав:

— Ну, от і все, спасибі, товариші.

І знову в полвоті...

(ПОВІСТЬ ЧЕТВЕРТОЇ
КОМСОМОЛЬСЬКОЇ
НОЧІ)

іна Кайдан поклала собі на тарілку гарячу, коричнево засмажену котлету, додала золотавої картоплі, порізала червоний помідор, посипала сіллю, глянула на маму, тоді на тата і сказала:

— Я от що... я, мабуть, скоро вийду заміж.

Мамі перехопило подих, вона здригнулась, але не похлинулась останньою ложкою супу, тільки тривожно глянула.

Віктор Семенович Кайдан подивився на дочку теж тривожно, тільки відтінок цього почуття був інший: ніби швидкі іскорки майнули в глибині сірих очей і відразу зникли.

— Це вже вирішено? — нічим не виказуючи свого хвилювання, запитав він.

— Так. Вирішено.

— І це, звичайно, Юрко Савчук,— не то ствердила, не то запитала Галина Степанівна Кайдан, мама.

— Так, Юрко Савчук,— намагалася бути спокійно-незалежною дівчина.

Невелика, дбайливо обставлена квартира повнилася липневим сонячним світлом. Золоті зайчики грали на шибках, синюватими сполохами відбивалися на стелі й стінах. З-за навстіж розчинених вікон вітер приносив ніжне тепло і ніжний духмянний запах липи.

Якийсь час вони мовчки сиділи за столом, не їли, а наче священнодіяли, намагаючись жодним рухом не зрадити хвилювання й напруження, що раптом запанували в світлій кімнаті.

Нарешті з котлетами і чорними черешнями було покінчено. Ніна визивно глянула на тата й маму, ніби закликаючи продовжити розмову.

— Так, це старший лейтенант Юрій Григорович Савчук,— прагнучи все уточнити, знову повторила вона.

— Ну що ж, дуже добре,— силувано всміхнулася мама.— День весілля ви теж призначили?

— Ні, це буде десь восени,— Ніна не зводила погляду з батькового затуманеного обличчя.— Не можна водночас здавати іспити, і перекривати Дніпро, і справляти весілля. Але я нічого приховувати від вас не хочу. Треба, щоб ви

знали все. Юрко каже, що це найчесніша, а значить, найкраща політика.

— Політика? — тихо повторив Кайдан.

— Тобі неприємно, тату?

— Ні, це мало статися рано чи пізно. Правда, воно прийшло трохи раніше, ніж я сподівався, але тут уже, видно, нічим не зарадиш.

— Так, тут уже нічим не зарадиш,— підтвердила Ніна, ще не вірячи, що розмова, до якої вона так довго готувалась і якої так боялася, може виявитися легкою і спокійною.

Ні, вона, мабуть, помиляється. Де вже той спокій. І в тата, і в мами серця палають яскравим, розбурханим полум'ям. Просто старші вміють володіти своїми почуттями. Колись і Ніна навчиться. У тата це професіональне — він льотчик-випробувач найвищого класу. Мама теж мала час і змогу навчитися володіти собою. Перекладачці «Інтуристу» доводиться розмовляти не тільки з друзями і відповідати не тільки на люб'язні запитання.

Зараз їм, мабуть, дуже боляче, і це неприємно, але вчинити інакше Ніна не могла. Мільярди батьків на земній кулі вже пережили цю хвилину, і для всіх вона була вражаюче новою, ніби ці слова на землі говоряться взагалі вперше.

Стократ гірше було б, коли б Ніна прийшла і заявила: «Знаєте, ми вже одружилися». Чимало молодих дівчат і хлопців роблять саме так, але Ніна нічого приховувати не хоче. Такий непохитний принцип її життя.

— Це добре, що до весілля ще лишилося кілька місяців,— відповідаючи на якусь свою думку, сказав батько.

— Чому?

— Встигнете краще підготуватися. Вступиш до інституту...

— І буде час перевірити почуття. Ти про це думав? — доскіпувалась Ніна.

— І про це.

— Ні, тут ніщо не зміниться. Тут усе залізно.

— Дуже добре,— тихо усміхнулася мама.— Значить, будемо потроху готуватися до весілля. Тільки, ради бога, не забудь, що через місяць іспити.

— Ні, цього я не забуду.

Дивна якась розмова. Ніби йдеться про звичайнісінькі речі, а не про майбутнє життя. Чому це так? Мабуть, тому, що вони не повірили в серйозність сказаних слів. Ще,

мабуть, думають, усе зміниться. Як же переконати їх? Ніщо змінитися не може! Ніна кохає, вона ладна піти за Юрком на край світу, як говорили в минулому столітті. Раніше вона завжди посміхалася, почувши ці слова, а тепер добре розуміє їх силу. Саме так — на край світу.

І, щоб закінчити цю коротку, але, мабуть, найнапруженішу в її житті розмову, дівчина встала з-за столу.

— Спасибі. У нас сьогодні великий день чи, певніше, велика ніч — перекриваємо Дніпро. Повернуся тільки завтра вранці, тож ви не хвилюйтеся.

— Я теж тільки ранком повернуся,— сказав Кайдан.

— Літаєш сьогодні? З Юрком?

Тато мовчки кивнув головою.

Мама раптом згадала, що Юрій Савчук теж льотчик-випробувач, тільки молодий, недавно закінчив спеціальну школу. Нелегка доля дружини льотчика-випробувача. Доводилося переживати години, коли сама не знала, чи вже вдова, чи ще ні. І це було не під час війни. Навпаки. Весь світ жив розміреним буденним життям і тільки десь у небі льотчики-випробувачі вели «бій», виявляючи таємниці нових, ще не облітаних машин. А вона була на землі в повній безпеці і, згнітивши серце, чекала, поки пролунають знайомі кроки на сходах чи продзвенить телефон.

Невже таке життя, сповнене тривожного, болючого чекання, судилося й Ніні?

А хіба вони були погані, оці двадцять років життя з Віктором Кайданом? Хіба ліпше було б жити тихо, спокійно, без страху та чекання, без хвилюючих розлук і радісних зустрічей?

Це нелегке життя, але іншого Галина Степанівна собі не уявляє. І невідомо, краще чи гірше буде воно у Ніни, і нічого наперед тут не скажеш.

— Дивна річ,— раптом зовсім іншим тоном сказала дівчина,— перекриваємо Дніпро, подія, можна сказати, міжнародного значення, а ніхто не дивується, не захоплюється. Люди звикають до всього на світі.

— Це правда,— сказав Кайдан,— навіть дивовижно швидко звикають. Сотні років мріяли про космос. Коли Гагарін злетів, увесь світ ахнув, а зараз запитують: «Що, знову полетіли?» І ніхто особливо не хвилюється. Нічого не вдієш, час великих звершень. Коли у вас перекриття?

— Завтра вранці, мабуть, закінчимо.

— Значить, гляну на вас, коли повертатимуся. Саме над вами мій курс.

— Я теж подивлюся,— сказала Галина Степанівна,— мені сьогодні до вас з якимось американцем їхати. Бачиш, скільки уваги, а ти кажеш — ніхто не цікавиться.

— Американцем? — перепитав Кайдан.

— Так. Спеціальне приїхав подивитися на наше будівництво. Видно, велика персона, бо обслуговування по класу люкс і в кожному випадку персональний перекладач.

— Ми їм усе показуємо...

— А чому б не показувати? Хай дивляться на нашу силу. Секретів там немає.

Вони говорили про американця і про перекриття Дніпра, але весь час відчувалося, що найголовніша розмова відбувається десь у глибині, прихована звичайними, уголос вимовленими словами.

Зрештою Ніна похапцем глянула на годинника, сплеснула руками, схопила свою сумку.

— Мені пора! Приходьте дивитись і читайте завтрашні газети,— вигукнула вона, чмокнула в щоку батька, поцілувала маму, підбігла до дверей, озирнулася.

— Побажайте мені щастя,— зніяковіло і водночас виживаюче сказала дівчина і, не чекаючи відповіді, щільно зачинила за собою двері. Закаблуки дзвінко застукотіли по сходах — Ніна вибігла на вулицю. На душі якесь сум'яття. Сказала батькам про найголовніше, найважливіше в житті, сказала, готуючись до суперечки, змагання, а сприйняли все спокійно, мало не байдуже. Мабуть, не повірили в серйозність її почуттів, її кохання. Обійшлися, як з малим дитям, коли воно захоче чогось незвичайного: «Добре, добре, ми згодні, хай буде так, як ти хочеш»,— а самі думають: «Через два-три дні все минеться, забудеться».

Ну що ж, коли вони так думають, то, можна сказати, прикро помиляються. Ніяких змін тут бути не може. Вона боротиметься за своє щастя!

Господи, які гучні слова. В книжці чи в газеті вона їх вичитала? По ширості, становище якесь неприємне і непевний настрій. Нічого, все буде дуже добре.

Магістраль, широка й простора, як поле стадіону, красувалася круглими кронами молодих каштанів, синім блиском чисто протертих шибок. Кайдани жили на новому житловому масиві на околиці міста, що саме тут видерлося на крутий пагорб. Вдовж вулиці вишикувалися білі, ніби аж прозорі від сонця, височенні будинки. Дзеркала вітрин скидалися на гранчасті кристали, врізані в підніжки поверхів.

Вулиця перестрибувала пагорб і стрімко котилася вниз до неозорих дніпрових луків, до неосяжного плеса могутньої річки з її затоками та заростями верболозу. Праворуч угадувався центр великого міста з гострою голкою телевізійної щогли в синяві неба, золотими банями стародавніх соборів і буйною зеленню каштанів, що заповнили вулиці й площі.

Над усім тим — щедre сонце. Веселе, могутнє, воно лилося нескінченним потоком проміння, і здавалося, ніколи не вичерпається ця дзвінка злива.

Ніна примружила очі від надто яскравого світла, потім хутенько витягла з сумки темно-зелені окуляри. Тепер світ став ще дивнішим, м'яко відтіненим, лагідним і затишним.

І хоча дівчині ніколи було споглядати довколишню красу, на серці лишився відблиск сонця, все зігріваючи своїм теплом.

Юрко мав бути десь тут, зовсім близько. Навіть коли б вони не домовилися про зустріч, дівчина безпомилково відчувала б його присутність. Чому в неї тепер така здатність — невідомо. Мабуть, від кохання...

Ну, де стоїть зелений «Москвич» — за цим рогом чи за наступним?

За цим, найближчим, звичайно. Не міг же Юрко Савчук опинитися від Ніни далі, як за сто метрів. Сидить біля «бублика», гостинно відчинив дверцята машини, чекає і мотора навіть завів, так йому не терпиться їхати.

Ніна впала з розгону на сидіння, глянула на юнака, невідомо чого весело засміялась:

— Здрастуй!

— Здрастуй!

Їм страшенно хотілося поцілуватись: вони ж не бачилися давно-давно, аж з учорашнього вечора.

— Ідемо?

— Ідемо.

Машина зірвалася з місця.

Мовчки, тільки відчуючи присутність одне одного, дивилися на вулицю, що чистим асфальтом слалася під колеса. Десь аж у кінці магістралі, коли далеко-далеко за луками блиснув срібним холодком Дніпро, Юрій запитав:

— Сказала?

— Сказала.

— Ну і що ж вони? погодилися?

— В усякому разі не заперечували. У мене дивне почуття — вони ніби не повірили...

— Не повірили? Ти їм про весілля в листопаді сказала?

— Звичайно. Мама навіть відповіла, що це дуже добре. Я встигну скласти іспити.

— Значить, вони згодні?

— А хіба у них може бути якась інша відповідь?

Справжній сенс цієї розмови дійшов до свідомості Юрка щойно зараз. Він раптом підвів машину до бровки, загальмував.

— Нін, слухай, так це ж чудесно!

Він готувався до тривалого і складного змагання, мало не бою за своє кохання, а все виявилось значно простіше і щасливіше. Може, то лише здавалося йому, ніби Віктор Семенович Кайдан недобррозичливо поглядає на його вузенькі «дудочки», на космату шевелюру, відпущену на потилиці гривую. Колись на вечірці в Кайданів, де було багато Нініних товаришів, Юрко вшкварив такого твіста, що аж стіни здригалися. Реготали всі тоді — за боки бралися. Не усміхнувся, уважно приглядаючись до Савчука, тільки Віктор Семенович.

Льотчики-випробувачі часто приходять на роботу не в формі, а у звичайній цивільній одежі. Юрко навмисне кілька разів надівав сорочку найдикіших кольорів. Кайдан не сказав ні слова: всі члени екіпажу літають у стандартних комбінезонах, а що вони носять поза роботою — байдуже.

І все-таки Савчук дуже добре розумів, що Кайдан придивляється до свого другого пілота більше ніж уважно. Вони разом випробують літаки. Може настати мить, коли від людини, яка сидить поруч з тобою за штурвалом, залежатиме життя. Як же тут не придивлятися?

Доля звела їх зовсім недавно, місяців п'ять тому. Юрка з армії направили до спеціальної школи льотчиків-випробувачів. Закінчив її блискуче. П'ятсот льотних годин, без яких не допускають до випробування нових літаків, налітав точно за програмою. Практика добра, нічого не скажеш, а все-таки солідного враження Савчук, мабуть, не справляє. Льотчик-випробувач — це, на думку багатьох, людина героїчна, сувора, зосереджена, часто зустрічається з небезпекою. А тут маєш — «дудочки», грива, тільки бороди бракує. Правда, не запустив бороду Юрко тільки тому, що росте вона в нього не окладисто, як у голландських шкіперів, а клинцем, мов у сільського дячка.

Чому він став випробувачем? Адже коли прийшов час іти до армії, призначення до авіації він зустрів без особли-

вої радості. Приємно впевнитися, що всі мотори й моторчики твого організму працюють на відмінно, та й тільки. Колись, іще в школі він мріяв бути музикантом, ні, ні, не тим класичним скрипалем чи піаністом, які беруть перші премії на конкурсах імені Чайковського. Йому хотілося грати на саксофоні у великому оркестрі розкішного ресторану чи клубу, виводити низьким утробним голосом оте соло, від якого мліють дівчата, зачаровані повільним ритмом.

Він і до армії пішов з таємничим наміром при першій же нагоді продемонструвати своє саксофонне вміння і перейти в ансамбль пісні й танцю. Тепер музиканти всюди потрібні.

Все змінилося, коли довелося сісти у літака і злетіти в небо. Звичайно, він літав пасажиром, та це не давало уявлення про справжній політ. Лише коли відчув у своїх руках штурвал, зрозумів ніжну точність рулів, збагнув тендітну і надійну душу машини, в його житті перевернулося все.

Ні, він не кинув саксофона, модних зачісок, веселих вечірок з товаришами, проте вони ніби затінилися, відступили на другий план. Відтепер і навечно єдиною справжньою насолодою і пристрастю його став літак. Ніщо не могло зрівнятися з цим дивним, вражаючим відчуттям, коли відриваєшся од землі і злітаєш у небо, знаючи силу своїх крил.

Йому було вже замало звичайних польотів. Він сказав собі, що стане випробувачем, і став ним. Правда, й досі доводиться літати другим пілотом, допомагати Кайданові, але для Юрія Савчука це величезне досягнення і висока честь. Йому тільки двадцять п'ять років. Прийде час, і він пересяде з правого сидіння на ліве, стане справжнім випробувачем. Рано чи пізно, а це буде.

Тим часом тривають польоти, чи не спокійніші за звичайні рейси Москва — Магадан. Раніше здавалося, ніби на кожному кроці на випробувача чигають несподіванки, але нічого схожого не трапляється. Може, це тому, що за штурвалом Кайдан? Може, саме він одводить від літака всі небезпеки?

Юрко і це колись узнає. Таємниць бути не може.

Коли в житті його з'явилась Ніна, юнак на якусь мить злякався. Здалося, ніби ота пристрасна, невідпорна жага польоту потьмяніла, ослабла, мало не зникла зовсім.

Він закохався зненацька, глибоко, самовіддано. Почуття передалося дівчині, і виявилось, що кохання зовсім не заважає польотам, навпаки, надає їм особливого смаку.

Юрко навіть пісню склав про себе, тільки для себе, цілком таємну і неприступну іншим людям. Вона звучала дуже просто:

«Я лечу над землею, під синім небом, а на землі Ніна, і я її люблю».

От і вся пісня. Навіть Ніні, навіть коханій, не наважився він проспівати її, бо здавалася ця пісня хвальковитою і трохи самовпевненою, а Юрко Савчук дуже не хотів бути хвальком.

Справа ускладнилася тим, що батько Ніни — його прямий начальник, і саме тому так наполегливо допитувався юнак, як зустрів Кайдан слова про майбутнє весілля.

— Нін, слухай, так це ж чудесно! — збагнувши, що йдеться на добре, повторив він і, не в силі стриматися, обняв дівчину й поцілував — міцно, весело, аж боляче.

— Пустити! — випручалася дівчина. — Люди ходять. Знайшов місце. Мені на роботу час. Ідьмо.

— Ідьмо, — блаженно усміхнувшись, відповів Юрко, але руки його мов закам'яніли, не ворухнулися.

— Ну, що мені з тобою таким робити?

— Нічого. Зараз поїдемо, — він усміхнувся, показуючи рівні білі зуби, і все обличчя його — довгасте, засмагле, мужнє — стало таким щасливим, що навіть Ніна не змогла далі гніватись, а лише усміхнулась у відповідь.

«Москвич» знову зашелестів мотором і рушив. Юрко любив усілякі машини, а свого «Москвича» не те що знав — відчував, як частину власного тіла. Розумів, коли щось десь стомилось або зголоділо на бензин чи мастило. Відчував німу мову туго надутих шин, любив швидкість...

Та хіба все це можна порівняти до польоту? Смішно подумати.

Він ще не зовсім отямився від поцілунку і не зразу почув слова Ніни.

— Шкода, що ти не зможеш сьогодні у нас на греблі побути, — говорила дівчина. — Дніпро перекриваємо. Уявляєш собі?

— Уявляю, — думаючи про зовсім інше, відповів Юрко.

— Не вірю, — розсердилася Ніна. — Ну, «виринай з потоку мрій», як пишуть у романах.

— Не хочеться.

— Мені теж не хочеться, а треба. Ти знаєш, як оця робота мені в душу ввійшла? Як це я без нашої ГЕС житиму?

— А я?

— Що ти?

— Нічого не можу замінити?

Ніна засміялася.

— Мабуть, можеш. Не поспішай, ми встигнемо.

— Сім п'ятниць. То швидше, то встигнемо.

— Ні, мені справді треба поспішати, але так хочеться побути з тобою довше.

Вона сказала ці слова просто й щиро. Тепла хвиля залила Юркове серце...

Машина стихила хід. Високе, біле; осяяне жарким сонцем, місто переливалося з пагорба на пагорб, показувало дедалі зеленіші площі, щоб раптом, вихопившись на круту гору, різко опуститися до Дніпра. Густо спліталися верховіттям каштани, створюючи затінені зелені галереї. Подекуди сонце пробивалось крізь листя, і на асфальті грали мармурові відблиски.

Ще кілометр — і місто скінчилося. За останнім п'ятиповерховим будинком розіслався простір дніпрових лугов. Десь попереду в млистому сонячному мареві виникли високі крани, білі дамби насипаного піску, опуклі круглі банки бетонного заводу. Будівництво ГЕС починалося залізничними коліями, бараками-майстернями, автобазою, складами збірного залізобетону.

— Стоп,— сказала Ніна,— далі я піду пішки.

— Ясно,— зупинив машину Юрко.— Щасливої тобі роботи.

Дівчина легенько торкнулась устами засмаглої, добре виголеної щоки.

— А тобі щасливого польоту.

Вискочила з машини на сухий пісок, набрала повні туфлі, на асфальті розбулася, ніби вилила із білих «шпильок» золотаві струмені, і босоніж, весело ляпаючи ногами, побігла до будівництва.

Юркові страшенно хотілося наздогнати її, знову посадити поруч себе, підвезти ближче.

Ні, нічого з того не вийде.

Юрко глянув на годинника. Час їхати на аеродром. Нехотя повернув машину, ще раз озирнувся назад, туди, де зникало світле платтячко, усміхнувся і поїхав назад знайомим шляхом. Попереду — нічний політ. Почуває себе добре. Виспався чудово. Кожен м'язик тіла грає і виспіває. І хоча їхав по звичайнісінькому асфальті, пісня заспівалася сама собою:

«Я лечу над землею, під синім небом, а на землі Ніна...»

Це ж сьогодні доведеться зустріти Кайдана, який уже все знає. Цікаво, яка вона буде, ця зустріч?

Яка б не була, у листопаді весілля!

«Я лечу над землею, під синім небом, а на землі Ніна...»

Тим часом дівчина знову взула туфлі і повагом підходила до греблі, саме туди, де вночі мав розпочатися штурм Дніпра.

Щось дивне коїться в душі, коли підходиш до будівництва, якому віддано два роки життя і яке скоро закінчиться.

Після закінчення школи треба було вирішувати, куди йти, і виявилось це ділом не простим.

— Хочеш працювати у нас секретаркою? — запитала мама. — У нас саме шукають дівчину, щоб знала англійську.

— Ні, я піду на будівництво, — твердо відповіла Ніна. — Коли наш шановний уряд вважає за потрібне, щоб студенти мали робочий стаж, то хай цей стаж буде по-справжньому робочим.

— Ох, і язик же в тебе, — сказав батько, — але рішення правильне.

Через три місяці вона сіла в кабінку здорового козлового крана. Все на світі може перенести з місця на місце така машина. Зіпреться чотирма ногами в рейки, витягне довгу, справді козячу шию — і здається, немає на світі ваги, щоб не підняла.

Правда, перші місяці Ніна сиділа в кабінці не сама. Досвідчена тьотя Даша, «ветеран семи будов», як її називали, стежила за роботою дівчини.

Але після того, як Ніні виповнилося вісімнадцять, тьотя Даша перейшла до іншої кабінки, і вперше в житті дівчина відчула, що відповідає за життя людей.

Коли вона того дня прийшла додому, батько довго придивлявся до неї, але нічого не сказав.

Тільки за вечерею дістав пляшку вина, налив усім і мовив:

— Ну, за твою щасливу роботу!

Господи, як давно це було!

Тепер їй уже дев'ятнадцять. У листопаді вона вийде заміж, перед тим складе іспити до університету, а сьогодні вночі перекриє Дніпро! Нічого не скажеш, помітна хода!

Але десь у куточку серця причаїлася невиразна тривога. Чому б? Ага, це спогад про сьогоднішню розмову. Невже вони не повірили, невже сподіваються, ніби щось може змінитися?

Даремні сподівання!

Ніна підійшла до знайомого, всіма зимовими вітрами вичовганого барака, де містилася нарядна, душова й роздягальня. Взимку тут люто, до червоного розпечені, палали круглі чавунки. Приємно відчуті їхнє тепло, коли вскопиш з морозу чи хурделиці. Зараз соснові стіни наче потоншали, по них пливе бурштиновими краплинами смола. Сонце наскрізь пропікає дошки. Гаряче, як у духовці, а тьотя Даша сидить собі на лаві, оточена дівчатами, і розповідає. У неї завжди є що розповісти. Дівчата слухають як зачаровані.

— Здрастуйте, тьотю Дашо! Здрастуйте, дівчата!

— Здрастуй! — Повне обличчя Дарини стає лукаво-усміхненим, чорні очі не відриваються од Ніни, піт сріблястими краплинами зрошує чоло. — Ти чого це сьогодні як на пружинах?

— Хіба не ясно? Дніпро перекидаємо.

— Ні, я не про ті пружини, — все ще лукавляться Даринині очі. — Добрий у тебе шофер. На зеленому «Москвичі».

— Скажете таке! — спалахує, як півонія, дівчина.

— Шкода, на весіллі твоєму не погуляю. От Дніпро перекриємо — і на Красноярськ, Єнісей перекидати шлях мені стелиться. А погуляла б і випила б добре.

Вона встає, могутня, повногруда, громогласна «владичиця підйомних кранів».

Добре, що людина не може відразу згоріти на попіл, отак спалахнути і згоріти. Для Ніни це була б найслучніша нагода: нічого в світі не приховаєш від цих зацікавлених чорних очей.

Та Ніна опановує себе. Кров відливає од щік, і вони стають ніжними, яблунево-прозорими.

— Ви вгадали, тьотю Дашо, — вимовляє вона, чітко карбуючи слова. — Тільки в одному помилилися — він не шофер, а льотчик. А весілля наше в листопаді. Всіх запрошую. Приїздіть, поживе й без вас кілька днів Єнісей.

В роздягальні стає так тихо, що чути, як потріскують смоляні дошки під палаючим сонцем.

Ніна перевдяглася в синій комбінезон з комсомольським значком на лівій бретельці, зав'язала червоною прозорою хустиною темні хвилясті коси...

— Хоч картину про комсомольський ентузіазм з тебе малюй, — усміхнулася тьотя Даша, — як у двадцяті роки.

— Ні, комсомолки двадцятих років нейлонових хусточок не мали, — блиснула усмішкою Ніна. — Щасливо, дів-

чата. До початку штурму півтори години. Піду гляну, як там наш Дніпро поживає.

І вийшла, весело озирнувшись на прощання.

В роздягальні тривала тиша. Якось посмутніли, похнюпилися чорноброві; нестерпною стала духота.

— Не журіться, подружки,— тихо засміялася тьотя Даша,— у кожної з вас такий день буде...

— У вас був? — почулося з гурту.

Дарина мить помовчала, вагаючись, і, може, вперше за довгі місяці дівчата побачили її обличчя без усмішки.

— Ні, в мене не було,— і легко, і якось болісно мовила вона,— мої дні з'їла війна. А от у вас будуть. Неодмінно будуть.

А Ніна вже йшла широкою асфальтованою дорогою. Обабіч шляху громадилися бетонні плити, купи щебеню, цілі гори жорстви. Далі вишикувались на вихідній позиції ряди важких «зубрів» — самоскидів і бульдозерів з блискучими гострими ножами. Ще далі високий козловий кран на довгих рейках, а біля його підніжжя сотні бетонних важких пірамід, розкиданих уздовж колії. Це найважча зброя майбутнього штурму, вони перші почнуть бій, ляжуть на дніпрове дно, перекриваючи течію.

Ніна пройшла повз свій кран, глянула на нього, як на доброго знайомого, і, здавалось, у відповідь машина хитнула своєю величезною стрілою.

— Здрастуй, Ніно! — чулося з кабіни самоскида.

— Здрастуй, Ніно,— ніби відгукувалось із-за залізничної колії.

— Здрастуй,— весело відповідала дівчина і йшла греблею все далі й далі, минаючи машини й людей, легко обходячи кучугури піску й щебеню. Всі зустрічні проводжали її поглядом не тому, що була Ніна молода і гарна. На будівництві, напевне, працювало багато вродливіших дівчат. Просто внутрішня сила щастя, ота пружина, яку першою помітила тьотя Даша, підсвідомо привертала увагу людей.

— Здрастуй, Ніно! — лунало довкола, і здавалось дівчині, ніби не тільки люди, а й кущі верболозу, прозорі хвильки, ласкаве призахідне сонце,— всі озиваються до неї ніжними, тільки їй чутними і зрозумілими голосами.

Коли вона підійшла до місця, де на кінці загати в дощаний, наспіх збитий будці розташувався штаб перекриття Дніпра, сонце вже помітно похилилося до обрію, і від могутньої ріки війнуло першою прохолодою. В будці людей небагато, зате встановлено телефони, зв'язані з усіма діль-

ницями будівництва. Звідси, як у справжньому бою, можна дати наказа — і зразу заворушиться вся величезна армія людей, машин і моторів.

Дівчина підійшла до самісінького урвища і глянула вниз. Перед нею мчав несамопитий потік води. Дві коси стиснули Дніпро. Залишився тільки стометровий проран. Сьогодні його треба перекрити.

Коли дивишся на нічим не порушений простір річки, то часто не розумієш, якою велетенською силою вона володіє. Навіть звичайна, хай найсильніша течія не вражає уяви. Та коли перед твоїми очима мчить отакий зелено-сірий, збурений і скуйовджений потік, б'є хвилями, налітає на ряжі й банки, — аж шкварчить у лютий злості, зносячи будь-які перепони, — отоді наочно бачиш могутню силу Дніпра.

Мов зачарована, дивилася дівчина на стрімкий, громохкий проран. Треба мати велику певність і мужність, щоб стати з ним на прю, щоб приборкати цю силу й примусити покірно служити людині.

Ніна глянула ліворуч. Трохи вище від прорана з'явився широкий наплавний міст. Настил жовтих соснових балок ліг на величні прямокутні понтони. Гострозубі котвиці в'їлися в дніпрове дно і тросами тримають понтони, щоб їх не знесла сила води. Темна вита сталь аж дзвенить, розтинаючи потік.

Дівчина глянула праворуч і побачила золоті бані міста і плетене марево мостів. Дніпро вільно котив свої хвилі на південь, і Ніні здалося, ніби вона може побачити всю його звивисту течію, може відчувати, як напружуються м'язи річки, обертаючи ротори турбін, як морщиться Ревучий, легко несучи на собі плоти й пароплави. Обабіч нього хизуються своїми набережними, пристанями й заводами великі міста. А він тільки мружить затінене хвилями око, пропливаючи повз них, гордовито розчісує піняві вуса бурунів під загатою Дніпрогесу. А далі, біля Каховки, віддає свою воду велетенським каналам, які, напевне, можуть побачити і марсіани, коли тільки вони існують на світі, вдосталь поїть вологою золоті ниви Таврії і, нарешті, замирає у солоній морській хвилі, добре знаючи, що жодна краплина його сили не пропала марно.

Ніна відчувала Дніпро як живого, могутнього, доброго й дужого казкового велетня, що охоче віддає людям свою силу. Навіть лють оцього шаленого прорану була ніби останньою гуляркою, останньою його розвагою перед тим, як упрягтися в щоденну, непомітну, вічну роботу.

Прорізаючи шумливий плюскіт води, вуха дівчини сповнило потужне гудіння. Вона глянула вгору і побачила в небі важкого літака. Знявшись з аеродрому далеко за містом, він працює гудів своїми чотирма моторами, набираючи височінь. Сонце грало на опуклому срібному боці.

«Може, це летять Юрко з батьком? Ні, їм ще рано. Вони стартуватимуть майже перед смерком, літатимуть довго-довго, над Москвою і над Уралом, а повернуться тільки вранці».

І хоч там, на літаку, напевне нікого знайомого не було, Ніна відчула дивний приплив зворушення й любові і, посилаючи в синяву неба всю силу своїх почуттів, простягла вгору руки.

Звичайно, пілот не міг побачити постать дівчини на самісінькому краєчку греблі, але, пролітаючи над прораном, він ледь помітно хитнув крилами, ніби сказав: «Я бачу тебе, щасливо,» — і полетів далі, набираючи висоту.

— Батько? — почувся поруч чоловічий голос.

— Ні, він літатиме вночі, — відповіла Ніна і тільки тоді озирнулася.

Іван Петрович Караван, начальник будівництва, стояв поруч — високий, жилий, до кісток пропечений сонцем, обвіяний дніпровськими вітрами. Засмагле обличчя порізали сухі зморшки. Колись золотаве, а нині зовсім сиве волосся пінилося над широким, теж позначеним двома глибокими зморшками чолом. Шістдесят років, пора старості, вже наближалися до нього, але йому ніколи було про це думати і, може, саме тому літа ставали непомітними. У легкому сірому костюмі, він скоріше скидався на спортсмена-ветерана, що вже давно покинув поле стадіону, ніж на інженера. Білосніжна відкрита сорочка аж сяяла біля коміра піджака.

— Здрастуйте, Іване Петровичу, — раптом отямилася Ніна.

— Здрастуй. Чого це ти така сьогодні?

— Яка?

— Не знаю, що й сказати...

— Та ж Дніпро перекидаємо! Свято!

— І то правда, — милоючись дівчиною, сказав Караван. — Неймовірно ти схожа на свою маму... в молодості.

— Я знаю. Фото бачила. Берлінське. На весіллі їхньому зроблене. Ви там теж є. Вони привіт передавали, мої предки.

— Спасибі. Ти їх теж привітай. От Дніпро перекинемо,

вільніше з часом стане, зустрінемося неодмінно. Ні, так діло не піде! — ці слова були відповіддю на зовсім іншу думку. — Соломаха! — покликав Караван.

Від будки до нього зразу підбіг «начальник правого берега».

— Оцей в'їзд на перший понтон біля настилу треба ґрунтовніше закріпити. Зімнуть його машини години через дві, тоді вже пізно буде ремонтувати.

— Єсть закріпити, — по-військовому відповів інженер і швидко побіг віддавати розпорядження.

«Зараз він думає тільки про перекриття, — сказала сама собі Ніна, — а всі інші думки й слова не лишають в його свідомості ніякого сліду».

— Хочеш пройтися зі мною на той бік? — раптом спитав Караван.

— А встигнемо до початку?

— Встигнемо. Ходімо. Лісовський, ви теж ідіть зі мною, — звернувся він до молодого інженера, який стояв недалеко.

Асфальтованою смугою вони зійшли до наплавного мосту. Гострі очі Каравана обмацували кожен камінь покриття дамби, кожен вузол кріплення сталевих тросів, кожную балку настилу, особливо в тому місці, де машини мали з'їжджати на поміст. Ніна зрозуміла, що це не просто прогулянка, а остання перевірка перед майбутнім боєм.

Вони вийшли на мокрий сосновий настил, глянули на Дніпро. Тільки тепер могла оцінити Ніна всю швидкість течії в прорані. Аж голова паморочилася, коли стати на край і глянути на строму.

Дніпро більше не здавався лагідним, спокійним, працюючим. Він уже відчув небезпеку, приготувався до бою, і сорити його буде нелегко.

Іван Петрович ступив на край настилу, де пінилася хвиля, зупинився біля бар'єра з обаболів, куди упирались колеса самоскидів, глянув на кріплення троса, на потік, на греблю, щось прикинув. Потім написав кілька слів у блокноті й простягнув Ніні папірця:

— Біжи в штаб, віддай командирові понтонерів.

— І повернутися сюди?

— Ні, йди на своє робоче місце. У мене є Лісовський. І, не озираючись, пішов далі.

«Це він мене навмисне взяв, як зв'язкову», — подумала Ніна і швидко побігла по смоляних балках, намагаючись не дивитися на запаморочливий темно-зелений потік.

Караван пішов далі. Перекриття Дніпра розраховано на шістнадцять годин. Початок сьогодні о двадцятій, кінець завтра о дванадцятій. На будівництво прибудуть почесні гості, буде мітинг. Але перекрити Дніпро можна і треба швидше. Щохвилини течія прорану відноситиме якусь частину каменю, щебеню, жорстви, зсуватиме з місця бетонні піраміди, які першими ляжуть на ґрунт. Чим менше часу матиме Дніпро для боротьби, тим більша буде економія матеріалу й енергії. Все можна закінчити годин за дванадцять, а може й швидше, треба лише, щоб кожна людина, кожна машина працювала точно, як годинник. Та хіба мало тут може бути несподіванок, хіба всі таємниці, сивого зіритованого Славутича тобі відомі?

І все-таки треба намагатися зробити цю роботу якомога швидше. Дарма, що не побачать почесні гості, як зупиняється течія. Відсвяткувати перемогу можна пізніше.

А це що таке? Чому тут нерівний настил?

— Товаришу Лісовський, біжіть до Лисенка, передайте йому цього папірця.

Караван тепер ішов сам по наплавному мосту, і вся майбутня робота, ніби добре поставлений і випробуваний спектакль, відтворювалася в його уяві. На цю виставу цікаво буде подивитися. Недаром якийсь дуже відомий американський інженер приїде сьогодні ввечері спостерігати, як перекривають Дніпро. Про це попереджали спеціально.

Хай приходять, хай дивляться.

Ну що ж, здається, всі сто метрів наплавного мосту в повному порядку. Тут, мабуть, ніяких несподіванок не буде. Треба перевірити, як підготувався лівий берег.

Поява найголовнішого начальника завжди викликає довкола відчуття напруження. Ніби флюїд тривоги розповсюджується широкими, далекосяжними колами. Так і цього разу. «Начальник лівого берега» Грицай, сивовусий, повний інженер, уже стоїть на урвищі греблі, зустрічаючи командира.

— Здрастуй, Степане,— каже підходячи, Караван.

— Здрастуй,— відповідає Степан Петрович Грицай,— останню перевірку робиш?

— Так. Що в тебе?

— Все готове.

Степан Грицай вимовляє ці слова впевнено, твердо. Начальник будівництва може не витрачати дорогоцінного часу.

Якусь мить стоять мовчки біля самісінького урвища греблі.

Внизу проран.

Далеко на горах золоті бані міста.

Сонце вже хилиться до заходу. В його променях літак над обрієм здається золотим.

Караван уважно дивиться на «начальника лівого берега». Позналилися вони тридцять п'ять років тому. Ціле життя минуло, відколи разом будували Тракторний завод, ночами «топтали» бетон, падали від знемоги і втоми, не чуючи понівечених, укритих кривавими пухирями ніг. Це була перша п'ятирічка...

— Про що ти думаєш? — раптом запитує Грицай.

— Не знаю. Так, згадалося...

— І мені згадується, — каже інженер. — А ти, бачу, хитруєш... розрахував перекриття на дванадцять годин, а всім сказав, що триватиме шістнадцять.

— Не знаю, може і в двадцять не вкладемося, — сердито відповідає Караван. — Скажеш «гоп», як вискочиш. Ходімо, покажуй підготовку, — і, несподівано усміхнувшись, додає: — Старієш, догадливий дуже стаєш.

Над містом опускається сонце. Зацікавлено і навіть нескромно заглядає в кожне вікно, освітлює найглибші за́капелки і, знайшовши найзатишніше місце для себе, зупиняється на широкому вікні ідальні Кайданів.

Віктор Семенович щойно прокинувся — перед тривалим польотом обов'язково треба виспатися, — поголився, вмився, зав'язав краватку під твердо накрохмаленим комірцем.

— Чай будеш пити?

— Звичайно, спасибі.

Галина Степанівна також причепурилася по-літньому. На перший погляд ніколи їй не скажеш, що їй сорок. Усім видно, які вони з Ніною схожі. «На один копил шиті», — жартує Кайдан.

— Ну, і що ж ти скажеш? — запитує Галина Степанівна, коли чай випили.

— Не знаю, що їй сказати.

— Він хороший хлопець? Адже ти з ним літаєш.

— То їй що? Льотчик з нього буде хороший, а от людина... Нічого тобі сказати не можу. Не знаю, яка він людина. Оті його витребеньки — штани дудочками, дикуваті сорочки, чуприна, твіст — усе це дурниці. Не вони характер людини визначають, хоч якийсь відбиток на ньому лишають...

— А якби спитали тебе по-фронтовому: «Підеш з ним у розвідку чи ні?» — то що відповів би?

— Саме про це я подумав і не знаю, що відповісти.

— Не знаєш чи не хочеш?

— Ні, чесно кажу, не знаю. Дуже хочеться зразу всі висновки зробити, але боюсь помилитися. Вона його любить.

— Так, мабуть, любить,— тихо погодилася Галина Степанівна,— мабуть, любить.

— Ходімо!

Вони попрощалися на вулиці перед будинком коротко і стримано. Так розставалися завжди, яка б довга розлука не стелилася перед ними.

— Шасливо!

— Шасливо.

До аеродрому, що розкинувся далеко за околицею міста, Кайдан їхав у машині, сам сидючи біля керма. Перед ним звивалася добре знайома дорога, і руки ворушилися майже автоматично, роблячи повороти чи розминаючись з зустрічними автобусами. Густі бори, напоєні ароматом смоляної глици, огортали шосе. Воно ставало все глухішим, аж доки не вискочило з лісу на неозорий простір наддніпрянського степу. Аеродром з великими ангарами, приземкуватими будинками управління, півкруглими, рухомими антенами радіолокаторів та срібними літаками, вишикуваними недалеко від зльотно-посадочної смуги, стало видно як на долоні. Кайдан полегшено зітхнув. Всю дорогу він думав про Ніну, про її майбутнє. Шукав заспокійливої відповіді і не міг знайти. В думках багато разів малював образ Юрка Савчука, повертав і крутив на всі боки, розглядаючи так і так, але нічого не вирішив.

Тепер, коли аеродром уже перед очима, можна думати про інше, не таке болюче й тривожне, хоч від головного запитання все одно не втечеш.

Ворота розчинилися навстіж. Старий борт-механік — пенсіонер — привітав Кайдана усмішкою.

Кайдан поставив машину поруч з десятком інших і швидко пішов до керівника польотів. Назустріч з-за столу підвівся високий, кремезний чоловік років шістдесяти, сповнений сили і здоров'я. Крізь важкі окуляри весело і пронизливо дивилися сірі очі. Войовниче стовбурчилася сива шевелюра. Старече обличчя поважчало, і кутасті складки вже з'явилися біля підборіддя. На лівій щоді широкий шрам, згадка про довоєнний невдалий політ. Звали керів-

ника польотів Ларіон Макарович Кошовий — ім'я це не раз можна було прочитати і в нарисах журналістів, і в указах Верховної Ради. Мабуть, небагато на землі літаків, історію яких не міг би розповісти Кошовий, хоча сам ніколи не говорив, що знає всі таємниці авіації. Якесь вроджене шосте почуття завжди допомагало йому коли не відразу розкрити загадку нового літака, то збагнути її суть згодом і вчасно дати пораду.

— Ну, здрастуй, Кайдан,— гучно привітався він, простягаючи міцну суху долоню.

— Здрастуйте, Ларіоне Макаровичу,— хрипко відповів Кайдан: у присутності Кошового він завжди почував себе трохи ніяково, ніби учень перед строгим, але обожнюваним учителем.

— Сідай дивись, усе для тебе готове. Погоду синоптики обіцяють гарну. Ніч буде прозора, як кристал. І Москва, і Сталінград чисті, як скельце. Про Уфу і говорити нічого.

Кошовий був один з тих старих полковників, які так і не сприйняли перейменування міста на Волзі, а звали його по-старому — Сталінград. Спочатку це дивувало, потім усі при звичаїлись.

Кошовий передихнув.

— Прилади твої інженери вже поставили. З тобою полетять двоє — Вороненко і Жуков. Програма вам усім відома. Москва, Уфа, Сталінград і додому. Є запитання?

— Ні, немає.

— Добре. А от у мене до тебе є.

— Слухаю.

— Як тобі подобається твій другий пілот, товариш Савчук?

Кайдан ніби спотикнувся на рівному, уважно глянув на гострі, посилені товстими скельцями очі Кошового.

— Чому виникло таке запитання?

— Спершу дай відповідь, а тоді я тобі все скажу.

Дивно, одне і те саме запитання приходиться до нього з різних боків, так і до повного оточення недалеко: куди не повернися, усі Савчуком цікавляться.

— Нічого поганого про нього я сказати не можу,— відповів Кайдан.

— А хорошого?

— Літатиме він добре.

— А людина він яка?

— Цього я не знаю.— Голос Віктора Семеновича звучав

дедалі сухіше.— Ми ще мало налітали разом. Восени все знатиму точно.

Так, до осені він повинен усе знати достеменно.

— Ну що ж, чекати недовго,— усміхнувся великими за-тверділими губами Кошовий і пояснив:— Я три дні тому в ресторані вечеряв. Гість приїхав, однополчанин. Жінка опуків у Крим повезла. Довелося друга до ресторану вести.

— Добре повечеряли? — ввічливо запитав Кайдан.

— Добре. Ресторан «Зозуля», кухня перевірена. Але не про те мова. Там оркестр грає. Колись називали джаз-банд, а тепер по-новому естрадний ансамбль зветься. Труба, саксофон, барабани усілякі — великі й малі. Звичайно, танці. Стиляги й не стильяги,— різні люди танцюють. Один такий старий селезень танцював з молодичкою, що мене острах брав: ще мить — і інфаркт.

Він уважно глянув на Кайдана. Льотчик промовчав.

— Ну от, недалеко від нас сидять четверо хлопців. На вигляд стильяги, але вечеряють мирно, п'ють стримано, тільки весь час чогось сперечаються, а чого — зрозуміти не можна, музика грає, галас. Раптом один підстрибує, ніби його через стілець голкою штрикнули, і біжить до оркестру. Щось там таке капелъдудкінові тому доводить, тоді папірця синенького йому в руку тицяє і хапається за саксофон. Глянув я на нього і мало з стільця не впав. Юрій Савчук. Наш. Красень. У мене аж мурашки по спині полізли, хоч крізь землю провалилися. А в залі чомусь тихо стало, коли він саксофона схопив. І от почалася музика...

— Жах? — чи то з надією, чи то з тривогою запитав Кайдан.

— У тому й річ, що ні. Грає, вишкварок, як бог. Я й не знав, що саксофоном таке витворяти можна. Наче людина в ньому засіла чи душа її принаймні. То плаче, то сміється, то сумує, одним словом, заговорив саксофон як живий.

Кошовий зупинився, намагаючись прочитати на обличчі Кайдана враження від своїх слів. Та обличчя в льотчика лишалось непроникним: підкреслено спокійним, майже застиглим.

— І от я, одверто кажучи, трохи розгубився,— задумавно сказав Кошовий.— Ще на моєму віку, в двадцятих роках, звичайна краватка на шиї вважалася виявом буржуазного розкладу, а вже про вальс чи фокстрот і говорити нічого. Коли б у ті часи льотчик утнув щось подібне, вік би йому літака не бачити. Але змінюються часи, моди, люди,

критерії, все змінюється. Я це розумію. І хоч далеко не все в сучасних звичаях мені подобається, смішно було б старатися переробити щось на свій лад. Але на серці у мене тривога. Розумієш? Тривога. Саме тому я й запитав тебе про Савчука. Я знаю, одей саксофон, сорочка всіх кольорів веселки — це як шкаралупа на людині. Налетить справжня буря — це зникне. А от чи є у нього в серці отой сталевий стрижень, що його ніякий ураган не зламає, — не знаю. І саме тому тривога. Ну, що скажеш?

— Нічого, — тихо відповів Кайдан. — Люди перевіряються не в ресторанах.

— А чи не буде пізно перевіряти?

— Думаю, що ні. І давайте, Ларіоне Макаровичу, перейдемо до діла.

«Чому йому неприємна ця розмова?» — запитав себе Кошовий і, не знаходячи відповіді, задумано мовив:

— Ну що ж, до діла, то й до діла.

Справді, запитань у льотчика-випробувача сила-силенна, тільки виникають вони найчастіше вже в польоті.

— Твій виліт о двадцятій, — сказав Кошовий, — маєш попереду півтори години. Я тут півгодини побуду, а потім перейду на командний пункт.

— Ясно.

— «Головний» з тобою перед стартом поговорить, — попередив Кошовий, — дуже він твоїм польотом цікавиться.

— Можу його зрозуміти.

Начальника окремого конструкторського бюро і директора заводу, до якого належав аеродром, всі просто звали «головний». Слово це вимовлялося по-різному, інколи з обожненням і захопленням, інколи з обуренням, але завжди з повагою. Можна було знайти добрі чи лхі риси у вдачі «головного», але що він талановитий і авторитетний — цього не заперечував ніхто. І саме тому слова «головний сказав» були майже законом у невеличкому світі, який звався «ЦКБ авіазаводу».

— Ну що ж, щасливого польоту.

Кайдан посміхнувся у відповідь, кивнув на прощання головою і вийшов. Розмова про Савчука не йшла з думки. Усі проходять іспити і випробування, не тільки машини, а й люди. Хіба кожен політ для нього самого не іспит? Напевне. Скласти його доводилося вже сотні й тисячі разів, та інколи трапляються такі несподіванки, що й не повіриш. Колись у нього в польоті відлетів закриток. Просто відла-

мався. Як пощастило посадити машину неушкодженою, один бог святий знає. Тепер машини такого типу літають на всіх лініях Аерофлоту, і в жодній саме тому ніколи не відламується закрилок, що він тоді зміг урятувати літака. Нещодавні польоти часто розповідають конструкторам більше, ніж благополучні. Але не буде він накликати біду чи спеціально шукати якихось ускладнень. Хай усе йде так, як ішлося. Ні поспішати, ні навмисне затримувати не слід. Усе прийде в свій час.

Ця думка, мабуть, стосується не тільки літаків, але і Юрка Савчука. Прийде час — і ясно виявиться його характер. Є в ньому отой сталевий стрижень, про який казав Кошовий, чи немає? Спеціально цікавитися тим не треба, бо відповісти може тільки життя. Отже, спокій і терпіння.

Так міркуючи, він дійшов до невеличкого будиночка, відведеного для екіпажу. Тут вони перевдягаються, готуються до польоту, інколи спочивають.

Коли Кайдан прочинив двері до коридора, десь у глибині будинку почувся вибух сміху. Постояв мить, прислухався, чи не чути серед веселих голосів Юрка Савчука. Ні, здається, не чути. Усміхнувся, кепкуючи сам із себе, і, вже не роздумуючи, зайшов до чималої кімнати, в якій зібрався перед польотом екіпаж літака «Дніпро».

Іх було тільки троє в кімнаті, а не четверо. Радист, невисокий, присадкуватий, квадратний у плечах Євдоким Сотник. Штурман, зовсім сивий, попри свої тридцять п'ять років, високий і худорлявий Павло Павлов. Борт-інженер Володимир Калита дуже схожий на спокійного, зарослого чорною вовною неповороткого ведмеда. Всі добре знайомі, можна сказати, досконало вивчені. За звичкою встали, коли зайшов командир, привіталися.

— Савчука ще немає? — ніби не надаючи цьому запитанню жодного значення, спитав Кайдан.

— Ні, він уже тут, побіг до ідальні заправлятися, — відповів Павлов.

Віктор Семенович глянув на годинника. Вісімнадцята двадцять п'ять. Збір призначено на вісімнадцяту тридцять. Юрій Савчук має повне право ще п'ять хвилин бути відсутнім.

«Що це зі мною? — подумав Кайдан. — Став дріб'язковим? Виразовую хвилини? Дивно!»

— А ви вже заправилися? — чомусь значно суворіше, ніж слід було б, запитав він.

— І заправились, і сухопай узяли. На всіх,— скосив очі на чималого пакета в кутку радист Сотник.— Голодні не будемо.

Інженер Калита з мовчазною гордістю глянув на пакета, на два чималих термоси поруч. Усі чомусь засміялися.

— Не бачу причин для сміху,— густим басом відказав інженер. Обличчя його було свіжопоголене, аж синювате. Борода в нього росла така шорстка і так швидко, що іноді Калита голився по двічі на день.

Двері рипнули, так обережно, ніби людина, яка стояла за ними, вагалася — заходити чи ні, і на порозі став добре знайомий Юрій Савчук. Його легка червоно-синя сорочка, випущена поверх штанів, сліпила очі своєю яскравістю.

— Точно прийшов,— відзначив Павлов.

Кайдан зловив себе на бажанні глянути на годинника, перевірити час, але стримався.

— Добрий вечір,— привітався Савчук, уникаючи дивитися на Кайдана.

«Яка вона буде, оця наша зустріч? — думалося йому.— Адже Кайдан тепер усе знає. Як він поставився до слів Ніни? Яке почуття приховується за зовнішнім спокоєм? Що він думає насправді?»

Раптом Юркові здалося принизливим отак стояти, опустивши погляд і ніби відчуючи себе винним, тимчасом як і крихти провини немає в його душі. Гордо, може, навіть з викликом глянув юнак в обличчя Кайданові.

Льотчик дивився на свого помічника уважно, спокійно, і нічого не можна було прочитати в глибині його прозорих очей. Може, тільки трохи гостріші вони, ніж звичайно, а може, то Юркові ввижається від хвилювання...

— Добрий вечір,— ще раз повторив Савчук.

— Добрий,— за всіх привітно відповів Павлов.

— Слухай, Юро, а біля корів ти безпечно проходиш? — лагідно спитав радист Сотник.— Вони на твою сорочку не кидаються?

— Ні, вони мають добрий смак, навіть ліпший, ніж деякі радисти.

— Годі, товариші,— посміхнувся Кайдан,— прошу до мене ближче,— підійшов до столу, розстелив велику карту.

Вони вийшли з кімнати через півгодини, перевдягнувшись у сині льотні комбінезони, змінившись не тільки зовнішньо, але й внутрішньо. Десь там, за межею аеродрому, лишилися жарти, спірки про Юркову сорочку, кепкування

з непомірного апетиту інженера Калити. Тепер душами їхніми оволоділо передчуття великої, важливої, а може й небезпечної роботи,— випробного польоту.

Мабуть, найбільше з усіх змінився Савчук. Обличчя його стало зосередженим і серйозним, рухи стриманими і точними. Але, незважаючи на це, у глибині весь час тремтіла щаслива усмішка, а на серці, неподолана і непрохана, відлунювалась пісня: «Я лечу над землею, під синім небом, а на землі Ніна...» Юрко не проганяв пісню, вона не заважала йому думати, все помічати й оцінювати, але не зникала ні на мить, проходячи десь у найдальшому ешелоні думок.

Важкий двомоторний пасажирський літак «Дніпро», який вони повинні були сьогодні випробувати, мав ще коротшу назву НА—66 — відповідно до ініціалів конструктора і номера моделі; правда, всім більше подобалося повне ім'я.

Він стояв край аеродрому на бетонованому майданчику. Довкола метушилися люди, і саме їхні постаті давали змогу уявити розміри літака. Це була не найбільша машина, створена головним конструктором з ініціалами «НА», але одна з його улюблених.

Ні, це не той неймовірно швидкісний літак, що силою своєю аж землю потрясає, коли переходить звуковий бар'єр. Навпаки, його швидкість була відносно невисока, кілометрів 600—700 на годину, не більше. І красою особливою він не вражав,— товстий, великий фюзеляж, крила поставлені не знизу, як у модних конструкціях, а зверху. Два турбінних мотори, вмонтовані в кожне крило, і з-під кожного витикається міцна «нога», що спирається на землю надійними шинами. У носовій частині ще одна «нога» — ніби дзьоб птаха, опущений до сірого бетону. Високо вгору піднятий вертикальний кінь і рулі повороту. Все звично сріблясте, буденне, скромне. На перший погляд навіть незрозуміло, чим може причарувати отакий незграбний літак.

Та коли згадаєш, що до сотні пасажирів можуть зайняти в ньому вигідні крісла, злетіти не з бетонованого аеродрому, а із звичайної лісової галявини, подолати мало не десять кілометрів й опуститися на такий же польовий аеродром, то мимоволі починаєш поважати цю машину. Це літак-трудівник, робочий кінь авіації. Пасажири зовсім не збираються встановлювати світові рекорди. Вони хочуть брати квитки, спокійно летіти і прибувати куди треба вчасно і безпечно. Це літак для них.

Пілот-випробувач Віктор Семенович Кайдан уже налітав десятки тисяч годин, кілька тисяч разів злітав у небо і все-таки, підходячи до машини, щоразу в душі відчував загамовану радість передчуття польоту. Мабуть, серед наших прадавніх предків були і птахи, і слід їхніх інстинктів лишився у таємних глибинах людського мозку. Тож коли підходиш до літака, цей неясний спогад кристалізується, примушує хвилюватися, хоча давно вже немає у людини власних крил.

Кайдан дуже любив оцю мить перед польотом, коли літак ніби вітається з тобою, ще не знайий, не перевірений, повний несподіваних таємниць. Кожна машина здавалася льотчикові схожою на живу істоту з власною вдачею, звичаями й особливостями.

Члени екіпажу відразу розійшлися по місцях, перевіряючи свої служби. Востаннє перевіряють давачі в багатьох точках літака інженери-експериментатори. Самописці — автоматичні апарати точно запишуть усі навантаження, відхилення від рівноваги, кутові швидкості. Вони чутливіші, точніші за людину і помічають те, чого не в силі відзначити мозок. Двоє інженерів-експериментаторів теж вирушають у політ. Вони проведуть цілу серію дослідів — науковий план уже давно розроблено і затверджено. Зараз літак дуже скидається на величезну лабораторію, де всі — від першого пілота до радиста — справжні вчені. Вони і є вчені, ці люди з найвищою теоретичною і життєвою освітою.

Перед польотом Кайдан перевіряв не тільки літака. Він помітив, як повагом обійшов з усіх боків велику машину другий пілот, по-хазяйськи придивляючись до найменшої дрібниці, потім піднявся у фюзеляж. Кайдан бачив, як ворухнулись елерони, рулі — Юрій перевіряв управління, намагаючись не знайти, а відчутти хоч найменший натяк на неполадку. Перед вильотом Кайдан так само перевірить літак, повторить усе те, що зараз робить Савчук.

До нього підійшов керівник інженерів-експериментаторів, доповів про готовність усіх систем.

— Щасливого польоту!

Відійшов, забираючи своїх інженерів, і людей біля літака поменшало. До вильоту півгодини. Остання перевірка готовності.

Кайдан обійшов літака з усіх боків, уважно обдивився. Коли другий пілот чогось не помітить, то це ще півбіди, після нього командир гляне. А от коли не помітить і перший, то це вже справжня біда — за ним немає нікого.

Зовні все гаразд, зайдемо всередину. Довжелезний просторий тулуб літака, пасажирський салон, в якому згодом розмістяться вигідні крісла і вродливі стюардеси пригощатимуть пасажирів прозорими карамельками й лимонадом, поки що заповнений невисокими металевими шафами. За скляними роздвижними дверцятами своїм окремим життям живуть прилади-самописці. Вони прислухаються до найменшого тремтіння у крилах чи хвостовому оперенні, записують температуру й тиснення в усіх точках літака, уловлюють не тільки механічні, але й магнітні напруження. Після польоту екіпажів корабля разом з групою інженерів доводиться довгенько розшифровувати записане променями світла на фотоплівці. Сучасний пілот-випробувач мусить бути вченим.

Екіпаж уже на місцях. Парашути пристебнуті. До вильоту лишилися лічені хвилини.

Кайдан неспішно, знову уважно придивляючись до всього, пройшов салоном у ніс літака на своє місце. Привітно кивнув до хлопців, хоч бачився з ними зовсім недавно. Кабіна в «Дніпрі» зручна і містка, з просторими шибамі плексигласу. Площа обзору велика і ясна. Штурман теж сидить у носі літака, попереду і нижче пілотів; йому треба все бачити, щоб добре орієнтуватись.

Місця радиста і борт-інженера позаду. Вони сидять у кріслах, де сидіння замінено парашутами. Перед кожним столик і приладові щити.

Ну що ж, зовні немовби все гаразд.

У людини, яка, нічого не знаючи про літака, вперше сяде на місце пілота, напевне, голова запаморочиться від неімовірної кількості стрілок, шкал, тумблерів, покажчиків, лампочок. Прилади розповідають пілотові про те, що робиться в літаку — про тиск повітря й мастило, про електричну напругу, про кількість обертів турбін, про... Неможливо перелічити усе, що контролюють прилади. Вони можуть навіть крикнути пронизливим голосом сирени, попередити екіпаж про небезпеку.

Сучасний літак — це згусток найвищих досягнень багатьох наук, починаючи від металургії і кінчаючи радіоелектронікою. Про це завжди думав Юрко Савчук, сідаючи на своє місце другого пілота.

«Дивовижна машина — літак, — снувалося в голові. — Коли візьмешся за оці химерно вигнуті, ніби круті баранячі роги, ручки штурвала (вони вигнуті так не для краси, а для того, щоб не затуляти собою стрілок приладів), літак здається живою істотою, а ти його мозком. Мені навіть не

треба дуже крутити штурвал, щоб виправити літак. Досить лише подумати про це, руки самі зроблять ледь помітний рух — і оживуть елерони на обрізах крил, а літак чи похилиться, чи виправиться, — як я хочу. А тільки-но подумаю «злітаю вгору» — руки самі потягнуть штурвал до себе, зовсім непомітно. Тут усе таке точне й чутливе, що наче згладжується грань між нервовою системою пілота і системами управління літаком. Вони так досконало й точно включені одна в одну, що коли грань між ними стане помітною чи зв'язок обірветься, трапиться лихо».

Кайдан надів шоломофон, з'єднав його проводи з системою зв'язку, помацав рукою кружальця ларингофона, ніби перевіряв, чи міцно прилягли до горла, і скомандував:

— Екіпажеві доповісти готовність.

Усі коротко доповіли.

— Інженери-експериментатори готові?

Він запитував тихо, але переговорний прилад точно передавав усім членам екіпажу його слова, а магнітофон записував їх на плівку. На стартово-командному пункті такий же магнітофон запише кожну команду, кожне слово пілота чи будь-кого з членів екіпажу. Випробний політ проходить під точним і непослабним контролем телеметричної станції. Це не від недовіри до пілотів, причина простіша й жорстокіша. Якщо станеться катастрофа (не будемо сором'язливо відводити очі — у випробних польотах нових літаків і таке трапляється), то, читаючи записи, можна взнати причини лиха, оцінити дії пілота і збагнути найголовніше: де в організмі літака знайшлося вразливе місце.

Після доповідей членів екіпажу літак починає оживати. Тепер це — відокремлений світ, тільки по радіо зв'язаний з землею. Поблизу немає жодної людини. Герметично задраєно двері. Увімкнено червонувате освітлення на приладах — і ясно видно білі стрілки, помилитися чи прогавити щось неможливо.

Кайдан натиснув тумблер — закрутився, зашарудів електричний моторчик, що розкручує турбіни. Машина прокидається від глибокого сну. От нехотя ворухнувся і спершу повільно почав крутитися лівий гвинт, дуже скидаючись на людину, що раптом безладно замахала руками. Та ось уже не видно лопатей гвинта, тільки прозоре коло свистить і переливається біля крила.

Літак живе. Він готовий до польоту, і вже не віриться, що він стоїть на землі. Саме в цю мить у Юрка Савчука з'являється оте благословенне відчуття, немовби він уріс

у машину, став її найголовнішою частиною, її мозком. Так само, як Кайдан, він живе в кожній системі літака і добре знає, що відчуття це посиляться, коли «Дніпро» злетить. Позаду захлинаються гвинти. Ну, чого ж чекає командир?

Несподівано в його вухах, уплітаючись у мелодію могутніх пропелерів, починає прорізатися пісня: «Я лечу над землею, під синім небом, а на землі Ніна...»

Де вона зараз?

Коли вони злетять і ляжуть на курс, то неодмінно пройдуть над будівництвом. Звичайно, побачити нікого не пощастить: де там помітити малесеньку дівочу постать з такої височини? Але саме над «Дніпробудом» Юрко Савчук трішечки поверне штурвал, і літак гойдне крилами, ледь помітно, але цілком достатньо для того, щоб Ніна побачила і зрозуміла привітання.

«Я лечу над землею...» Ні, я ще не лечу, це неправда. Чого чекає Кайдан?»

Ага, от уже взявся лівою рукою за ручку рульового пристрою, що повертає передню «ногу», дав більше обертів турбінам, літак зрушив з місця, плавно покотився по асфальту і зупинився недалеко від зльотної смуги.

— Я «П'ять п'ятірок»,— чує Юрко Савчук голос свого командира з шоломофоні,— дозвольте вийти на старт.

— Я «Буря»,— чується упевнений голос Кошового,— почекайте, з вами будуть говорити.

І зразу за тим добре знайомий голос головного конструктора, творця цього літака:

— Я «Вітер». «П'ять п'ятірок», як самопочуття?

— Я «П'ять п'ятірок». Самопочуття чудове.

— Бажаю вам чудового польоту і повного виконання програми.

— Спасибі. Сподіваємося виконати завдання добре.

— Щасливого польоту.

Стандартні слова, а скільки приховано почуттів за ними, знають тільки конструктор, керівник польотів та пілоти. Далеко за кордонами нашої Батьківщини цілі системи радіопідслухування намагаються почути, записати ці слова і зробити з них відповідні висновки. Вони вже давно знають — у Радянському Союзі випробовують нову машину. Яка вона — невідомо. Пасажирська чи військова — не знає ніхто. Тому такі скупі слова радіорозмов, Кайдан утратив своє ім'я й перетворився на номер «55555», який, напевно, скоро зміниться. Сховалися за позивними конструктор і керівник польотів.

Віктор Семенович добре, знає головного конструктора, і не слова його, а найтонші нюанси голосу розповідають пілотові значно більше, ніж стандартні речення, сказані на прощання.

— Я «П'ять п'ятірок»,— каже він,— дозвольте зайняти виконавчий старт.

— Я «Буря»,— чується у відповідь,— виконавчий старт дозволяю.

Похитуючись на твердих шинах, «Дніпро» повільно виїздить на злітну смугу пустельного аеродрому, зупиняється.

Кайдан дивиться на довгу бетоновану лінію, вилізану тисячами коліс важких літаків. Зараз він полетить. Йому вже чимало, як для льотчика, років, але він ще літає і збирається літати довго. І щоразу, коли доводиться зніматись у повітря, він про себе повторює одну й ту фразу:

«І знову мотор ліворуч, і знову мотор праворуч, і знову в польоті».

Віктор Семенович не знає, звідки і коли вона прийшла до нього вперше, але вона згадується щоразу, як чаклунське слово перед зльотом.

Короткими рухами руки увімкнено систему, що випускає закрилки. Потужно, надійно гудуть мотори, літак готовий стати птахом.

— Я «П'ять п'ятірок». Дозвольте зліт.

— Я «Буря». Зліт дозволяю.

Кайдан трохи здвигає важелі управління двигунами, і мотори починають працювати у напруженому злітному режимі. Гальма на колесах відпущено. Літак рушає з місця. Турбіни ревуть оглушливо десь позаду. Сірі шестикутники злітної смуги починають зливатися перед очима.

Короткий рух штурвала на себе. Ззаду підвівся руль висоти, ніби притиснув хвіст літака, й ось уже відірвалась од бетону передня «нога», збільшився кут атаки, і весь корпус — ніби націлена в небо стріла. Ще треба збільшити швидкість, витримати той же кут атаки, і скоро настане мить, коли крила відчують свою повну силу й одірвуть літака від землі.

«І знову мотор ліворуч, і знову мотор праворуч, і знову в польоті».

Ось уже легко цілують сірий бетон колеса, дужчими стають крила, і машина, що важить десятки тонн,— тільки пального в кесонах і баках п'ятнадцять тисяч кілограмів,— відривається од землі.

«І знову в польоті...»

Літак уже летить, униз відходить бетонована смуга аеродрому, хоча машина не пробігла й половини її довжини.

— Прибрати шасі,— командує Кайдан.

Це робота Юрка Савчука. Він звично звільняє запобіжник крана і повертає важіль. Гідравлічна система, в якій рідина тисне з силою сотень атмосфер, приходить у рух. На маленькому табло перед пілотом символічне зображення літака і розташування його «ніг». Коли «ноги» прибрані, стали на замки й стулки за ними закрилися, засвічуються три червоних лампочки. Коли «ноги» випущено — три зелених. Уважно дивиться Юрко Савчук на маленьке табло з коричневої пластмаси. От спалахнула червоним світлом верхня лампочка — сховалася передня «нога». От засвітилася багряно права — сховалася права. Чому ж не спалахує ліва? Що з лівою «ногою»? Поруч з темною дірочкою горить квадратове червоне віконце: це значить — стулки не закрилися.

— З лівою «ногою» щось не гаразд,— доповів Савчук.

— Бачу,— відповів Кайдан,— продовжуємо зліт.

Земля відходила вниз дедалі швидше. Савчук знав: треба спершу набрати надійний запас висоти, а потім уже думати про шасі.

Вони злетіли на сто метрів. Одним рухом Кайдан сховав випущені закрилки. Тепер літак залізаний, як риба, і коли б не відкриті стулки і несхована ліва «нога», повітря обтікало б його вільно й легко.

Цю частину шасі Кайдан відчував, як власну поранену ногу.

— Борт-інженерові перевірити тиск у гідравлічній системі.

— Тиск нормальний,— чути голос Калита.

— Огляньте шасі.

Калита вийшов з кабіни в салон. Ще нічого не знаючи, схилився над своїми самописцями експериментатори.

Інженер глянув у кругле віконце. За бортом ще ясно світить сонце. Лівий мотор видно до найменшої заклепочки. Але «нога» чомусь не сховалася, не стала на своє місце, і стулки за нею не закрилися. Навіть видно рубчасті тверді колеса. Що там сталось? Яка випадковість могла порушити тисячу разів перевірену систему?

Нічого не може сказати борт-інженер Калита. Ясно одне: не прибравши шасі, випробування літака провадити не можна.

— Доповідаю, ліва «нога» напіввипущена.

— Пробую аварійну систему,— відповів Кайдан.

Аварійна система вдвоє потужніша за звичайну, але і вона неспроможна сховати в надійне, затишне гніздо цю кляту «ногу».

— Спробуймо випустити шасі,— запропонував інженер.

— Випускаю,— погодився Кайдан.

Засвітилися на табло дві зелених лампочки, горішня і права. Слухняно вийшли на волю і стали на замки передня і права «нога». Ліва ворухнулася, вийшла з-за ступок і безсило повисла в повітрі, як протез, позбавлений живих м'язів.

Що могло статися з нею? Потім, уже в ангарі, літака повісять за кінчики крил, підіймуть над землею, сотні разів випускатимуть і прибиратимуть шасі, доки знайдуть кляту причину. А зараз нічого невідомо, щось заскочило і висить, ніби зламана, «нога», і спертись на неї, сідаючи на землю, вже неможливо.

— Прибрати шасі,— скомандував Кайдан, і знову засвітилися перед ним тільки дві, а не три червоні точки.

Усе ясно. Гідравлічні системи поставити «ногу» на місце неспроможні, випробування літака доведеться відкласти. Треба вирішити, як урятувати дорогоцінну машину. Вона дорога не тому, що багато грошей коштують матеріали і праця, вкладені в неї. Вона — згусток роботи величезного колективу, і розбити її — значить закреслити майже все зроблене.

Ніхто ще не виміряв швидкості плину думки, але, мабуть, ніколи в житті думки в льотчика Кайдана не мчали так швидко, як зараз. Звичайно, в кожного із членів екіпажу є парашут. Небезпека поки що нікому не загрожує. Рівно летить літак, надійно гудуть мотори. І все-таки спокій цей чисто уявний, бо невідомо найголовніше — як сісти на землю. Правда, йому доводилося приземляти важкі літаки на дві «ноги», але без пошкодження машини, хай навіть невеликого, не обходилося. І щоразу на ремонт витрачали дорогоцінні тижні, і щоразу на серці лишалося ядуче й болісне відчуття незадоволення собою. Посадити таку машину на дві «ноги», нічого не пошкодивши, неможливо. В останньому поранене крило обов'язково черкнеться землі, а нічого хорошого від зустрічі крила з землею не буває.

Далі зволікати не можна, треба приймати рішення.

— «Буря»,— покликав Кайдан,— я «П'ять п'ятірок».

— Я «Буря»,— дійшов до його свідомості добре знайомий, трохи хрипкуватий голос Кошового,— що у вас?

— Ліва «нога» не лягла на місце. Основна й аварійна системи не дають ефекту.

— Ваше рішення? — запитав Кошовий.

Ось і настала хвилина, коли треба сказати своє тверде слово. Правильне слово. Від того, що вирішить льотчик Кайдан, залежить усе.

Юрко Савчук сидів на своєму місці мов закам'янілий. Він добре знав: вирішувати має право тільки командир, і ніякі поради йому не потрібні.

«А що б ти вчинив, коли б опинився на місці Кайдана?» — запитав він сам себе і зразу відповів:

«Вів би випробування далі, а ранком вирішив би».

«З незакритими стулками? На повній швидкості їх просто б відірвало потоком повітря, і взагалі які це випробування, коли машина поранена», — з'явилася інша, розважливіша думка.

«Значить, треба негайно сідати на дві «ноги» і припиняти цей непотрібний політ».

«Сідати, маючи на борту майже п'ятнадцять тонн пального?»

В думках Юрія тепер жило ніби два пілоти: один легковажний, одчайдушний, другий, навпаки,— холоднокровний, точний.

«Невже літати цілу ніч у зоні випробних польотів, чекаючи, доки мотори сплять майже весь гас, а тоді садовити полегшену машину на землю?»

«Веселенька буде нічка, нічого не скажеш».

Ці думки встигли вкласти в коротку мить між останнім запитанням Кошового і відповіддю Кайдана.

— Моє рішення: витратити пальне, літаючи в зоні випробних польотів, а ранком спробувати випустити шасі, застосовуючи перевантаження. Коли це не вдасться, приземляти полегшену машину на дві «ноги».

Мить на стартово-командному пункті, в ефірі і на літаку тривала тиша. Поки Кошовий ніби зважував відповідь, пролунав інший, теж добре знайомий голос головного конструктора:

— Я «Вітер». Майте на увазі, «П'ять п'ятірок», великих перевантажень бути не може.

— Я «П'ять п'ятірок», межа перевантажень цієї машини мені відома.

— Гаразд, тоді вранці пробуйте.

— Єсть,— коротко відповів Кайдан.

— Я «Буря». «П'ять п'ятірок», усе ясно? — запитав Кошовий.

— Усе ясно.

І відразу в літаку запала тиша.

«Як це я не подумав про перевантаження? — докоряв сам собі Юрко Савчук.— Метод давно відомий, багато разів застосований...»

«І досить небезпечний для такої важкої пасажирської машини,— знову почав глузувати інший голос.— Це тобі не військовий винищувач».

«І все-таки вранці ми спробуємо цей метод,— заперечив Юрій,— і напевне сядемо благополучно, ти недооцінюєш нашого «Дніпра».

«Яка б хороша не була машина, все одно це вайлуватий пасажирський тихохід,— глузував той, другий,— і великих перевантажень тут застосувати не можна».

«Може й пробувати не слід?»

«Ні, спробувати треба неодмінно».

«Значить, командир вирішив усе правильно?»

Юрій одірвався від своїх думок і глянув униз. Десь праворуч і позаду сідало сонце. Внизу плив на просторах піщаних плесак Дніпро. Дві коси, дві частини греблі глибоко врізалися в його гнучке тіло. З висоти здавалося, ніби проран — тільки малесенька смужка і кінці наливної греблі вже зійшлися, але Савчук добре знав, що лишилося більше ста метрів. По обох відтинках загати, наплавному мосту і прилеглих шляхах бігли, мов іграшкові, маленькі машини, звивалися хмари куряви.

Раптом літак похитав крилами. Савчук глянув на Кайдана запитливо.

— Дніпро перекривають,— похмуро сказав перший пілот.— Он яке діло роблять. А ми тут у небі, як в ополонці, бовтатися будемо.

Невимовна досада відлунилася в голосі Кайдана, але він стримав себе, не дав вирватися лихим почуттям, добре знаючи, як небезпечно в його становищі втратити рівновагу.

І хоча він не вимовив більше жодного слова, поганий настрій по невідомій системі зв'язку передався не тільки всьому екіпажеві, але досягнув стартово-командного пункту і навіть кабінету головного конструктора. Всі знали: ніякого нещастя не трапилося, Віктор Семенович Кайдан

напевне посадить машину з найменшими пошкодженнями. Проте посмішки зникли.

Тільки Юрій Савчук ні на мить не втратив доброго настрою. Під літаком пропливало будівництво. Хотілося побачити кран, на якому працює Ніна, та хіба розрізниш його з такої височини? Все одно Ніна зовсім близько, навіть присутня в цій величезній машині, і, мабуть, тому в серці все ясніше і ясніше звучить пісня:

«Я лечу над землею, під синім небом, а на землі Ніна, і я її люблю».

Юрку раптом здалося, що Кайдан особливо уважно глянув на нього. Невже він не подумав пісню, а проспівав уголос? Не може такого бути!

І він усміхнувся такою щасливою усмішкою, що Віктор Семенович мимоволі запитав:

— Що вас так обрадувало, товаришу Савчук?

— Шасі,— і хвилини не вагаючись, відповів другий пілот,— дуже добре, що сталося це саме тепер, з нами. Уявіть щось подібне в звичайному рейсі. Жінки, діти, командировочні. На землі знайдемо причину і забудемо й думати про цю аварію. Усі випадковості мусять траплятися тільки з нами.

— Он як,— тихо мовив Кайдан, і Савчук не зрозумів відтінку його голосу.

Якусь мить помовчали.

— Дніпро перекривають,— сказав Юрій.— Хотів би я подивитися...

— На кого?

— На будівників,— легко відповів другий пілот і ясно побачив перед собою затуманене прозорою зеленкуватою річковою хвилею обличчя Ніни.

І знову довге мовчання в літаку, хвилин, може, п'ятнадцять повного спокою й неквапливого роздуму. Потім у шоломофоні лунає незнайомий голос.

— Я «Електрон». «П'ять п'ятірок», ваше віддалення двісті кілометрів, лягайте на зворотний курс.

— Я «П'ять п'ятірок»,— неохоче відповідає Кайдан,— вас зрозумів, розвертаюсь.

Літак хилиться на ліве крило, роблячи розворот, і летітиме назад, аж доки в шоломофоні пролунає новий голос:

— Ви проходите станцію приводу, лягайте на заданий курс.

І знову розворот на 180 ступенів, і знову політ по прямій.

На землі вже посутеніло, але над Дніпром, на будівництві ГЕС,— ясне світло великих прожекторів, видиме з великої височини.

«Там Ніна»,— думає Савчук.

Вона й справді там. Віддала в штаб записку Каравана і, відчуваючи себе дуже потрібною на будівництві людиною, рушила назад до свого крана, дійшла до містка через камеру шлюзу, через бетонований коридор, що прориває греблю, і спинилася. Перепаду рівнів води немає, сталеві ворота шлюзу ще не закриті, і в камері біжить такий же потік, як і в прорані. Саме тут проходять пароплави й баржі. Важко плисти проти течії, тому інколи доводиться допомагати з берега долати пінисту струму. Але величезний «Тарас Шевченко» допомоги не потребує. Сильно і впевнено збурюють воду його гвинти. Повільно підбирає під себе зеленкувату стрімку течію в шлюзі, напружено, метр за метром, посувається вперед і, нарешті, виривається з бетонованого оточення в простір горішнього б'єфа. Й одразу зверху вниз пускають самохідну баржу, повну щебеню. Вона важить мало не дві тисячі тонн, а пролітає крізь шлюз, як тріска. Страшна, незборима сила — стихія води, і треба бути добрим інженером, щоб її підкорити.

«А ми сьогодні її скоримо»,— подумала Ніна, проводжаючи поглядом баржу, що з розгону впливла далеко за нижній б'єф, широко розгортаючи перед собою пінну хвилю.

Біля барака, там, де ще восени вкопали в пісок круглого стола, зібралося чимало молоді. Шофери самоскидів, водії бульдозерів, механіки грейферів, крановщиці й сигнальниці,— всі тут зійшлися. Біля столу інженер з відділу механізації будівництва востаннє перевіряє графік руху машин. Поруч нього бригадири й техніки. Усе наче в театрі, коли там уже прочитали п'єсу і головний режисер розподіляє ролі між акторами. Тільки, на відміну від театру, тут немає дургорядних виконавців, усі важливі і відповідальні. Тьотя Даша, бригадир крановщиць, змінилася невпізнанно. Це вже не та балакуха жінка, що охоче розповідає казки чи плітки своїм молоденьким ученицям. Зараз це командир невеличкого загону дівчат, який точно знає, куди кого послати, де кого поставити, і не послухатися її неможливо.

Над бараком прибите на двох щоглах червоне полотнище, і на ньому білими літерами: «Сьогодні комсомольський

штурм». Слова звичайнісінькі, чути їх доводилося багато разів,— весь «Дніпробуд» — комсомольська будова,— але коли прочитаєш їх сьогодні, серце стискається від хвилювання. Так, ніби два роки працювали, самі не дуже розуміючи ваги і значення своєї праці, а зараз дійшли до найсвятішого, до мети.

— Все ясно? — запитує інженер.

— Ясно.

— Є запитання?

— Коли закінчиться штурм?

— Розраховано перекрити Дніпро о дванадцятій завтра, але від нас із вами, від нашої організованості залежить перекрити його значно раніше. Ще є запитання? Немає? Добре. Прошу всіх зайняти свої місця. Зелена ракета о двадцятій годині з командного пункту — початок перекриття.

Вони одійшли від барака стихені, без сміху і жартів. Є якась особлива урочистість в короткому побаченні напередодні великої роботи.

Поруч з Ніною, крокуючи в ногу з нею, опинився Павло Василевич, шофер з важкого самоскида, високий чорнявий хлопець, такий небезпечно гарний, що аж дивитися на нього страшно.

— Хвилюєшся? — тихо, ніби звіряючи велику таємницю, запитав він.

— Хвилююсь,— одверто зізналась дівчина.— Сама розумію, що це звичайнісінька, ну, може, трохи напруженіша, ніж у будень, робота, а хвилююся.

— Ні, це не звичайна робота,— відповів Павло,— це перекриття Дніпра, це комсомольський штурм. Я теж хвилююсь...

Кілька кроків пройшли мовчки.

— Я от що тебе запитати хотів...— трохи затинаючись, сказав Павло.— У тебе завтра вечір не вільний?

Ніна глянула, все зрозуміла. Коли б Василевич сказав це місяців два тому, вона й хвилини б не вагалась, а радо погодилася б зустрітися з ним завтра ввечері. Але тепер це запрошення не схвилювало і не збентежило її. Кохання захистило її прозорою, непомітною, але дуже надійною стіною від усякого лиха. От тільки дивно, чому це заговорив Павло про побачення саме сьогодні?

— Вільний? — наполягав юнак.

— Ні, в мене тепер вільних вечорів не буває,— легко відповіла дівчина.

— Виходить, спізнився Павло Василевич?
— Спізнився.
— Про льотчика це правда?
— Правда, — щасливо відповіла Ніна.
— Та-ак, — якось невизначено протягнув Павло, — шкода. Ти не подумай, я не жартома...
— Я не подумала.
— І заміж за нього підеш?
— У листопаді весілля.
— Та-ак, — знову сказав юнак, — не починати б мені цієї розмови...

— Що ж...
— А я не міг її не почати. Штурм. Свято. На серці ніби найтонша музика весь час грає. Захотілося ще більшого щастя.

— А для тебе це було б щастям?
— Так. Раніше я цього не розумів, а тепер ясно бачу — було б щастям. Ну, гаразд, ні про що вже говорити. Веселої роботи! — Побажання прозвучало дуже похмуро і ніяк не в'язалося з доброзичливим змістом. Кілька кроків Павло йшов поруч, а потім відстав, ніби розчинився в натовпі комсомольців.

«Засватана дівка всім гарна, — усміхаючись, подумала Ніна. — Тільки чому в мене трохи щемить серце і шкода Павла? Чому так хочеться, щоб усі на світі були щасливі? Це від кохання?»

Вона не встигла відповісти. Вже бовваніє перед очима височенний козловий кран. Довкола нього вздовж рейок бетонні піраміди й куби. Залізна арматура переплелася в бетоні, виставила назовні круглу міцну петлю. Шосе проходить поруч з рейками. Гаком свого крана Ніна чіплятиме піраміду чи куб, переноситиме й опускатиме в кузов самоскида. Бетонних брил багато, кілька сотень. Оддалік височать такі ж крани. Ще далі стоять грейфери, оточені цілими горами битого дикого каменю й щебеню. Полки йтимуть у наступ кількома ешелонами. Переконлива і могутня сила.

Звично хапаючись руками за нагріті сонцем залізни шаблі, дівчина вилізла по стрімкій драбині в свою кабінку. Звідси, мов на екрані, розстилається уся панорама будівництва. Видно наплавний міст, обидві руки намотої греблі, що ніби охопили і стиснули Дніпро, швидку течію прорану і застигли в непорушності машини. В кожній кабінці сидить якась інша Ніна, і всіх вона знає, і всі вони друзі.

Дівчина глянула на годинника. До восьмої, до початку штурму, десять хвилин. За розкладом скидати піраміди у проран починає їхня бригада. Тільки-но злетить ракета, важкий «зубр» Павла Василевича рушить на наплавний міст.

Ось він уже сунеться до крана, за ним ще десяток важких і громохких самоскидів.

— Давай,— кричить знизу такелажник.

Дивовижне почуття з'являється в руках дівчини. От лягли її долоньки на мідні, добре начищені ручки контролерів, і вона злилася з машиною. І вже здається, ніби мотори стали частиною її ества, сама вона посильнішала в тисячі разів, і коли треба, може й гори перенести.

Ніна опускає важкого гака вниз, бачить, як такелажник чіпляє його за петлю піраміди. Чотири тонни важить оцей сіро-зелений гострокутний шмат бетону.

— Віра! — долітає в кабінку голос такелажника.

Стріла крана аж вигинається, а в дівчини напружується спина, ніби вона може допомогти могутній машині.

Швидко попливли по блоках нескінченні троси, задзвеніли, піраміда хитнулася і відірвалася од землі. Весь кран похилився вперед, усе вище й вище підтягаючи кам'яну гранчасту брилу.

— Давай! — чути знайомий голос.

Ніби сама відпсвідаючи на цього наказу, верхня частина крана починає обертатись, і піраміда вже повисла над ваговозом. Ніна й сама не може збагнути, коли з'явилася в її долонях ювелірна точність руху. Стріла крана стала її власною рукою, неймовірно міцною і вмілою.

— Майна,— лунає команда.

В другий бік біжать нескінченні змії тросів. Павло Василевич стоїть на підніжжі свого самоскида і дивиться, як повільно опускається піраміда. Потім переводить погляд на кабінку крана і в першу мить не може впізнати Ніну — так змінилося її обличчя. Великі очі загінилися, губи стислися. Всі почуття зосередилися тільки на бездоганній точності руху.

Поволі опускається в кузов сіра брила: притисла дзвінке залізо,— аж закректіли й осіли вниз пружні ресори,— вдавिला в землю тверді чорні шини.

Веселий такелажник, сяючи білозубою усмішкою, скочив у кузов, вивільнив гака і радісно вигукнув:

— Молодець! Точно опустила.

Василевич знову глянув на дівчину. Зараз обличчя її було звичайне, усмінене, знайоме.

«Мабуть, не дуже легка робота на крані», — подумав Павло, зачинаючи за собою дверцята кабіни.

Позаду знову почулося «Віра!»: вже другу машину вантажить Ніна Кайдан. Глянув на годинника — п'ять хвилин до початку штурму.

Другий самоскид підійшов і став поруч, потім третій, четвертий. Вони вишикувалися в одну шеренгу, як танки на вихідній позиції перед стрімкою атакою. Тепер і Ніна зі свого крана, і всі водії машин, такелажники й сигнальники дивились туди, де на обрізі намотої земснарядями греблі, біля дощаної будки, стояла невелика група людей.

Зелена ракета точно о восьмій перекреслила надвечірнє небо, розсипалась десь угорі, не лишаючи після себе жодного сліду. Зразу все ожило.

Великий «зубр» Павла Василевича здригнувся, ніби пробуючи, чи не заважка для нього ноша, присів на задні колеса і повільно рушив уперед до наплавного мосту. Павло навіть не глянув туди, де стояв зі своїми інженерами начальник будівництва. Він маневрував, добре знаючи, яким досконалим мусить бути кожен рух. Найменша помилка — і полетить важкий самоскид разом з пірамідою в темну воду.

Ні, не полетить! Ось уже задзвеніли під колесами со-снові дошки настилу. Технік-регулювальник показує, куди треба під'їхати і де стати, хоча все вже відомо і розписано заздалегідь. З лівого боку Дніпра другий «зубр» теж з'їжджає на міст. Вони спиняються посередині, майже зіткнувшись лобами. Розворот назад — і самоскиди вже стоять поперек мосту над гримучою прірвою.

— Давай! — гукає регулювальник.

Десь у глибині машин гудуть гідравлічні помпи. Ворухнувся кузов, трохи перекосився, але піраміда якусь мить ще нерухома. Та залізний кузов перехиляється, перехиляється, піраміда зіслизає вниз і летить у піняву зелені дніпрової води. Хвиля огортає її, затаючи в свою потаємну глибину, тільки важкий удар лунає над рікою.

З трьох боків почався штурм Дніпра. З мосту гатять проран самоскиди. З обох половин наливної греблі у воду летять куби й піраміди бетону. Блискучими ножами нагортають камінь і щебінь бульдозери, самі прокладають собі дорогу, метр за метром відвойовуючи у лютого потоку.

Все ближче й ближче сходяться краї загати, стискаючи

широченний проран. Дніпро ще не відчуває небезпеки, але вода мчить несамовито, аж у голові паморочиться, коли глянеш униз.

Сонце спускалося до обрію. Кінчався довгий липневий день, починалася коротка комсомольська ніч. Знайоме гудіння пролунало високо вгорі. Його майже ніхто не почув у гаморі веселої роботи, але Ніна впізнала зразу: в її серці струна весь час була настроєна на це гудіння, чекала його і зразу відгукнулася.

Дівчина глянула вгору. Важкий, двомоторний літак, зовсім невисоко, метрів, може, на п'ятсот, пролітав над греблею. Ясно освітлений знизу променями призахідного сонця, він здавався живим. Це не пілот, це він сам ледь помітно погойдавав крилами, перелітаючи Дніпро.

Ніна висунулася зі своєї кабіни, махнула рукою, вся потяглася туди — вгору, в небо.

— Полетів? — почувся знизу голос Василевича.

Важкий самоскид знову стояв біля крана.

— Полетів.

— Він?

— Він, — весело відповіла Ніна.

Павло провів літака поглядом і сказав:

— Ліворуч під крилом у нього якийсь непорядок.

— Який?

— Стулки не закрилися.

— Багато ти там розумієш, — упевнено й весело відповіла дівчина. — У них там завжди повний порядок. А коли не закрилися, значить, так і треба. Давай.

Була вона така упевнена в собі, в своєму коханні, щасті й перемозі, що найменшої тіні тривоги не лишила в серці ця розмова.

— Віра! — закричав такалажник.

Над будівництвом погустішала сутінь, і зразу спалахнули ліхтарі на високих стовпах, не даючи наблизитися темряві. Могутні прожектори і собі кинули сині промені на стрімку киплячу воду прорану, наплавний міст, край греблі. Світло й тіні переплелися, затанцювали над Дніпром, змагаючись між собою. Засвітилися фари автомобілів і бульдозерів. Простір довкола греблі сповнився ясних світляків. А з наплавного мосту все падали й падали у Дніпро бетонні брили, і обидві руки греблі зближались між собою, ніби живі істоти, що прагнуть зустрітися якомога швидше.

Саме в цей час велика чорна машина «Інтуристу» ви-

ринула з лісу на високому березі і покотилася широкою асфальтованою дорогою до Дніпра.

— Красиво,— задоволено сказав інженер Джон Чедвік, який сидів на задньому сидінні поруч з Галиною Степанівною Кайдан.

— Так, дуже красиво,— погодилася перекладачка.

— Ви бували тут раніше?

— У мене тут працює дочка.

— Пробачте,— засміявся Чедвік.— Ви хочете сказати, ніби у вас доросла дочка? Неможливо. Що роблять на такому будівництві діти?

— Спасибі за комплімент,— відповіла Галина Степанівна,— їй дев'ятнадцять років.

— Не може бути,— Чедвік волів до кінця лишатися джентльменом.

— Ні, може бути,— спокійно відповіла Галина Кайдан,— вона працює на крані.

— Комсомолка?

— Звичайно.

— Ага, правильно, я зовсім забув, це ж комсомольська будова. Тут старих бути не може.

Вони говорили англійською мовою.

— Ви познайомите мене з вашою дочкою?

— Коли буде можливість — охоче.

— Буду щасливий,— гречно вклонився американець.

Сидів він на м'якому сидінні «Чайки», зодягнений у сірий костюм, і навіть обличчя його здавалось у мінливому світлі сірим і знебарвленим. Сиве, вже негусте волосся зачесане на косий проділ. Очі світлі, брови вицвілі, майже непомітні. Поскупилась природа дати загалом приємному довгастому обличчю якусь виразну рису чи яскраву барву.

Вахтер зупинив їх біля шлагбаума, спитав перепустку, глянувши хитнув головою.

— Знаю. Можете їхати.

— Про наше прибуття повідомили заздалегідь? — трохи здивовано спитав Чедвік.— Ви брали перепустку?

— Звичайно.

— Дивна і нікому не потрібна підозрілість. Очевидно, рештки горезвісного культу особи ще не вивітрились у вашій країні. В Сполучених Штатах щось подібне просто неможливе.

— Хіба? — посміхнулись очі Галини Степанівни.

— Безперечно.

— Ви погано знаєте свою країну, містер Чедвік. Мені

колись довелося бути на Ніагарському водопаді. Чудове місце. Там теж будували тоді електростанцію.

— Знаю, звичайно.

— Так от, нас привезли туди і не тільки заборонили піти на будівництво, а взагалі дозволили глянути на нього лише... по телевізору.

— Цього не може бути.

— Пробачте, я не знаю, чи бували там ви, але я там була.

Чедвік незадоволено замовк. Під колесами пролопотів настилом міст.

— На цьому крані працює моя дочка.

— Можна спинитись?

— Прошу.

Вони вийшли з машини. Ніна саме опускала на самоскид чергову піраміду і не відразу помітила гостей. Їй просто неможливо було відірватись од роботи. Коли вона попустить троси хоч трошечки вільніше, піраміда розтросить кузов. Нарешті м'яко осіли ресори. Готово! Самоскид рушив.

— Ніно! — гукнула Галина Степанівна.

— О, мама, — весело відгукнулась дівчина, — ти куди?

— Перекриття Дніпра дивитись. Де Караван?

— На «капе». Я туди пізніше прийду, коли всі мої піраміди заберуть. Зараз ніколи. Ціасливо.

Загув мотор, і кабіна повернулася спиною до Джона Чедвіка.

— Ділова у вас дочка, — усміхнувся американець.

— Звичайно, вона працює.

— Про кого це ви запитали?

— Про начальника будівництва.

— Як його прізвище?

— Іван Петрович Караван.

— Караван, Караван, — кілька разів замислено повторив американець, дивлячись туди, де біля будки штабу стояв Караван й уважно стежив за роботою будівників.

Він дивився на стрімку течію вже помітно стиснутого з обох боків прорану, споглядав математично точний рух машин, а думки його блукали десь дуже далеко від будівництва, ніби розбрідались у далеке минуле, і в таке ж далеке, але ще не пізнане майбутнє. Чомусь згадалася перша будова, тракторний завод, тридцятий рік. Миршава конячина, грабарка й лопата — от і вся механізація. Скажи про ті часи оцим комсомольцям, тільки посміхнуться ввіч-

ливо і поблажливо. Мовляв, що ж вимагати від тих героїчних, як пишуть у газетах, часів — перша п'ятирічка, все робилося руками...

І від цих спогадів, і від розуміння того, що його власна молодість минула трудно, напружено і зовсім не так весело, як хотілося б, на серці в Каравана пронизливий, невгамовний щем і тиха, навіть дещо лірична печаль. Десь у глибині серця ворухиться радість за оцих комсомольців на машинах, на кранах, на бульдозерах, і водночас майже непомітна заздрість до них, і ще сум від розуміння того, що в тебе самого вже ніколи не буде такої зеленої, дзвінкої молодості.

Потім була війна, підпілля, перемога. Постійна небезпека і кров загиблих друзів. Потім була Оксана Стороженко, розвідниця, послана в самісінький центр київського гестапо.

Він так і не одружився після війни. Холостякує й досі. У нього не збереглося навіть найменшого фото Оксани, та, власне кажучи, воно й не потрібне. Тільки здумає про неї, і на екрані пам'яті спливає рідне обличчя, таке знайоме і ясне, що, здається, можна торкнутися, відчути шок Оксани, міцно притиснути до долоні.

Проходять і проходять перед очима ваговози. Сиплеться в проран дике зелено-сіре каміння. Все йде за планом, і мимоволі думки відриваються від минулого, переходять на другий бік цієї теплої ночі, на майбутнє.

Яке воно буде?

З височини незакінченої греблі видно дуже далеко, всю Україну, якщо не цілий світ. Мало не тридцять п'ять років тому, після комсомольського штурму на Тракторному, якимсь дивним внутрішнім зором Караван теж побачив усю свою рідну землю. Лежала вона в пільмі ночей, пронизаних пострілами куркульських обрізів, а вогні Дніпрельстану й Тракторного здавались окремими слабенькими маяками, загубленими в суцільному мороці бідності, темряви, руїни. Вона тільки-но стала міцно на ноги, коли вибухла гроза другої війни і перетворились на згарища великі заводи, а Ненаситець знову показав свої зуби з піннявого потоку, що прорвався крізь зруйновану загату Дніпрельстану. Тепер уже греблі в п'яти місцях перетинають Дніпро. Мрії стають планами, а плани дійсністю. Дивовижно скоротилася відстань між мрією і її втіленням у бетон, сталь, пластик.

Глянь на Україну. Ще немає тієї краси, про яку ти

мріяв, коли починали перекривати Дніпро біля Каховки, і водночас вона вже перед тобою, вона живе у нових містах, шляхах, стадіонах і заводах, існує в серцях оцих юнаків, на долю яких випало щастя уї'яте перекрити сивий Дніпро.

Що це з тобою, старий? Тебе несе хвиля захоплення, і ти починаєш писати вірші?

Зараз, мабуть, буде не до віршів. Якась «Чайка» приїхала. Мабуть, начальство з'явилося. Шкода. Він усіх запросив на завтрашній ранок. Роботу вже буде зроблено, тоді й святкувати можна...

Ні, це не начальство,— Галина Степанівна Кайдан власною особою і з нею, видно, той американець, спеціаліст гідробудівництва. Аж у Москві просив дозволу глянути на перекриття Дніпра. Можна сказати, спеціально приїхав, великі гроші заплатив. Прошу, дивіться. Ми свою силу ні від кого не приховуємо, немає тут таємниць.

Інженери розступилися, пропускаючи американця й перекладачку. Галина Степанівна ще здаля усміхнулася, побачивши Каравана, щось сказала, американець глянув на начальника будівництва, ніби спіткнувся на сухому сипучому піску, потім теж посміхнувся, показуючи великі білі зуби.

— Знайомтесь, Іване Петровичу,— заговорила Галина Степанівна, коли гість підійшов ближче,— це Джон Чедвік із Сполучених Штатів, теж гідробудівник.

— Радий привітати вас на нашому будівництві.

— Радий познайомитися.

Галина Степанівна володіла мовою вільно. В розмові майже не траплялося затримок через переклад.

— Перекриття прорану розраховано на тривалий час?

— Це дуже відносне поняття — тривалий час; вранці сподіваємося закінчити, коли все буде благополучно.

— Ви забобонні?

— Ні, але від випадковостей не застрахований ніхто на світі, особливо коли маєш справу з такою великою і сильною річкою, як Дніпро.

— Що правда, то правда,— повільно відповів Чедвік.

Він одійшов на кілька кроків, щоб мати змогу краще оглянути всю панораму будови. У напівтемряві підсвіченої ліхтарями ночі світляки автомобільних фар описували розлогі орбіти. Бухали в річку з греблі і наплавного мосту бетонні брили. Американець як ніхто міг оцінити високу організацію праці, але ні найменшого сліду захоплення не

відбилось на сухому обличчі, скоріше навпаки,— воно стало ще суворішим.

Мовчали хвилин десять. І весь цей час Караван скося дивився на американця, і дивне почуття бентежило його серце. Де вони могли зустрічатися раніше?

Ні, певне, здалося, просто якийсь заскок у пам'яті чи в уяві. Він, мабуть, сплутав Чедвіка з кимось із американців, яких бачив у Берліні.

Ні, вони зустрічалися не в Берліні. Борсається, борсається в тенетах пам'яті спогад, дратує, не дає спокою і ніяк не може викристалізуватися, стати живим образом.

І все-таки Караван десь бачив це позбавлене барв обличчя, тиснув суху чіпку руку. Ворог це був чи друг? Нічого невідомо. Треба поговорити з ним, послухати, подивитися, бо спогад дратує і сильніше, ніби відчувши небезпеку, б'ється серце.

«Смішно. Ти стаєш і справді забобонний, товаришу Караван. Ну, яка тут може бути небезпека?»

Він підійшов до американця, став поруч.

— Прекрасно організовано роботу,— сказав Чедвік, Галина Степанівна автоматично переклала.

— Може, не прекрасно, але пристойно,— усміхнувся Караван.— Ви вперше в Радянському Союзі?

— Так, уперше.

— А в Берліні після війни не служили?

— Вічна моя біда,— засміявся Чедвік: — Я завжди нагадую всім знайомим їхніх давніх друзів. Ні, я не служив після війни у Берліні. Там інженерові-гідробудівникові нічого було робити. У той час я будував Боулдер-дамм. Чули?

— Звичайно. І все-таки я вас десь бачив,— задумано повторив Караван, відходячи набік.

Чедвік знизав плечима.

Думки й спогади Івана Петровича Каравана тепер переплелися в один клубок. Так буває, коли учиш чужу мову і раптом забудеш добре знайоме, багато разів уживане слово. Крутишся, крутишся довкола нього, а воно ніяк не спадає на думку.

Мабуть, пізніше, може, колись уночі, він раптом прокинеться, запитає себе: «Хто це був?» — і зразу точно відповість. Тож не треба мучити себе, згадуючи.

— Ви дозволите нам перейти на той бік? — пролунав поруч голос Чедвіка.

— Прошу. Тільки на всякий випадок я дам вам когось із моїх хлопців. Це не прогулянка по парку.

— Буду вам дуже вдячний,— гречно вклонився американець.

— Товаришу Лісовський,— гукнув Караван, і молодий інженер відразу виріс поруч,— проведіть гостей на той бік. Тільки обережно. Я не хотів би, щоб вони викупалися в Дніпрі.

— Станцію показувати?

— Звичайно. Бажаю вам доброї прогулянки, коли це можна назвати прогулянкою. Тільки пильуйте і начувайтесь: самоскид машина важка.

Чедвік усміхнувся, почувши переклад останніх слів. Хто-хто, а він знає, що таке будівництво. За нього можна не турбуватися.

Іван Петрович кілька хвилин дивився їм услід, побачив, як зійшли на наплавний міст. Чедвік ще ногою спробував, чи міцно лежать соснові колоди. Потім гості з'явилися трохи далі, біля краю дерев'яного настилу, а через кілька хвилин і зовсім зникли за мерехтливим потоком важких машин.

Караван підійшов до будки, сказав дівчині-телефоністці:

— Знайдіть мені Грицаю.— А через мить уже в трубку: — Степане? Так, це я. Там до тебе американець з перекладачкою і Лісовським пішли. Сказано приймати на вищому рівні і все показувати. Ні, я не того подзвонив. Глянь на нього, Степане. Когось він мені нагадує, а кого — хоч убий, не згадаю. Склероз? Звичайно, склероз. А може, не склероз, а просто гра асоціацій. Хіба мало їх на нашому віку зустрічалося, американців? Ну, добре, подивимося. Що там у тебе? Все точно за планом? Степане, не бери прикладу зі свого начальника. Я ж бачу, що ти майже на годину попереду плану йдеш. Запас хочеш мати? Добро, правильна політика. Щасливо,— і поклав трубку.

А тим часом Чедвік зі своїми супутниками уже сховався на круту греблю лівого берега. Серце Галини Степанівни завмирало від жаху, коли вони йшли по мокрому настилу, що тремтів і співав від бігу глибокої темної води, руху самоскидів, дзвону перетягнутих тросів. Важкий сплеск пірамід у воду вривався в цю складну симфонію, як удари великих, громоких барабанів.

«І Ніна працювала тут півтора року»,— з жахом подумала Галина Степанівна, зовсім не знаючи, що отак

напруження панує на будівництві тільки в ніч перекриття, а в звичайні дні тут байдужий, на перший погляд, може, навіть трохи лінивий спокій.

— Мені аж моторошно стало,— сказала до Лісовського, коли вони ступили на пісок греблі.

— Це від незвички,— відповів інженер.

Чедвік глянув на Галину Степанівну, не сказав нічого, і не можна було втямити, зрозумів він цю коротку розмову чи ні. Інколи їй здавалося, ніби американець усе розуміє, але ця думка відразу зникала. Навіщо приховувати знання мови? Йому самому було б значно зручніше.

— Прошу, радий бачити,— ворухнулися сиві чумацькі вуса.— начальник лівого берега Грицай. Здрастуйте, Галино Степанівно.

Очі його тільки раз черкнулись обличчя гостя і зразу ж сховалися під густими темними віями. Коротка посмішка промайнула під вусами і зникла.

— Містер Чедвік, гідроінженер,— відрекомендувала Галина Степанівна.— Здрастуйте, Степане Петровичу.

— Ви знаєте на цьому будівництві, очевидно, всіх,— сказав американець до Галини Степанівни, а погляд його не відривався від обличчя Грицай.

— Що цікавить нашого гостя?

— Все,— відповіла перекладачка,— ви не пройдете з нами?

— Ні, в мене багато роботи. Товариш Лісовський покаже. Дайте сюди.

Останні слова вже стосувалися одного з техніків, що підбіг до Грицай і простягнув йому папірця з колонкою цифр. Інженер глянув, щось прикинув у думці, потім ще раз повторив:

— Пробачте, робота,— і відійшов.

— Цікавий тип,— сказав Чедвік, проводжаючи поглядом високу розповнілу постать.

Галина Степанівна не відповіла нічого. Щось змінилося в голосі американця, а що саме — збагнути не могла.

— Це досвідчений інженер? — запитував далі Чедвік.

— О, так. Це інженер з високою освітою і багаторічною практикою. Він ще в першу п'ятирічку Харківський тракторний будував, робітником, звичайно. Потім інститут закінчив. Оце вже п'ятий раз Дніпро перекриває.

— Блискача кар'єра,— схвально похитав головою гість.

— Для нашої країни це не виняток, а звичайний процес,— підкреслила Галина Степанівна.

— Я знаю, я знаю,— задумано, ніби вирішуючи якусь віддалену од будівництва проблему, відповів американець.

— Оце наша гідроелектростанція,— лунав поруч молодий голос Лісовського.— Машинного залу ми не будували. Як бачите, турбіни вмонтовано в тіло греблі, велика економія часу, енергії і грошей.

— Так, звичайно, звичайно,— відповів, неуважно слушаючи переклад, Джон Чедвік.

Здавалося, він раптом утратив цікавість до станції, перекриття Дніпра, гідроенергетики.

— Ми, мабуть, будемо повертатися назад,— тихо, ніби стримуючи несподіваний біль, сказав він.

Галина Степанівна зразу відчула цю зміну і стривожилася. Гід «Інтуристу» відповідає за все, а за здоров'я своїх підопічних у першу чергу.

— Вам зле?

— Ні, ні, нічого, не звертайте уваги. Просто я трохи стомився.

— Може, покликати машину сюди?

— Ні, ні, не турбуйтеся, я не захворів. Нічого не трапилось. Я залюбки пройдуся.

Вони знову підійшли до Грицяя, попрощались. Обличчя «начальника лівого берега» було непроникно привітним.

Ступаючи на наплавний міст, Чедвік озирнувся. Грицяй стояв нерухомо, вбитий у пісок, як важкий чавунний кнехт, за котрий швартують кораблі. На обличчі його не було й тіні посмішки.

Біля командного пункту дівчина підбігла до Каравана, торкнула за рукав.

— Вас просить «лівий».

— Слухай, начальнику,— гудів у трубці густий бас Грицяя — тобі диспансеризацію давно робили?

— Давно,— відповів Караван.

— Тож-то й воно. Вже в тебе не склероз, а просто старечий маразм починається.

— Товаришу Грицяй! — образився Караван.

— Нічого, нічого, потерпи критику знизу. Як же ти його не впізнав? Це ж наш старий знайомий. Я йому колись морду бив. Пам'ятаєш? Пері Граунд.

Наче блискавиця пролетіла над будівництвом, на багато років назад усе освітивши синім світлом.

Справді, як же він міг не впізнати Пері Граунда? Це він, напевне він, правда, на тридцять п'ять років постарів, під іншим ім'ям, з іншою професією, але ж він.

— Правильно, він,— весело сказав Караван у трубку.— Маєш радію, це вже не склероз, а справжній маразм. А ти молодець, ще тримаєшся. Спасибі. Що в тебе?

— Все за планом.

— Щасливо.

Караван вийшов з будки, відчуваючи на серці ще гострішу тривогу. Як йому зараз повестися? З Пері Граундом у них давні рахунки. Тридцять п'ять років — добрий шмат часу, але, мабуть, нічого не змінилося за ці довгі літа.

Ось гості вже з'явилися на наплавному мості, повільно наближаються, обережно минаючи важкі машини; через кілька хвилин будуть тут. Що повинен сказати Караван?

А може, промовчати? Вдати, ніби ніякого спогаду поява американця не викликала? Попередити «Інтурист», хто такий справді оцей «інженер гідробудівник», і забути про нього на віки вічні?

Ні, мабуть, так не вийде. Хай Пері Граунд не торжествує, не думає, ніби йому все на світі вдається. Зараз йому доведеться вислухати повчальну історію.

Висока постать американця з'явилася поруч. Обличчя спокійне, кислувате, вираз його не пасує до вимовлених слів.

— Я захоплений від усього, що тут побачив,— каже гість,— це справді сучасний рівень гідромеханізації. Я дістав величезне задоволення і дуже вам вдячний.

— Прошу, я радий, коли вам у нас сподобалося,— підкреслено гречно відповів Караван.— Ваша поява була особливо приємною для мене персонально.

— Чому?

— Ви нагадали мені одну людину, яку довелося бачити в далекій молодості, а такі згадки завжди приємні.

— Це був ваш друг?

— Ні. Дивно, природа інколи створює неймовірно схожих людей. Я певен, що в молодості ви були двійником мого давнього знайомого.

— Таке трапляється,— погодився американець.— Я бачив навіть кілька фільмів, заснованих на такій подібності. Хто він був, цей ваш знайомий?

— Він був теж американець, перекладач інженера-консультанта «Тракторобуду». Звали його Пері Граунд. Крім своєї основної роботи, він виконував ще й іншу. Спробував завербувати одного з робітників, батька якого в той час розкуркулили. Розрахунок виявився помилковим — робітник примітивно, але досить переконливо набив місте-

рові Пері Граунду морду. Після того вашому компатріотіві довелося опинитися за океаном трохи раніше, ніж він сподівався. От і весь спогад.

— Ха-ха-ха! — заgrimів американець, коли Галина Степанівна закінчила переклад. — Невже в наш час можуть існувати такі йолопи?

— Кого ви маєте на увазі — американця чи робітника?

— Обох, вони варті один одного.

— Я з вами не зовсім згодний. Це невигадана історія. Шкода, що мені не спало на думку щось веселіше.

— Шкода, — погодився американець.

Галина Степанівна страшенно потерпала, перекладаючи цю розмову. Вона не могла впізнати завжди стриманого, небалакучого Каравана. Невже він не розуміє, як нетактовно розповідати одному американцеві, що другий виявився шпигуном?

А Іван Петрович не хотів думати про вияв ввічливості чи такту, розповідав захоплено, ставлячи усі крапки й коми на своє місце. Що це з ним? Як спинити його? Як повернути розмову? Це ж скандал, справжній скандал!

Зовсім заплутавшись у своїх думках, Галина Степанівна не забувала своїх обов'язків, точно перекладаючи кожне слово. От американець голосно засміявся, але сміх пролунав неприродно, силувано.

Раптом Галина Степанівна здогадалась і аж задихнулася від несподіванки — не може бути!

— Мені дуже приємно було з вами зустрітись, — сказав на прощання американець. — Усе, що я побачив і почув, було для мене дуже повчальне і корисне.

— Прощу, — привітно відповів Караван.

Вони повільно рушили до чорної «Чайки». Американець крокував твердо, впевнено, підкреслюючи свою повну незалежність і недоторканність.

Галина Степанівна і Караван трохи відстали, грузнучи в білому сипучому піску.

— Ти все зрозуміла, Галю?

— Звичайно. Не турбуйтеся.

Вони підійшли до машини. Шофер відчинив дверцята. Американець зупинився.

— Бажаю вам великих успіхів, — сказав він, простягаючи руку.

— Приємної подорожі, — відповів Караван і теж простягнув руку. Долоні зійшлися, стиснулися звично, спокійно, і дуже дивно, що між ними не виникла синя кульова

блискавиця — такі напружені і зовсім протилежні почуття могутньою енергією наснажили обидві руки.

— Всього найкращого, Галино Степанівно. Привіт Кайдану.

— Прощайте, Іване Петровичу. Спасибі.

Машина рушила з місця і зразу зникла в темряві, тільки червоні задні вогні, примружені, довгасті, ніби очі у казкового дракона, попливли над асфальтом.

Караван провів поглядом машину і поволі рушив на свій «капе».

Глибока тривога панувала на серці. Здавалося, минули дні війни, просякнуті кров'ю, сукровицею і гноєм, позначені стражданням дітей, горем матерів, смертю побратимів, і вже ніколи не можуть повернутися ті часи, і неминиме щось подібне на світі. Коли будуєш отакі станції, міста й стадіони, думка про війну віддаляється, стає неімовірною, нереальною. Не уявляєш, що на світі є люди, які готуються до нового бою, готуються приховано, наполегливо, уперто.

А з'явиться перед тобою отакий ввічливий американець, упізнаєш у ньому колишнього невдалого, перефарбованого шпигуна — і зразу облудно нетривким ввижається зовнішній спокій світу.

Про війну треба думати, про оту, останню, найстрашнішу, про те, як зробити так, щоб вона стала неможливою.

Може, він сам, Іван Караван, зробив помилку, коли демобілізувався з армії і пішов будівничим?

Демобілізувався?

Ні, це неправильне слово. З бою Іван Караван не вийшов. У нього є мирна армія, є «капе», є офіцери й солдати і, напевне, не далі, як завтра вранці буде перемога, варта справжнього бою. Та скільки не втішай себе, скільки не думай про нашу силу й успіхи, на серці все-таки ятриться тривога, коли побачиш такого Пері Граунда поруч.

Гаразд, ще буде час подумати. Зараз не про те мова. Як поживає наш проран? Дивне слово «проран». Справді, наче рана у високому тілі греблі. Зараз перевіримо, як вона гоїться.

Його раптом охопило бажання діяти — енергійно, самовіддано. Ще є час, ще можна багато зробити.

А чорна блискавка «Чайка» погойдувалася на своїх м'яких ресорах, як величезна зручна колиска. Американець мовчав, і Галина Степанівна жодним словом не порушила

плину його думок. Машина вискочила на високий схил Дніпра, завернула, шосе поринуло в ліс, і все довкола огорнула темрява, але ненадовго. Обабіч дороги вирости освітлені будинки, замерехтіли вікнами, вітринами. Вулиця розквітла ліхтарями, озвалась ясно осяяною рекламою кіно.

— Ми вже в місті? — запитав гість.

— Через кілька років це буде околиця міста, — відповіла Галина Степанівна, — вони зіллються — місто і виселок гідробудівників.

— Тут живуть робітники «Дніпробуду»? Хіба в таких випадках не будують звичайних бараків?

— Будували колись, ще до війни, коли ми були дуже бідні.

— А зараз?

— А зараз ми багаті і можемо дозволити собі споруджувати для будівничих отакі житла. Дивіться, правда, гарний будинок?

— Гарний, — не глянувши, погодився гість.

І знову машина поринула в ліс, і знову мовчання повільно погойдується на м'яких ресорах. Далеко на горбах з'явилася червонувата заграва міста.

— Я недобре себе почуваю, — раптом сказав гість, — і мабуть, дещо переоцінив свої сили. Крім того, дається взнаки зміна харчування і моя хвора печінка...

— Ми можемо викликати лікаря ще сьогодні, — стривожилася Галина Степанівна.

— Спасибі, поки що це передчасно. Просто треба буде трохи скоротити програму моєї подорожі.

— Це залежить тільки від вас.

Гість уважно глянув на перекладачку. Вчулося йому, чи й справді глузлива нотка пролунала в її голосі? Ні, вчулося.

Вони виїхали на високий пагорб, і перед очима раптом відкрилося нічне, десятками тисяч вогнів освітлене місто. Темно-синя, аж чорна ніч вбирала в себе найменший вогник, ніби навмисне для того, щоб відтінити його красу. Вищерблений місяць з'явився на сході, але не освітив, а ще ніби підкреслив монолітність і непорушність української ночі.

Важкий літак пролетів у небі.

— Чому тут так багато літають?

— Аерофлот — найбільша у світі авіаційна компанія. Гудіння літака ще лунало над ними.

«Може, це Віктор летить?» — подумала Галина Степанівна.

«О ні, він, мабуть, зараз уже далеко-далеко, над Уралом», — подумки відповіла вона сама собі і помилилася. В небі над ними Кайдан літав напружено й одноманітно, від станції приводу і до краю зони випробних польотів, у просторі, де ніколи не з'являється несподіваний літак.

Цілковита тиша панувала в шоломофонах пілотів, але і її кожні двадцять хвилин порушував знайомий голос: «Ваше віддалення двісті кілометрів, лягайте на свій курс» або «Проходите станцію приводу, лягайте на зворотній курс». Перед очима льотчиків кілька десятків приладів, освітлених червонуватим світлом, але один з них особливо часто привертає увагу Віктора Семеновича. Це невеличкий круглий циферблат з подвійною шкалою, де можна побачити миттєву і сумарну витрату палива. Розумний прилад, коли палива залишиться тільки на півгодини польоту, дасть сигнал, ніби гукне пілотові: «Начувайся!» Коли тільки на п'ятнадцять хвилин — знову скаже: «Небезпека», — і засвітить червоний вогник.

Кайданові довелося колись почути і перший і другий сигнали. Він летів до Москви у складних метеорологічних умовах, коли витрата пального чи не вдвоє перевищує нормальну. А все-таки летів, хоч один за одним виключалися мотори й останній працював тільки на сорок процентів своєї потужності. Він упав у глибокий сніг, метрів двісті не дотягнувши до посадочної смуги. Літак лишився цілісінький, але сніг так набився і намерз у механізми шасі, що довелося орудувати ломиками.

Це було давно, років, мабуть, зо три тому. Дивно, як — залежно від обставин — може змінитися ставлення не те що до людини, а й до звичайнісінького приладу. Тоді він дивився на стрілки покажчика витрати пального і все єство його кричало: «Не ворухіться, почекайте, мені треба ще тільки одну хвилину». Тепер усе навпаки. Недоброзичливо поглядав Кайдан на стрілки і думав: «Та коли ж ви, нарешті, зрушите, совісті у вас нема!»

Він добре знав точність приладів, знав, що покажчики не залежать від бажання пілота, але з кожною-хвилиною роздратування в його серці нагромаджувалося, воно складалося з безлічі зовсім різних відчужень і вражень: з того,

що політ, до якого готувалися так довго, виявився невдалим, і з того, що Юрко Савчук дозволяє собі грати на саксофоні в ресторані, і з того, що десь у механізмі шасі знайшлася недоробка і «нога» не стала на замок, і з того, що Ніна отак несподівано вирішила виходити заміж за хлопця, котрого, по суті, дуже мало знає, і з того, що парашут незручно ліг на сидіння і тисне, і з того, що вранці доведеться сідати на дві «ноги», а це певна, хай навіть незначна, але все-таки поломка. Одним словом, з десятків вражень складався дратівливий настрій, що запанував не лише в серці Віктора Семеновича, але в усіх членів екіпажу.

Тільки Юрко Савчук сидів на своєму парашуті спокійно, нерухомо, і на обличчі його то з'являлася, то зникла ледве помітна лагідна усмішка. «Чого це він усміхається? — роздратовано подумав Кайдан. — Здається, немає ніяких причин для радості. Навпаки, усі мусять бути зосереджені і серйозні».

Коли натиснути кнопку на правому вигнутому розіштурвала, то вмикається переговорний пристрій, внутрішня телефонна станція літака, і всі члени екіпажу можуть вільно розмовляти між собою. Так от, коли її натиснути, то у вухах вчувається пісня. Вона майже непомітна, і мотив її неловимий, але хтось співає, спокійно і радісно співає не голосом, а серцем про своє щастя.

«Припинити співи, — хотів було скомандувати Кайдан, але вчасно схаменувся. — Що це зі мною таке? Адже ніхто не співає. Невже мені починає вчуватися якась чортівня?»

Кайдан спохмурнів: це грають перенапружені нерви. Усе, напевне, скінчиться добре. А дратуватися нічого, бо тільки-но попустиш контроль над собою, як уже не втримаєшся, неодмінно ляпнеш слова, яких не слід говорити, і втратиш здатність правильно оцінювати події.

Значить, спокій і ще раз спокій. Хай Юрко Савчук співає, коли йому хочеться. Але ж міцний хлопець. Знає, в якому становищі літак, знає, що посадка на дві «ноги» зовсім не така безпечна штука, а співає.

Стривай, що ти вигадуєш? У шоломофоні цілковита тиша.

Ні неправда, тиша тишею, а пісня піснею. Вони не заважають одна одній.

І раптом, внутрішньо усміхнувшись сам до себе, Кайдан сказав:

— Товаришу Савчук, навчіть і нас цієї пісні.

Очі Юрка мало не вистригнули на лоба і застигли у крайньому подиві. Звідки міг здогадатися Кайдан? Адже він і на мить не розкривав рота. Пісня дзвеніла десь у сокровенній глибині його мозку.

— Якої пісні, товаришу командир?

— Отої, що ви співаєте.

— Я не співаю.

— Дивно, а я весь час чую пісню. Хіба ви не чуєте?

— Ні. Може, це хтось інший...

— Мені здалося, ніби саме ви. Мотив дуже гарний.

Він замовк. Тиша настала в шоломофонах. Скільки не прислухався Кайдан — нічого не чути. Шкода.

А Юрко Савчук сидів на своєму місці, вражений до глибини душі. Невже пісня може передаватися без звуків? Чи це якась особливість Кайдана — чути подумане? Чи, може, його кохання до Ніни само по собі передається людям? Чи в нього такий щасливо закоханий вираз обличчя, і перший пілот просто здогадався, що в такому стані людина співає?

Усе може бути. Тривожитися нічого. Він нічим не порушив льотної дисципліни. Пілоти мають право думати про що завгодно в польоті, коли єдина мета його — зменшити запаси пального, полегшити літак.

— «П'ять п'ятірок», ви над станцією приводу. Розворот.

— Я «П'ять п'ятірок», вас зрозумів, — відповів Кайдан, і літак ніби сам похилився на лівий бік, описуючи величезну дугу. Побігла, побігла стрілка радіокомпаса від нуля до ста вісімдесяти і спинилась. Літак вирівнявся. Знову тиша в шоломофонах.

— Їсти хочу, — несподівано сказав Віктор Семенович. — Товаришу Калита, пора.

— Давно пора, — важким басом відгукнувся борт-інженер, — у мене вже кишки марш грають.

Шоколад, бутерброди з шинкою, шматок холодного смаженого м'яса, великий кухоль гарячої кави з термоса — звичне меню нічної повітряної трапези. Апетиту екіпажів не бракує. Видно, майбутня посадка на дві «ноги» нікого не хвилює. Бували вже в них різні посадки.

І знову спокій. Рівно їде машина. Мов два величезні джмелі, гудуть мотори, але відчуття тиші це не порушує.

Тепер дратівливі думки першого пілота зникають, поступаючись місцем зовсім іншим спогадам. Чомусь думається про дружину, тільки не теперішню, впевнено дорослу

Галину Степанівну, а зовсім іншу, молоденьку, комсомолку київського підпілля Галю. Багато трудів і багато днів, коли перевіряється душа людини, випало на долю їхнього покоління.

Що вона робить зараз?

Мабуть, уже давно спить, попрощавшись із своїм американцем. А може, лежить у ліжку з маленьким приймачем на грудях і мандрує по далеких світах і незнаних країнах. Вона часто так робить. Це дуже добре, коли людина знає багато мов.

Прозоре синювате сяйво з'явилося внизу ліворуч. «Дніпробуд». Ану подивимось, як там у них іде діло.

Шкода, не можна зупинитися і кілька хвилин повисіти в повітрі над будівництвом. Зразу не охопиш оком, не збагнеш, як воно змінилося. Тільки видно, що руки греблі, простягнуті з обох берегів, зблизились і з великої височини здається, ніби вже зійшлися. Проран звузився. Вода в ньому аж біла від божевільної швидкості. А над усім тим плутанина гострих рівних променів світла і свіжий передсвітанковий вітер.

— Ранком перекриють,— не запитав, а ніби сам собі сказав Юрко Савчук.

— Так, ранком перекриють,— теж задумано, ні до кого не звертаючись, підтвердив Кайдан.— Ми це ще побачимо.

Юрко Савчук більше не сказав ні слова. Десь на лінії ранку проходила грань життя і невідомості. І хоча всі знали, що посадка на дві «ноги» не така вже й складна для досвідченого пілота, все-таки плани і задуми далі ранку не сягали. Будемо згадувати і планувати життя, коли станемо на тверду надійну землю.

Сяйво будівництва лишилося далеко позаду. На землі, як величезні незнані сузір'я, схожі то на Андромеду, то на Чумацького Воза, то на Волосожар, світилися ліхтарями великі села. В одному місці світляні блискітки збилися до купи, збіглися на збори,— це, мабуть, невелике місто — районний центр.

Кайдан добре пам'ятає, як літав ночами в цій зоні випробних польотів він зразу після війни. Жодного ліхтарика навіть у районному центрі, земля лежала темна, непроглядна, незатишна. А тепер якими суцвіттями розцвіла!

— «П'ять п'ятірок», ваше віддалення двісті кілометрів. Лягайте на зворотний курс.

— Я «П'ять п'ятірок», вас зрозумів.

І знову сяйво будівництва далеко-далеко попереду, і знову одноманітний, схожий на рух величезного маятника, політ над нічною землею.

Біля будки «капе» Каравана людно. Звузився проран, зменшився фронт роботи. Вивільнюється дедалі більше людей, і ніхто з них не йде додому, а кожен приходить на греблю, бо всім хочеться побачити, як скориться подолааний Дніпро.

Ніна Кайдан навантажила на самоскид останню піраміду, вимкнула контролери і спустилася на землю. Ох, як же тут вільно і порожньо стало. Довгі місяці робили піраміди, складали, підраховували, і раптом за кілька годин усе рухнуло в громохке черево Дніпра.

Ні, видно, не так просто проковтнути цю кам'яну їжу. Застряла вона в дніпровому горлі — і кашляє, пирхає, гнівається старий, намагаючись змити, знести кутасті піраміди, і дикий камінь, і дрібну щебінку.

Вода в прорані аж свистить. Тепер Дніпро вже не схожий на доброго працюючого велетня. Зараз це лютий, роздратований звір, готовий до останньої хвилини боротися за свою волю.

Ніна підійшла до «капе», глянула. Раніше будка з телефонами стояла над самісіньким урвищем. Тепер до обрізу загати пролягла тридцятиметрова гребля, добре утоптана гусеницями бульдозерів.

Відтинок лівого берега наблизився, став ясно видимий, простягни руку — і дістанеш. Проран уже метрів сорок завширшки. Це найвідповідальніші метри. Річка ще не скорилася, ще відчуває свою силу. Хай тільки затримуються десь бульдозери й самоскиди, хай тільки на півгодини порушиться чіткий ритм руху великих машин — і пружна течія знесе гравій та дрібне каміння, підміє піраміди і поховає їх на дні, занесе піском і мулом так, що й сліду не знайдеш.

Тут, як і в справжньому бою, усе вирішує швидкість маневру. Вже зробив своє наплавний міст. Уже скинуто з нього бетонні брили. Командир понтонерів з'являється біля Кайдана, одержує наказа, і невеликі, схожі на упертих сильних буйволів буксири тягнуть угору, на спокійну воду, широкі понтони. На їхнє місце стає плавучий кран, а поруч, ніби взявшись під руку, зупиняється величезна баржа, повна щебінки.

«Добрий майстер сидить у кабіні плавкрана. Широко роззявленим ротом грейфера хапає щебінку, міцно стискає сталеві щелепи, підхоплює грейфер стрілою і випльовує щебінку саме туди, де вона найпотрібніша.

Коли глянеш на отаке будівництво мигцем, то людей зразу й не побачиш. Лопата здалася б тут смішним музейним експонатом. А коли придивишся, то зразу збагнеш, що змінилися тільки інструменти, замість лопати — екскаватор, замість грабарки — могутній «зубр». Через п'ятдесят років екскаватор викликатиме таку ж поблажливую посмішку, як зараз лопата. Зате людина як була, так і лишиться на віки вічні серцем і душею кожної машини, навіть найскладнішої, навіть електронного мозку. Без людини, без її прагнень, мрій, устремлінь і бажань усе мертво. Але й наймертвіший камінь може ожити й перетворитися на мистецький твір, коли його торкнеться людина».

Так думав Іван Петрович Караван, дивлячись, як поволі меншає прірва прорану. Нерви його в ці години напружилися до краю. Відчуття загострилися неймовірно. Здавалося, через сірий морок прохолодного світанку він бачив на сотні кілометрів, чув, як шарудить гравій на дні Дніпра, вловлював смолисті пахощі задніпрянських лісів і тихий шерех кураїв Таврійського степу.

Знову літак пролетів над будівництвом, і Ніна в сірій непевності світанку розгледіла широкі крила.

— Батько? — знову, як і вчора ввечері, запитав Караван.

— Не знаю, можливо.

Літак ледве помітно хитнув крилами.

«Кайдан», — упевнився начальник будівництва.

«Юрко», — з завмиранням серця охнула Ніна.

І цього разу обоє не помилилися.

З великої височини, з кабіни літака, вже видно, як по землі йде світанок. Трохи напруживши уяву, можна помітити, як обертається земля куля, підставляючи усе нові й нові материки, країни, ріки й міста під ясно видиму грань, за якою починається ранок.

Тепер літак летів на самісінькому гребені цієї грані назустріч сонцю. Позаду нього розстигалася темна непрозора ніч. Попереду зводився на свій велетенський зріст громохкий сонячний день. На землі ще не побачили, а тільки відчули його наближення. Над просторими луками, над

Дніпром заклубочилися тумани, згустились над будівництвом, навіть світло потужних прожекторів не могло пробити сіруватого мороку. Настала ота хвилина перед світанком, коли небо ще сіре і невиразне, коли ніхто не може відгадати, який буде день, хмарний чи сонячний.

А потім перший удар блискучої сталевोї рапіри — промінь сонця з розгону протинає товщу туманів, вони падають на землю чистою срібною росою, і починається день.

Кайдан торкнувся пальцем тумблера, — червоне світло на щитах вимкнулося. Всі рухомі, живі стрілки стали звично білими. Все добре, все нормально, тільки на табло горять не три, а всього два червоні отвори, і поряд не погаснув маленький прямокутник.

Не хотілося дивитися на це невеличке коричневе табло. Здавалося, всі майбутні неприємності — і посадка на дві «ноги», і невідворотна, хай навіть невелика поломка літака — зв'язані саме з ним. Погляд упав на покажчика витрати пального. Залишалось п'ять тонн. Ще півтори-дві тонни спалити — і можна думати про посадку. Отже, до хвилини, коли відбудуться вирішальні події, недалеко.

— «П'ять п'ятірок», — раптом голосом Кошового озвалася земля, — я «Буря», як мене чуєте?

— Я «П'ять п'ятірок». Чую вас добре.

— Доповідайте.

— Матеріальна частина працює нормально, крім відомої вам неполадки. Через годину спробую перевантаження. Самопочуття добре.

— Все зрозумів. Бажаю успіху. У мене все.

І знову гудіння моторів, і повільно-повільно, інколи здригаючись, повзе по чорному циферблату біла стрілка, показуючи, як зменшується кількість гасу в баках.

— Гляньте, майже перекрили, — раптом говорить Юрко Савчук, і весь екіпаж прилипає до вікон.

Зверху ясно видно, як на дніпровому дні ще підводним, але вже помітним горбом виростає гребля. Поверх неї ще біжить вода, а гребля все вищає, вищає, ніби повільно вигинає спину.

— Годин через три-чотири вони їздитимуть через Дніпро по сухому, — каже Кайдан, і в його розрахунках немає ані найменшої помилки.

«А коли ми почнемо діяти?» — запитує він сам себе, кидаючи погляд на циферблат.

«Ще хвилин сорок літати, — підраховує Савчук, ніби відповідаючи на невисловлену думку командира.

І знову летить «Дніпро» над просторими полями золотої, майже стиглої пшениці, над зеленими хашами кукурудзи, над сріблястими, розкладеними по землі, мов круглі карбованці, ставками, над лугами, де косять високі трави, над густими борами Подніпров'я. Україна розстилається перед ним, красується селами, містами, великими заводами, колгоспними фермами. І знову спадає на думку добра згадка про людину, що взяла в свої руки дикий алмаз українського степу і відшліфувала, примусивши кожен грань сяяти неповторним блиском.

— «П'ять п'ятірок», ваше віддалення двісті кілометрів, лягайте на зворотний курс.

— Я «П'ять п'ятірок». Вас зрозумів.

Це, мабуть, останній поворот у цьому польоті. Діставшись аеродрому, треба спробувати випустити шасі або приземлятися двома «ногами» на луг зеленого злітного поля. І знову розстилаються внизу чорні й зелені, золоті прямокутники й квадрати полів, блиснув прохолодою води Дніпро.

— Я «Буря»,— лунає в шоломофоні,— «П'ять п'ятірок», доповідайте.

— Я «П'ять п'ятірок», пального залишилося три з половиною тонни, над вами спробую випустити шасі за допомогою перевантажень.

— Я «Буря», вас зрозумів. Спробу дозволяю.

От вона і прийшла, найголовніша хвилина цього польоту.

Коли людина звично і просто ходить по землі, то кожен кілограм її тіла важить саме кілограм, не більше й не менше, бо діє на нього тільки сила земного тяжіння. Та коли ту ж людину посадити в літака і примусити машину описати дугу, то до сили земного тяжіння додається ще й відцентрова сила, поєднана з силою інерції, і тіло людини стане витримувати навантаження вдвоє, втриє, може, навіть удесятеро більше від звичайного. Враження таке, ніби людина поважчала вдвоє, втриє, вдесятеро. Це залежить від швидкості літака і розмаху дуги, яку він описує.

Але у літаках важчають не тільки люди, а всі частини машини — фюзеляж, крила, мотори, шасі. Саме на це розраховував Кайдан. Коли літак опише круту дугу, різко злітаючи вгору, відцентрова сила натисне на цю кляту, непокірну ліву «ногу», і, може, вона таки стане на замки.

Проте особливо захоплюватися цим не можна. Це не понадзвуковий винищувач, а звичайна пасажирська

машина. Коли перевантаження її вище від норми, можуть просто відламатися крила.

Перший екземпляр любовно збудованого, мало не облизаного робітниками, інженерами, конструкторами літака нової моделі обов'язково підвішують у цеху і намагаються зламати найрізноманітнішими способами, весь час вимірюючи силу, яку довелося докласти, щоб відламати крило чи, скажімо, хвоста. І не вгамуються, аж доки вщент не зруйнують літака. Зовні виглядає ніби смішнувато, а насправді це наукова робота, що закладає найглибші основи безпеки кожного польоту.

Це випробування «Дніпро» вже давно пройшов, і межа його можливостей добре відома. Треба злетіти трохи вище, щоб мати запас висоти, і можна починати.

Уважно дивився Кайдан, як повзе стрілка по чорному циферблату альтметра. Ось вона досягла чотирьох тисяч метрів. Трохи знизити швидкість, щоб не була дуже великою, і можна пробувати.

Кайдан глянув на акселерометр, — прилад, що показує величину перевантаження. Шкала його над усіма циферблатами, перед очима пілота. В нормальному стані стрілка показує не нуль, а одиницю, і свідчить, що кілограм у цю мить важить рівно один кілограм. Тепер ця невелика стрілка стала найголовнішою серед десятків показчиків, що тремтіли й коливалися перед очима пілота.

— Випустити шасі, — скомандував Кайдан.

— Єсть випустити шасі, — відповів Юрко Савчук, і знову на табло загорілося тільки дві, а не три зелені точки.

— Борт-інженерові доповісти.

— Ліва «нога» не стала на замок, — чути голос Калити.

— Ясно. Борт-інженерові стежити за лівою «ногою».

Екіпажу приготуватися до можливих несподіванок.

Вони всі добре знають, що криється за тими спокійними словами у випробному польоті. Слово «несподіванка» тут має свій справжній сенс — небезпека з'являється там, де її сподіваєшся найменше. Саме тому кожен мимоволі мацає свій парашут, перевіряє лямки й кріплення, дивиться, чи не загороджено шлях до дверей і люків літака. Здається, все гаразд. Вони готові до можливих несподіванок.

— Почали, — мовив Кайдан і несильно потягнув на себе штурвал.

Відразу, дослухаючись до кожного руху пілота, літак крутою дугою злетів угору, незрима сила втиснула людей

в сидіння, від несподіваної ваги завмерло серце недосвідчених інженерів. Стрілка акселерометра перед очима Кайдана ворухнулася, пройшла два ділення,— стоп, далі не можна,— м'яким рухом пілот віддав штурвал від себе, літак знову полетів рівно, і чорна стрілка стала на одиницю.

— Командире,— почувся голос Калити,— «нога» трохи посунулася, ще ступенів вісім-десять— і стане на замки.

— Вас зрозумів,— відповів Кайдан,— продовжуємо.

Кожне його слово на стартово-командному пункті слухав Кошовий. Він не міг нічим допомогти чи щось порадити. Головний конструктор застиг поруч. Обидва дивилися на гучномовець так, наче за вибагливо тканю матерією могли побачити обличчя Кайдана.

Знову м'який рух штурвала до себе,— машина крутою дугою злетіла вгору,— і знову кожен з членів екіпажу відчув свинцеву вагу свого тіла.

— «Нога» посунулася ще на два-три градуси,— доповів Калита.

— Продовжуємо,— вирішив командир.

Юрій Савчук сидів на своєму місці, автоматично повторював усі рухи першого пілота, дивився на акселерометр, і почуття наближення небезпеки, так сильно розвинуте в пілотів-винищувачів, ворухнулося в його серці.

Та, здається, все йде нормально. Стрілка не переходить за встановлену конструктором грань. А відчуття таке, наче перевантаження значно більше, ніж показує акселерометр.

— Пробуємо ще раз,— сказав Кайдан, і знову вгору пішов літак, і знову слухняно вирівнявся.

— «Нога» ще посунулася,— доповів інженер.

— Вас зрозумів. Продовжуємо.

— Командире,— раптом наважившись, сказав Савчук,— акселерометр бреше.

Кайдан відповів не зразу. Якусь коротеньку мить він помовчав, звіряючи власні почуття і підозри зі словами молодого пілота. Вони могли бути правильні, і могли виявитися помилковими.

Ні, не можна дозволити собі сумніватися в точності приладів. Коли стати на цей шлях, то зайдеш дуже далеко і, напевне, втрадиш здатність правильно орієнтуватися.

Але зараз і в нього таке враження, немов перевантаження було більше, ніж показує акселерометр. Значить, їх тепер двоє проти одного. Чи цього досить?

Ні, не досить. Він не може перевірити свої відчуття, вони не мають точної міри, бо залежать від сили-силенної впливів, факторів, спостережень. Може, він просто стомився за цей довгий політ, і через те таким важким здається тіло, коли літак стрімко злітає вгору?

Тому Кайдан відповів своєму другому пілотові сухо і незадоволено:

— Відставити розмови. Пробуємо ще раз. Борт-інженерів уважно стежити за «ногою».

І знову рух штурвала на себе, і найприємніше у житті розуміння, що машина слухається кожного твого руху, мало не думки.

Стрілка акселерометра посунулася праворуч на неповних два ділення. Вона неначе вагалася мить — рухатися далі чи спинитися,— і завмерла.

В цю мить Кайдан не побачив на приладах і не помітив оком, а несхибним льотчицьким інстинктом досягнув зміну в літаку. Ніщо не зламалося, ніщо не зіпсувалось у величезній машині, а все-таки щось трапилося.

Він одвів від себе штурвал, чекаючи, що машина слухняно перейде в горизонтальний політ, але цього не сталося. Літак, мов дикий птах, що вирвався з залізної клітки, мчав угору.

Кайдан віддав штурвал майже до кінця, зовсім витягнув руки, але машина навіть не здригнулася. Покрутив штурвал, ворухнув елеронами, але крила не відповіли на цей рух. Міцно потягнув штурвал на себе,— ніякої зміни в польоті.

Тепер літак мчав угору по складній кривій лінії. Оглушливо гули мотори. Сліпуче блищало на крилах сонце. Рулі висоти й повороту лишалися неушкодженими, але машина вже не слухалася їх, ніби обуяна якоюсь злою лиховісною волею.

Кайдан знав, що це таке. Йому вже колись довелося пережити подібний факт, і нічого гіршого в своєму житті він пригадати не міг. Для пілота не може бути нічого жахливішого за відчуття безпорадності. Все, досі слухняне і надійне, раптом виходить з покори, починає жити своїм власним життям, незалежним від волі льотчика.

Тоді йому пощастило вискочити, розкрити парашут, а літак просвистів повз нього, врізався в землю, вибухнув і згорів. Так ніхто ніколи і не взяв, чому він утратив управління.

Цього разу, мабуть, буде так само. Літак ще рветься

вгору і вгору, але дуже скоро настане мить, коли він замре на мертвій точці, а потім перехилиться носом униз і, обертаючись довкола своєї осі, сухим листом полетить до землі.

Як врятувати його?

Думки спалахували мов блискавиці, і перша ж вилася у слова:

— Екіпажеві приготуватися покинути машину. «Буря», літак утратив управління.

— Я «Буря», негайно залишайте літак.

— Вас зрозумів. Екіпажеві залишити літак!

Щось важке й туге дзвінко гримнуло у вуха, ніби поруч ударив на сполох велетенський дзвін. Кайдан знав, що це,— інженери рвучко відчинили двері, штурман відкинув позаду себе люк, і весь корпус літака перестав бути герметичний. Атмосферний тиск різко знизився, аж у легенях заболіло.

Знайомий шум чувся позаду. Кайдан знав: це один за одним вилітають у люк члени екіпажу. Йому ніколи було простежити, як розкриваються білі шовкові квіти і куди приземлятимуться люди. Парашут — техніка перевірена і надійна, всі будуть живі.

Машина все ще лізла вгору, але вже повільніше, і Кайдан добре знав, що дуже скоро настане ота хвилина. Він зостався в літаку один і сам повинен був вирішувати, як йому прожити ці короткі секунди. Ні, він не збирався помирати. У нього був надійний парашут, але скористається ним Кайдан в останню мить, коли вже нічого не можна буде вчинити, коли зникне остання надія приборкати оскаженілого літака.

Щось ворухнулося поруч. Кайдан глянув і з жахом побачив Юрка Савчука. Губи ніби зникли з обличчя молодого пілота, очі розширилися, руки міцно вчепилися в штурвал.

— Униз! — крикнув Кайдан.

— Командире, треба рятувати машину, — майже не розтуляючи губ, відповів Савчук і не ворухнувся, хоча просто за ним свистів і гудів бездонним простором розчинений люк.

Кайдан знав, що вдвох легше керувати таким літаком, але якось оцінити вчинок Савчука в нього не було змоги.

Літак уже підійшов до мертвої нудотної точки, до вершини свого польоту, і неспішно нахилив униз носа. Ще мить — і почнеться запаморочливий штопор, такий зви-

чайний для винищувачів і заборонений для важких пасажирських літаків. Вистрибнути з літака на штопорі важко, але пілоти не думали про порятунок. У них просто не було часу для думок про життя чи смерть, для оцінки своїх вчинків чи для остраху. Всі почуття зосередилися на одному — опанувати машину.

Тепер літак падав носом униз. Крила його оберталися ще повільно, але з кожним витком швидкість наростала.

Треба було спіймати оту найточнішу мить, коли можна і треба протиставити силу рулів силі головокрутного кружіння. Це остання надія. Коли не допоможе — треба стрибати.

В літаку свистів вітер, захиналися мотори, а Кайданові здавалося, ніби летить він у цілковитій тиші, — так зосереджено визначав він секунду початку дії. Савчук теж застиг на своєму місці в гострій напрузі чекання.

Вони навіть не помітили того, що водночас потягли на себе штурвали і ворухнули ногами, неначе заздалегідь домовившись, як треба поставити рулі повороту.

Ніхто не знав, чи вдалося б це зробити одному Кайданові. Вони стали сильніші не вдвоє, а в сто крат, відчули це, але не осмислили, бо для думок не лишалося й секунди.

І раптом сталося чудо. Безсилий, паралізований штурвал здригнувся, ожив, напружився.

Що змінилося?

Все. Літак вийшов із штопора, перестав крутитись, і Савчукові нормальне гудіння моторів здалось нечутним, коли порівняти до смертельного свисту прямовисного падіння.

Вони глянули один на одного, але нічим, жодною рисою обличчя, жодною усмішкою не виказали свого задоволення.

— Командире! — раптом крикнув Юрій. — Шасі!

Погляд його застиг на коричневому пластмасовому табло, де ясно світилися три зелені точки. Коли нога стала на своє місце, не помітив ніхто.

— Товаришу Савчук, — наказав Кайдан, — перевірте візуально.

Юрко сповз зі свого крісла, глянув на люк, розверстий перед його ногами, нахилився і зачинив його. В кабіні потихшало. Савчук пройшов до салону і спочатку зачинив двері, через які вистрибнув екіпаж, а потім глянув

у віконце. Ліва «нога» стояла на своєму місці, і біла лампа, знак того, що всі замки замкнено, світилася біля ступок.

Юрко мовчки погрозив їй кулаком і повернувся на своє місце.

— Доповідаю, шасі випущено.

— Добре,— кивнув головою Кайдан.

Дихати стало легше. Нормальний тиск встановлюється в кабіні. «Дніпро» повільно летів над зоною випробних польотів.

— Я «Буря»,— почувся голос Кошового,— «П'ять п'ятірок», ви мене чуєте?

— Я «П'ять п'ятірок»,— відповів Кайдан,— вас чую добре. Матеріальна частина й управління працюють нормально. Прошу дозволити посадку.

— Я «Буря», посадку не дозволяю. Зробіть коло в зоні. Аеродром зайнятий.

— Я «П'ять п'ятірок», вас зрозумів.

— Хай трохи заспокоїться,— сказав, звертаючись до головного конструктора, Кошовий.— Але ж молодець! Із такого штопора машину витяг!

— Не молодець, а молодці,— поправив конструктор.

— Він там один. Екіпаж покинув машину. Хіба ви не чули команди?

— А з ким же він розмовляв?

— Не знаю. Зараз перевіримо. «П'ять п'ятірок», я «Буря», хто у вас на борту?

— Я «П'ять п'ятірок», у мене на борту «Дванадцять триста двадцять п'ять».

Кошовий глянув на список позивних і сказав головному:

— «Дванадцять триста двадцять п'ять» — це другий пілот Савчук.

— Отой молодий?

— Так.

— Той, що на саксофоні грає?

— Так,— чомусь різко відповів Кошовий.

— Ви чимось незадоволені?

— Ні, все гаразд.

Не поспішаючи, плавно летів «Дніпро», описуючи широкі, тисячі разів пролітане коло. Ось воно черкнулося ріки, берега, будівництва.

— Вже перекрили,— сказав Кайдан.

— Перекрили,— відгукнувся Савчук, дивлячись на

тонку, ніби пунктирну лінію, що перекреслила проран.— Там о дванадцятій буде свято.

— Встигнете,— буркнув Кайдан.

— Звичайно,— відповів Савчук,— встигну.

У душі його, збурений небезпечним польотом, знову ожила пісня:

«Я лечу над землею, під синім небом, а на землі Ніна, і я її люблю!»

Він глянув ліворуч, ніби перевіряючи, почує чи не почує пісню перший пілот.

Кайдан сидів мовчки, нерухомо, дивлячись просто перед собою. Тепер, коли його запитують про літак «Дніпро» і про другого пілота Савчука, він точно знатиме, що відповісти.

Рівно, надійно летить літак, шасі випущено, і через кілька хвилин колеса торкнуться сірих бетонних шестигранників аеродрому. А тим часом мотор праворуч, мотор ліворуч — і все ще в польоті.

ЗМІСТ

Калиновий вітер	5
Точно о десятий	80
Червона нить	183
І знову в польоті	259

Собко Вадим Николаевич
КОМСОМОЛЬСКИЕ НОЧИ
П о в е с т и
(На українському мові)

Художнє оформлення *К. К. Калужіна*
Редактор *Н. І. Тищенко*
Художній редактор *Р. Ф. Ліпатов*
Технічний редактор *Н. А. Тимчишина*
Коректори *А. М. Спрозіс, А. П. Чепурна*

Здано на виробництво 1. III 1967 р. Підписано
до друку 18. V 1967 р. БФ 04111. Формат
84×108¹/₃₂. Фіз. друк. арк. 10,25. Умовн. друк.
арк. 17,22. Обл.-вид. арк. 19,13. Тираж 30 000.
Зам. 225. Ціна 71 коп. Папір № 3.

Видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь»,
Київ, Пушкінська, 28.

Київська фабрика набору Комітету по пресі
при Раді Міністрів УРСР, вул. Довженка, 5.